A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 409/4 Subject Ramayana

Name of MSS Valmiki Ramayana KishKinda Kand

Author —

Period — Folios 292

Script Devnagiri Source

Missing Folios —

श्री॰
रा॰ किं॰
टी॰
१

1. ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीरामचंद्रचरणसरोजेभ्यो नमः रामप्रेमनिकेतनं कपिवरालंकारभूतं मणिः सीमा वीरसमस्ततो दिनमणे
र्विद्यार्थिनामग्रणीः वाग्ग्रीवविलीनजीवभयमस्त्सुग्रीवसेनापतिं शीतिश्रीप्रतिभूरभूज्जगति यः पायात्स तो मारुतिः १ नील
नीरजसवर्णौ संदधौ विभ्रतो रुचिरचापसायकौ जानकीविरहविभ्रमातुरसौ मानसे निवसतां सतामुदौ श्रियो २ एवमारण्यकांडे देवत
संरक्षणरूपयोधर्मो न्वष्टापितः अथ किष्किंधाकांडे मित्रसंरक्षणरूपयोधर्मोनुष्ठाप्यते तथाहि एवस्मिन्कांडे मोक्षप्रदत्वरूपं श्री
रामासाधारणं लक्षणं प्रदर्शितं अत्रासंक्लेश्यकस्यापि शरणागतरक्षणशत्रुपातनेतामित्यादिना सः विराधकबंधशबरीमोक्षवर्णनेक
वधादीनामप्यत्र संग्रहणेन प्रसिद्धपराक्रमः श्रीरामः तां चिकीर्षितपंपावणवधोपयोगि सुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूकसमीपवर्तिनी

संतां पुष्करणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलं रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेंद्रियः १ तस्य
दृष्ट्वैव तां हर्षादिंद्रियाणि चकंपिरे सकामवशमापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् २ सौमित्रे शो
भते पंपा वैदूर्यविमलोदका फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ३ सौमित्रे पश्य पंपा
याः काननं शुभदर्शनं यत्र राजंति शैलाभा द्रुमाः सशिखरा इव ४

पुष्करिणीं पंपाख्यां आकुलेंद्रियः पुष्करिणीदर्शनजनितसीताविरहशोकातिशयेन क्षुभितसर्वेंद्रियः सन्विललाप परिदेवयामा
स आकुलेंद्रियत्वमेव विवृणोति तस्येति तां पंपां दृष्ट्वा जन्महर्षात्तस्येंद्रियाणि चकंपिरे उद्रिक्तविकाराण्यभवन् सकामव
शमापन्नस्स्वदंडवत्तस्मात्सौमित्रिमब्रवीत् २ वैदूर्यवत्स्वच्छभावान्निर्मलोदका पंपा शोभते उपाधिमाह फुल्लेति द्रुमादिच्छा
यया तया भानात् ३ पंपायाः काननं तत्परिसरवर्तिकाननं पश्य यत्र कानने सशिखरा इव उन्नताग्रशाखाभिः सशृंगा इव द्रुमाः

२ शोकाभिसंतप्तमनसां प्रवासिनां बन्धुयोगादिनाशं इव शोकाभिसंतप्तमना भ्रमरस्य चञ्चु:क्षतेन वा वल्कलादि ऊरःस्थलं शोकेन वैदेहीनां रागेण च सूर्यस्य कामा
यः पीडयति प्रीत्युत्पत्तिं वर्तिपातैः पीडयन्निव वर्तते इति शेषः ५ शोभन्ते सहावो वहावर्तने ६ सर्पा वक्र फणाः तद्वदेव बालः ७ नीलानु विहृपीनेन नी
लपीतं शाद्वलं हरितस्य लंपरिस्लामैः ऊर्ध्वं रपितं पुष्पकमिव प्रविभान्ति यद्वा परिस्लामैः राशीभूतैरिव स्थितैः पुष्परपितं पुष्पं ८ शिखराणि तु

मां तु शोकाभिसंतप्तमनसं पीडयन्निवैभ्रमरस्य चञ्चुः केन वैदेह्याहरणेन च ५ शोकार्तेस्यापि मे
पाशो भान्ति चित्रकानना अवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदकैःशिवा ६ नलिनैरपि संकुणाह्वान्ते
शुभदर्शना सर्पव्यालानुचरिताम्नगाह्विजसमाकुला ७ अधिकं प्रविभान्त्येते नीलपीनेन शाद्व
ले द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्लामैरिवार्पितैः ८ पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः लताभि
पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ९ सुखानिलोऽयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः गन्धवान्सुरभि
र्मासो जातपुष्पफलद्रुमः १० पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनां सृजतां पुष्पवर्षाणि
तोयमुक्तामिव ११ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गां
१२ पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडन्निव समन्ततः २३ ॥

मात्राणि उपगूढानि व्याप्तानि सर्वतः सर्वस्थलं ९ अयं कालो वसन्तः प्रचुरमन्मथः अतीवमन्मथोद्दीपकः अत एव वगंधवान् कामोद्दीपते
नगर्ववान् गंधो गंधक आमोदेले शोभेसेवं यगर्वयोरिति विश्वः सुरभिर्मासो मधुमासः जातानि पुष्पफलानि यत्र तादृशा द्रुमः १० ॥ प्रस्त

ऋतुसंहारटीका १२ पञ्चमः ७

श्रीः
रा॰किं॰
टी॰
१

३ कुसुमोत्कटाः बहुः कुसुमाः नानाशीशाखाः विक्षिप्तचालयन्मारुतः स्खलितैस्थानैः ततस्तत्समस्थानतस्स्खलितैः षट्पदैरनुगीयते ७
षाहरन्मारुतोनुगमगीयतइत्यर्थः १४ अत्रवायोगानकर्तृत्वेनतत्कार्यमाधर्म्यमध्येन नर्तयितत्त्वमिवाद्यस्थानीयैर्मत्तकोकिलस
न्नादैः पादपान्नर्तयन्निवशैलकंदरनिष्क्रान्तः प्रगीतइव शैलकंदरनिष्क्रमधनिप्रक्तनयागानममपक्रोतइवचभवतिनिलइत्यर्थः १५
तेनमंदत्वादिगुणवताविक्षिपताहृतानचालयताग्रथिताः कृतकग्रथनाइव १६ मंदमारुतंवर्णितिसएषइतिगंधमभ्यवहन्वाती

विक्षिप्तविविधाः शाखाः नगानांकुसुमोत्कटाः मारुतस्खलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते १४ म
त्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निवपादपान् शैलकंदरनिष्क्रान्तः प्रगीतइवचानिलः १५ तेनविक्षि
पतात्यर्थंपवनेनसमंततः अमीसंसक्तशाखाग्राग्रथिताइवपादपाः १६ सएषसुखसंस्पर्शोवाति
चंदनशीतलः गंधमभ्यवहन्पुण्यंश्रमापनयनोनिलः १७ अमीपवनविक्षिप्ताविनदंतीवपादपाः
षट्पदैरनुकूजंतोवनेषुमधुगंधिषु १८ गिरिप्रस्थेषुरम्येषुपुष्पवद्भिर्मनोरमैः संसक्तशिखराः
शैलाविराजंतिमहाद्रुमैः १९ पुष्पसंछन्नशिखरामारुतोत्क्षेपचंचलाः अमीमधुकरोत्तंसाः प्रगी
ताइवपादपाः सुपुष्पितांस्तुपश्यैमानकर्णिकारान्समंततः हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीतांबरा
निव २१ अयंवसंतःसौमित्रेनानाविहगनादितः सीतयाविप्रहीणस्यशोकसंदीपनोमम २२

तिसंबंधः १७ अनुकूजद्भिः षट्पदैर्विनदंतीवेतिसंबंधः १८ गिरिप्रस्थेषुस्थितैरेभिर्द्रुमैः संसक्तशिखराः परस्परसंबद्धाग्रभागाः शैलाः वि
राजंतइतिसंबंधः १९ पुष्पसंछन्नाः शिखराः सानुभागायेषांमारुतोत्क्षेपेनचालनेनचंचलाः मधुकराएवउत्तंसाः शिरोभूषणायेषांते
ते अमीपादपाः प्रगीताइवप्रारब्धगानगीताइवेत्यर्थः २० हाटकसंछन्नान्पीतवस्त्रान्नरानिवपुष्पितान्कर्णिकारान्सर्वाणवसा

कि॰ २२
२

4 हृष्टंयथातथाप्रवदमानः कोकिलोमांसमाह्वयतिसहृदयेवेगमर्थः २३ नमत्तहकोजलकाऊदः हृष्टः कामोवेशेन वननिर्झरेवनम
र्गोप्रमरवरो २४ मामाहूय प्रदर्शनार्थमितिशेषः परममतिप्रायेन २४ विहगाः वृक्षादीनसंपद्यंतिपश्यप २५ पुंभिर्विहंगैर्विमिश्राः
सवर्ह्नाह्यात्मवृहेषुस्वस्वजातिसमूहेषु अभिनंदिताः सामानंदाः भृंगराजप्रमुदिताः प्रमुदितभृंगराजा इवमधुरस्वना विहगा अ

मांहिशोकसमाक्रांतंसंतापयतिमन्मथः हृष्टंप्रवदमानश्चसमाह्वयतिकोकिलः २२ एष
सुपुरारावमाश्रमस्याममप्रिया नत्यूहकोहृष्टोरम्यामांवननिर्झरे प्रणदन्मन्मथाविष्टंशो
चयिष्यतिलक्ष्मण २४ श्रुत्वैतस्यपुराशब्दमाश्रमस्याममप्रिया मामाहूयप्रमुदितापरमंप्रत्यनं
दत २५ एवंविचित्राविहगानानारावविराविणः वृक्षगुल्मलताःपश्यसंपतंतिततस्ततः २६
विमिश्राविहगैःपुंभिरात्मव्यूहाभिनंदिताः भृंगराजप्रमुदिताःसौमित्रेमधुरस्वनाः २७ दा
त्यूहरतविक्रंदैःपुंस्कोकिलरुतैरपि स्वनंतिपादपाश्चेमेममानंगप्रदीपकाः २८ अशोकस्त
वकांगारःषट्पदस्वननिस्वनः मांहिपल्लवताम्रार्चिर्वसंताग्निःप्रधक्ष्यति २९ नहितांसूक्ष्मपक्ष्मा
क्षींसुकेशींमृदुभाषिणीं अपश्यतोमेसौमित्रेजीवितेनिष्प्रयोजनं ३० अयंहिरुचिरस्तस्याःका

(left margin) यितायाममप्रियः ३१
(right margin) कोकिलाकुलसीमांतोद ... रुचिरकाननः

स्याःकालःसंतीतिशेषः भृंगराजप्रमुदिताः इत्यत्रांतरेभृंगराजकास्प्रवर्णातङ्गः इत्यर्थः २७ दात्यूहरतविक्रंदैःनत्यूहगदितविरा
वैः २८ अशोकस्तबकरूपाअंगारायस्य अग्नेः सषट्पदानांषट्पदस्वनएवनिस्वनोयस्य पल्लवरूपाअर्चिषोयस्य २९ ३० अयंकालो
वसंतकालोवसंतकालस्तस्याममदयितायारुचिरइष्टः कोकिलाकुलः सीमावनसेनामंतोमच्छदेशायेनसः ३१

श्री· ग· कि· टी· ३

मन्मथायासेनकामपीडयासंभतोजनितोवसंतगुणैर्मंदानिलपुष्पितकाननतादिरूपैर्वर्द्धितः ज्वलितयः द्विमेघदघातिप्रविगाह्यिवरहानी
मेव ११ ग्रात्मप्रभवः कामः भूयस्त्वेवेष्णु ११ स्वेदसंसर्गः कामविकारजः तेनहृष्यतिमलिनीकरोतिनाहृष्यः यद्वातेहृष्यतिनाशयति
मलयानिलसंबंधात १४ चिंताशोकाभ्यांवलात्कृतंवलात्कृतपीडितैवेवसंवधिवल्लातिल १५ ततस्ततस्ततस्ततप्रदेशेनस्तेतोः मीमघ्राः स्का

मन्मथायाससंभूतोवसंतगुणवर्द्धितः प्रथमोथदघातिद्विमेघोकाग्निरविरादिव ११ ग्रात्मपृणत
स्नावनितापपतोरुविरहमान ममायमात्मप्रभवोभूयस्त्वस्वपघास्यति ११ ग्रहृष्यमाणावैदही
शोकंवहंयतेहसे हृष्यमानोवसंतस्वस्वेदसंसर्गहृषकः १४ मांहिमामग्राशावादीचिंताशोक
वलात्कृतंसंतापयतिमामिवेक्रूरश्चैववनानिलः १५ ग्रमीयपूराः शोभंतेप्रवृत्तसततस्ततस्ततः हैः
पदैः पवनोद्धूतागवाह्रैः स्फाटिकैरिव १६ शिखिनीभिः परिवृतामपतेमदमूर्च्छिताः मन्मथाभि
परीतस्यममन्मथवर्द्धनाः १७ पश्यलक्ष्मणनृत्यंतंमयूरमुपनृत्यति शिखिनीमन्मथार्तेषा
भर्तारंगिरिसानुषु १८ तामेवमनसारामांमयूरोप्यनुधावति वितत्यरुचिरौपक्षौरुतैरुपहसन्निव १९ मयूरस्यवनेनूनंरक्षसानहृताप्रिया तस्मान्नृत्यतिरम्येषुवनेषुसहकांतया ५· मामप्येवंवि

स्फैर्गवाद्वैरिवष्टितैः पवनाहृतैः स्वेपदैः शोभतेस्तन्वयः १६ शिखिनीभिर्मयूरीभिः मदमूर्च्छिताः मत्ताः ग्रभिपरीतस्यव्याप्तस्य १७
मन्मथार्तानाशिखिनीगिरिसानुषुनृत्यंतंभर्तारंमयूरमुपनृत्यति मयूरंप्रत्यनृत्यति १८ तामेवरामांकांतामनसाग्रनुधावतिसमीपमागं
तमिच्छतीत्यर्थः वितत्यविस्तीर्य रुतैरुपहसन्निवकांताविरहितंमातिशेषः १९ यतोनहृतानस्मान्नृत्यतीत्यर्थः ५ जातसंभमाजान

6 विनासीतां विना युयं पुष्पमासे वैदेवा सः सह इति पीडाजनकत्वात् ५२ ननेतावता गमस्तवान् वर्तितस्तत्राह पद्मेति संयोगेतिशयितो
रामस्तेतिर्यग्योनिगतेषु तिर्यग्योनिजानेष्वपि पंपा ५३ शिशिरान्तयेन वसन्तेपुष्पभारसमृद्धानां वनानां पुष्पाणि मे वीनां वियोगाः
द्वोगमाधनाभावान्निष्फलानि भवंति ५४ उक्तमेवविवृणोति रुचिरेति रुचिप्रियारुचिराणा पमन्वयः मधुकरोत्करैः मधुकरसमूहैः अस्म
दनुपयोगान्निष्फलानि सन्ति निर्भरं मन्दं भरितं तत्तया मधुकरसमूहैः समं महीं यान्ति तिसर्थः ५५ शकुनाः मम कामोन्मादकराः संतः पु

ममत्वयं विना वासः पुष्पमासे त्वदुःसहः ५२ पद्मपलक्ष्मणसंयोगेतिर्यग्योनिगतेष्वपि यदेषा सारिका
नीकामाद्गतारम भिवर्तते ५३ पद्मपलक्ष्मणपुष्पाणि निष्फलानि भवंति मे पुष्पभारसमृद्धानां व
नानां शिशिरात्यये ५४ रुचिराणि च पुष्पाणि पादपानामपि श्रिया निलानि महीं यान्ति समं मधु
करोत्करैः ५५ वदंति कामं शकुनामुदिताः संघशः कले आकयेती वचान्योन्यं कामोन्मा
दकरामम ५६ वसंतो यदि तत्रापि तत्र मे वसति प्रिया नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा
ननूनं न तु वसंते न स देशः स्पृश्यपद्मसा कथं त्वसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मयात्विव ५७ अथवा वर्त
ते न तत्र वसंतो यत्र मे प्रिया किं करिष्यति सुश्रोणी सा विनिर्भर्त्सिता परैः ५८ पद्मामापद्मपलाशाक्षी

मोन्मादयंतं तरवः कलं मधुरं वदंति ५६ यदि सीतावासदेशेपि वसंतोस्ति तदा मद्वदेव सापि शोचति सा मग्नाः समंतात् ५७ य
द्यपि संतस्तत्रदा चिन्नभवेत्तथापि मया विना सा कथं वर्तयेत् जीवेत् मद्विरहरूपवत्त्राणाशपर्याप्तइतिभावः ५८ किं करिष्यति परकृत
नपीडामनवेक्ष्य दीपनादेः किं विकरत्वादिति भावः ५९ सर्वथा न समानाश एव अथास्मरन्नाहरूपामेति पद्मामाधीवनमध्यस्था ६०

श्री० रा० किं० टी० ५

तदेव विवृणोति हृदयमिति साध्वी सीता मम हृदि रहस्य प्रमाणावसंतसवेः समेवासर्वथावर्नयितुं नालं न समर्थैति मम हृदये वर्तत इति संबन्धः ५१
एवं निरुक्त प्रकारेण परस्परानुरागस्तां प्रदर्शयति मयि भाव इति भावोनुरागः ५१ एवं वसंतोद्दीपनतामुक्त्वा मलयसारुतोद्दीपनता
माह एष इत्येति पुष्पवहः पुष्पगंधवहः हिमावहो पावकम इति मोः स्पर्शइति विरोधाभासः ५२ यं मारुतं सीतायाः सहस्थि
तिसदा सुखमन्वयः ५४ तदा सीतासंयोगकाले प्रसो वायसः पक्षी विहगः सत्र विहाय सा गच्छन्तं प्रणादितः प्रहृष्टभा

नालं वर्णयितुं सीता साध्वी मद्धृदि रहेगता ५१ मयि भावो हि वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः मयापि
भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ५२ एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः तां विचिन्त
यतः कान्तां पावकप्रतिमो मम ५३ सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया मारुतः स विना सीतां
शोकसंजननो मम ५४ तां विनाथ विहगो सौ पक्षी प्रणादितस्तदा वायसः पादपगतः प्रहृ
ष्टमभिनर्दति ५५ एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमु
पनेष्यति ५६ पश्य लक्ष्मण संनादं वने मदविवर्धनम् पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामवकूजतां

षितवान् इदानीं तां विनात द्वियोगावस्थायां पादपगतः प्रहृष्टमभिनंदति ए विक्षिप्तां पवनेनैतामसौ तिलकमञ्जरीम्
वेमाकाणगतः स एव रुषनादेन तस्या वियोगं सूचितवान् इदानीं पादपगतः सन् प्रहृष्टनादेन तस्याः संश्लेषं सूचयतीत्यर्थः ५५ एत
देव विवृणोति एष इति एष वरखलु विहगः स तत्र जनस्थाने वैदेह्याः प्रतिहारकः अपहारकः वियोजकः इति यावत् इदानीं तु सपक्षी
मां तस्याः समीपमुपनेष्यतीति शेषः संबंधः ५६ संनादं शब्दं द्रष्टा एवेत्यर्थः ५० मदो इष्टा मदेन सवरलंतीम ५८ ५

४ ७९ विभ्रमोत्सिक्तमनसः शृंगारोद्रिक्तचित्ताः ८० विचरंते किन्नरीभिः सहेति शेषः ८१ नलिनानि रक्तकमलानि जलेतरुणसूर्यवत् प्र
तिबिंबं प्रतितरंगं फलितं तरुणसूर्यवत् ८२ पद्मवर्णायतेषेति वक्तभिः पद्मैर्नीलोत्पलैश्च प्रासमंता युता सौगंधिकं रक्तकल्हारमिति

कामिनामयमत्यंतमशोकः शोकवर्द्धनः स्तवकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्जयन्निव मां स्थितः ७९ अमी
लक्ष्मण दृश्यंते चूताः कुसुमशालिनः विभ्रमोत्सिक्तमनसः सांगरागा नरा इव ८० सौमित्रे पश्य
पंपायाश्चित्रासु वनराजिषु किन्नरा नरशार्दूल विचरंति यतस्ततः ८१ इमानि शुभगंधीनि पश्य
लक्ष्मण सर्वशः नलिनानि प्रकाशंते जले तरुणसूर्यवत् ८२ एषा प्रसन्नसलिला पद्मनीलोत्प
लायुता हंसकारंडवाकीर्णा पंपा सौगंधिकायुता ८३ जले तरुणसूर्याभैः षट्पदाहतके
सरैः पंकजैः शोभते पंपा समंतादभिसंवृता ८४ चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनांतरा मा
तंगमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ८५ पवनाहतवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेंऽभसि पंकजा
नि विराजंते ताड्यमानानि लक्ष्मण ८६

मरः ८३ जले षट्पदाहतकेसरैः जले भ्रमरपातितपुष्पधूलिभिः पंकजैरभिसंवृता व्याप्ता शोभते ८४ चित्रप्रस्थवनांतराणि
यस्याः सा ८५ पवनाहतवेगाभिः पवनाघातजनितवेगाभिः ऊर्मिभिः क्षिप्तजानि विराजंत इत्यन्वयः ८६

ॐ वा॰ कि॰ टी॰ ५

६७ वामत्वं कौटिल्यं गतां वियुक्तां दुर्लभां अप्राप्यां ६८ कामः कामकृतसंतापः भूयोऽधिकं ६९ रमणीयानि भवंति स्म ७० पद्मकोशस्य प
लाशानि दलानि कामोद्दीपकान्यपि नेत्रकोशाभ्यां नेत्रपुटाभ्यां सदृशानीति द्रष्टुं मन्यते इत्यर्थः ७१ पद्मकेसरेत्यादिना शैत्यसौरभ्ये हृ

पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं पंकजप्रियां अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ६७ अहो का
मस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभां स्मारयत्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीं ६८ शक्यो धार
यितुं कामो भवेदस्यादितो मया यदि भूयो वसंतो मां न हन्यात्पुष्पितद्रुमः ६९ यानि स्म रम
णीयानि तया सह भवंति मे तान्येवारमणीयानि जायंते मे तया विना ७० पद्मकोशपलाशा
नि द्रष्टुं दृष्टिर्हि मन्यते सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ७१ पद्मकेसरसंसृष्टो
वृक्षांतरविनिःसृतः निःश्वास इव सीताया वायुर्मनोहरः ७२ सौमित्रे पश्य पंपाया दक्षिणे गि
रिसानुनि पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभितां ७३ अधिकं शैलराजोयं धातुभिस्तु वि
भूषितः विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघट्टितं ७४ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः संप्रपुष्पितैः
निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीपा इव किंशुकैः ७५ पंपातीररुहाश्चेमे संसिक्ता मधुगंधिनः मा
लती मल्लिकाषंडाः करवीराश्च पुष्पिताः ७६

द्यतेत्यादिना माद्यं ७२।७४ किंशुकैः प्रदीपा इवेत्यन्वयः
७५ पंपातीररुहाः तत्तीरवृक्षाः संसिक्ता लग्नजलसेकेन वर्द्धिताः मालती जातिः मल्लिकाषंडाः मल्लिकासमूहाः करवीराः सिंधु

५

हिंसकेसरः पिंजरा ये ते ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ पुष्पिताः संतीति शेषः ८२ नानाप्रयोगमाह पुष्पितानीति समासो नालंकारः ८३ तानेवाह

लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसरपिंजराः मातुलिंगाश्च शाखाश्च कुंदगुल्माश्च सर्वशः ७७ चिरि
बिल्वा मधूकाश्च वंजुला वकुलास्तथा चंपकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ७८
पद्मकाश्चैव शोभंते नीलाशोकाश्च पुष्पिताः नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूराश्च सुपुष्पिताः ७९
मुचुकुंदार्जुनाश्चैव दृश्यंते गिरिसानुषु केतकोद्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशपा धवाः ८०
शाल्मल्यः किंशुकाश्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा तिनिशा नक्तमालाश्च चंदनाः स्यंदनास्तथा ८१
हिंतालाश्चैव पनसा नागवृक्षाश्च पुष्पिताः ८२ पुष्पिताः पुष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टि
तान् द्रुमान्पश्य सौमित्रे पंपायां रुचिरान्बहून् ८३ वातविक्षिप्तविटपान्यथासन्नान्द्रुमानि
मान् लताः समनुवर्तंते मत्ता इव वरस्त्रियः ८४ पादपात्पादपं गच्छन्शैलाच्छैलं वनाद्वनं
वाति नैकरसास्वादसंमोदित इवानिलः ८५ केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगंधिनः केचि
न्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः ८६ इदं मिष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि रागरक्तो

मास्त्रेत्वेनोपपद्यतिवातेति ८४ नैकरसास्वादसंमोदित इव अनेकरसास्वादेन जातितहर्ष इव ८५ मधुलिप्सया पुष्पाणि ध्यानरंगा

॥ स्वयं निपतितैः कुसुमसमूहैः रूपस्ततीर्णेयं भूमिः शयनप्रस्तरैः शयनार्थं तल्पप्रस्तरो विस्तरो व्याकृता ममुखावबद्धा कृता सखेव प्रियाद्दावलोक्य इति इतत् ८७ विविधैस्तैः पुष्पैर्नगगमसानुषु विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः धूम्रपचविविधाः प्रस्तराः शय्याकृतेरस्तृता ९० हिमांते पि

निलीय पुनरुत्पसद्मामत्र गच्छति मधुलब्धो मधुकरः पंपातीरद्रुमे वसो ८८ इयं कुसुमसं

यातैः रूपस्तीर्णा सुखा कृता स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव ८९ विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरे

व नगसानुषु विस्तीर्णाः पीतरक्ताभाः सौमित्रे प्रस्तराः कृताः ९० हिमांते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां

पुष्पसंचये पुष्पमासे हि तरवः संघर्षादिव पुष्पिताः ९१ आह्वयंत इवान्योन्यं नगाः षट्पदना

दिताः कुसुमोत्तंसविटपाः शोभंते बहुलक्ष्मण ९२ एष कारंडवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभं

रमते कांतया सार्धं काममुद्दीपयन्निव ९३ मंदाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेवं मनोहरं स्थाने

जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ९४ यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि स्पृह

येयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ९५ न ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह रमतो मे

वेद्यितानस्पृहान्येषु वा भवेत् ९६ अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो रुचिरच्छदाः कानने स्मि

शिशिरांते पुष्पमासे वेत्रे संघर्षैः स्पर्द्धाः ९१ नगाः वृक्षाः विटपाः शाखाः कुसुमयुक्त शाखावंत इत्यर्थः ९२ उद्दीपयन्निव ममेति

शेषः ९३ मंदाकिन्यास्तत्सदृशायाः पंपायास्तु त्वत्सिद्धं रूपमेवं मनोहरं यदि तस्या जगति विख्याता मनोहरा गुणाः स्थाने युक्ता इत्यर्थः

12 इमां पंपां प्रख्यैरामसंतापुनो ५८ ५५ प्रियोसस्ताध्यितनसमेकामंड मादीयंतीतिसंबन्धः १० विरहीकृतं विरहितं कृतं पश्ये मनु
कर्षः ९१ संचरंतः मृगीभिः सहितामृगाः इतिपोषः १२ स्वस्तिमवेदितस्सैवविवरणां जीवेयमिति १३ पद्मसौगंधिकवहे पद्मसौ

पश्य पीतनजलां चेमांसौमित्रेपुष्कराधुतां चक्रवाकानुचरितां कारंडवनिषेवितां ५८ प्लवैःक्रौं
चैश्चसंकीर्णां वराहमृगसेवितां अधिकं प्रभाते पंपाविकूजद्भिर्विहंगमैः ५५ दीपयंतीव मे का
मंविविधामुदिताद्विजाः श्यामांचंद्रमुखींस्मृत्वाप्रियांपद्मनिभेक्षणां १० पश्यसानुषुचि
त्रेषुमृगीभिः सहितान्मृगान् मांपुनर्मृगशावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतं ११ व्यथयंतीव
मेचित्तं संचरंतस्ततस्ततः अस्मिन्सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणाकुले पश्येयं यदि तां कांता
ततः स्वस्तिभवेन्मम १२ जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा सेवेत यदि वैदेही पंपायाः
पवनं सुखं १३ पद्मसौगंधिकवहं शिवं शोकविनाशनं धन्या लक्ष्मण सेवंते पंपायाः पव
नमारुतं १४ श्यामापद्मपलाशाक्षी प्रियाविरहिता मया कथं धारयते प्राणान्विवशा जन
कात्मजा १५ किंनुवक्ष्यामि धर्मज्ञं राजानं सत्यवादिनं जनकं सीतया पृष्टः कुशलं जनसंसदि

सोऽभवदं यस्मात् संकातः १४ विवशा पाडुवपानात् १५ सीतयासहितस्य तव कुशलमितिपृष्टः १६ मंदं मंदभाग्यं १०

यथा मध्ये कज्जलावर्ते नैविद्युः ८

यामम कृता मंदं पिनाकविनि मंदं सीतापाशर

13 धारयेप्राणानितिशेषः १०८ अंचितेप्रजितेपक्ष्मवत्स्येअक्षिणीयत्रतादृशी अवर्णानिर्दोषं ९ स्मितहास्यान्तरयुतंअन्तरहास्यविशेषे
णायुक्तं गुणवदुपचारवत् मधुरंप्रियरुचमाणं १० दुःखंविप्राप्यापिनष्टदुःखेव ॥ साध्वीकृत्यवर्तते न कथं किं करोति ८

तयाविहीनःकृपणःकथंलक्ष्मणधारये यामामनुगतावन्याभ्रष्टंविगतचेतनं १०८
तच्चार्वंचितपक्ष्माक्षंमांगोधिस्रममवाणि अपश्यतोमुखंतस्याःसीदतीवमनोमम ९ स्मितहा
स्यान्तरयुतंगुणवन्मधुरंहितं वैदेह्यावाक्यमतुलंकदाश्रोष्यामिलक्ष्मणः १० प्राप्यदुःखं
वनेश्यामामांमन्मथकर्शितं नष्टदुःखेवहृष्टेवसाध्वीसाध्वभ्यभाषत ११ किंनुवक्ष्या
मिकौसल्यामयोध्यायांनृपात्मज क्वसास्नुषेतिपृच्छन्तीकथंचातिमनस्विनी १२ गच्छल
क्ष्मणपश्यत्वंभरतंभ्रातृवत्सलं नह्यहंजीवितुंशक्तस्तामृतेजनकात्मजं १३ इतिरामस्तुवि
लपन्नौरिवसागरे नददर्शतदापारंशोकस्यपुरुषर्षभ १४ इतिरामंमहात्मानंविलप
न्तमनाथवत् उवाचलक्ष्मणोभ्रातावचनंयुक्तमव्ययं १५ संस्तंभराममद्रंतेमाशुचःपुरुषो
त्तम नेदृशानांमतिर्मन्दाभवत्यकलुषात्मनां १६

पृच्छन्तींकौसल्यांप्रतिकिंनुवक्ष्यामि यथाजातंतथाप्रयुक्तमुभयमपिवक्तुमशक्यमितिभावः १२।१३।१४ अव्ययंयुक्तिभिःखंडितुमशक्यं
१५ संस्तंभधैर्यमवलंबस्वेत्यर्थः अकलुषात्मनामपेयहृदयानामपीदृशानांशोकमनस्वीमतिर्मन्दानेतिनविप्रतिपत्तिर्मन्दैव १६

१४ अतएवस्नेहेनादिना वियोगजंदुःखंस्मृत्वाप्रयोजनेस्नेहंत्यज कुतः अतिस्नेहेति एवंशोकमपिचिंतयतिस्नेहेतसंबंधेनहियोगज
शोकदीपनदीप्येनेवेतिभावः १८ नभविष्यतिनजीविष्यतीत्यर्थः १९ तावत्तस्यप्रवृत्तिर्हेतोतः १९-२० हेआर्यस्वास्थ्यंधैर्यंस्व
भावरूपंभजस्वहियतः नष्टःकार्यः अवश्यंसेव्यः अर्थोयेषांतैः पुरुषैःसोऽर्थःयत्नेयत्नाभावेसतिनाधिगम्यतेनशक्यते २१

स्मृत्वावियोगजंदुःखंत्यजस्नेहंप्रियेजने अतिस्नेहपरिष्वंगाद्वर्तिरार्द्रापिदह्यते १७ यदि
गच्छतिपातालंततोभ्यधिकमेववा सर्वथारावणस्तातनभविष्यतिराघव १८ प्रवृत्तिर्ल
भ्यतांतावत्तस्यपापस्यरक्षसः ततोहास्यतिवासीतांनिधनंवागमिष्यति १९ यदियातिदि
तेर्गर्भंरावणःसहसीतया तत्राप्येनंहनिष्यामिनचेद्दास्यतिमैथिली २० स्वास्थ्यंभद्रंभजस्वा
र्यत्यज्यतांकृपणामतिः अर्थोहिनष्टकार्यार्थैर्नायत्नेनाधिगम्यते २१ उत्साहोबलवाना
र्यनास्त्युत्साहात्परंबलं सोत्साहस्यहिलोकेषुनकिंचिदपिदुर्लभं २२ उत्साहवंतःपुरुषा
नावसीदंतिकर्मसु उत्साहमात्रमाश्रित्यप्रतिलप्स्यामजानकीं २३ त्यज्यतांकामवृत्तत्वंशो
कंसंन्यस्यपृष्ठतः महात्मानंकृतात्मानमात्मानंनेकिंनबुध्यसे २४ एवंसंबोधितस्तेनशो

अतउत्साहः इत्विलवान्वाकार्यसाधनसमर्थः २२ उत्साहमात्रंशत्रुसंहारेपौरुषंकामवृत्ततत्वंकामपरतंत्रत्वंसंचतोणकं
तः संन्यस्यकृतात्माकृतात्मानंधिदितोतः करणंमहात्मानंपरमात्मानमात्मानंनकिंनावबुध्यसे २४ अगतेनकशोदिकसंसज्यपेयस्य

श्री॰ वा॰ कि॰ टी॰ ८

15 परिप्लवद्रुमां चैव लद्रुमां तां पामतिक्रामन् अव्यग्रस्त्वक्रामत् २९ विचार्य लक्ष्मणेन कृष्णकेतनमितिशेषः २॰ अव्यग्रमनाः अप्रकंपमानमवि
व्यग्रप्रेमचेताः महात्मा अप्रशक्तुतर्थेयो लक्ष्मणलक्षीतावियोगार्ते गच्छंतं मत्तमातंगविलासगामिनमिति गमनवाहृतया सर्वान
पिवशीकुर्वंतं राघवं धर्मेण संभ्रमामेत्यादिराजनीतिरूपधर्मकथनेन बलेन चतत्रायोनं हविष्यामीत्यादिस्वबलकथनेन
च रक्षत् निरुद्धः खेमकरोत् १२८ एवंहूतमनघवर्तिष्यमाणादर्शयति ताविति शाखामृगाणामधिपः चरणकदाचित्स पाते

सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामविघ्नपराक्रमः रामः पंपांसुरुचिरां रम्यां पारिप्लवद्रुमां २९ निरी
क्षमाणः सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकंदरं च उद्विग्नचेताः सहलक्ष्मणेन विचार्य दुःखोप
हतः प्रतस्थे ३॰ तं मत्तमातंगविलाससगामी गच्छंतमव्यग्रमना महात्मा सलक्ष्मणो राघव
मिष्टचेष्टो ररक्ष धर्मेण बलेन चैव ३१ तावृष्यमूकस्य समीपचारी चरन्ददर्शाद्भुतदर्शनीयौ
शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी विश्रांतिमनस्त्ववमं विचिंते ३२ स तौ महात्मा गजमंदगामी शा
खामृगास्तत्र चरंश्चरंतौ दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिंतापरीतो भयभारमग्नः ३३ तमाश्र
मं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेवितं तं त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयोऽभिजग्मुर्महौजसौ ता

पर्यटतस्तरस्वी बलवान्सुग्रीवः अद्भुतं यथा भवति तथा दर्शनीयौ तौ रामलक्ष्मणौ ददर्शेत तस्य सुग्रीवस्य चित्तं विश्रांतिमह
न्मुव्विवतिस्थितवत्यः १२ ९ उक्तमेव विवृणोति स तावितिभयभारमग्नः भयभरेण भग्नोन्माद ३॰ तमाश्रमं मतंगस्य हालितोऽभ्य
वेशाने न प्रसिद्धं मतंगाश्रमं महरयः सुग्रीवादयः तौ दृष्ट्वा त्रस्ताः वालिप्रेषितबुद्ध्या भीताः अभिजग्मुः सर्वेतो गताः ३१ इतिश्रीकिष्किंधा

८

16 तदेव विस्तारयति तौ इति १ न व्यतिष्ठत न व्यवस्थितोऽभवत् २ व्यवससाद विषस्समभवत् ३ धर्मात्मा धर्मे राजधर्मे आत्मा मतिर्यस्य
स सुग्रीवः अनुचरैर्मन्त्रिभिः सह चिन्तयित्वा अवस्थाने पलायने च गुरुलाघवं विमृश्य च परमोद्विग्नोऽभवदिति शेषः ४ ततः
विचारानन्तरं प्रस्थानेच्छया सचिवेभ्यो रामवृत्तं शशंस ५ तौ मे वालिप्रणिहितौ छद्मना ऋषिवेषेण ध्रुवमित्यत्र हेतुत्वात् अतः प्र

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् १ उद्विग्न
हृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन् न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुङ्गवः २ नैव चक्रे मनः 2
स्थाने वीक्षमाणो महाबलौ कपेः परमभीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ३ चिन्तयित्वा स धर्मात्मा
विमृश्य गुरुलाघवं सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैरनुचरैः सह ४ ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्री
वः प्लवगाधिपः शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ५ एतौ वनमिदं दुर्गं वालि
प्रणिहितौ ध्रुवं छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ६ ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परम
धन्विनौ जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमं ७ ते क्षिप्रमभिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभं
हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ८ एवमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिं प्रकम्पयन्तो वे

स्थातव्यमिति भावः ६ तस्मात्पूर्वमभिषिक्ता हिरितटादन्यत्सेव गिरेः शिखरं जग्मुः सुग्रीवेण सहेति शेषः ७ ते क्षिप्रं विचरो
नरमभिगम्य यूथपा यूथपर्षभं सुग्रीवं परिवार्योपतस्थिरे उपविष्टाः ८

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ ५

यथमेकायनगताः सर्वे तत्प्रकारेणैकस्थानगताः प्रविगिरीणां शिखराणां शृङ्गं पर्यन्तः गिरिर्गिरिं प्लवमाना जग्मुरिति शेषः एकमेका
यनगता इति पाठे एकाकी भूयथ्येन पलायनेन युतनयक एवं एकाकिनं यूथपर्षभं सुग्रीवमभिगत्वा एकायनगताः एकमार्गगताः सुग्रीवे
णैकसुखदुःखा इत्यर्थः परिवार्याप तस्थिरे इति पूर्वेणान्वयः ९ दुर्गं गिरिं १० त्रासयन्तो ययुर्नत्रमंदमित्यर्थः ११ पर्वतेन्द्रमृष्यम

ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः वनं जग्मुर्नगात्तस्मात्त्रस्थितान्द्रोमाश्रितान् १० ग्रा
सर्वतो हरिवराः सर्वे तस्मिन्महागिरौ मृगमार्जारशार्दूलांस्त्रासयन्तो ययुस्तदा ११ ततः सुग्री
वसचिवाः पर्वतेन्द्रं समाश्रिताः संगम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः १२ ततस्तं भयस
न्त्रस्तं वालिकिल्बिषशंकितं उवाच हनुमान्वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः १३ संभ्रमस्त्यज्यतामेष
सर्वैर्वालिकृते महान् मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः १४ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं
विद्रुतो हरिपुंगव तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनं १५ यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात्पा
पकर्मणः स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयं १६

कं १२ वालिकिल्बिषेण वालिकपटेन शंकितं वालिना प्रेषिता इति शंकितमित्यर्थः १३ संभ्रमस्त्वित दोभः लयः ऋष्यमूकः १४
यस्माद्वालिनः १५ तदेवाहादरात्पयस्मात्तवेति १६

५

18 मेतो सम्प्रविचारविषयबुद्धौ ९ बुद्धिःसामान्यतोज्ञानं विशेषज्ञानं इंगितमभिप्रायसूचको व्यापारः सर्वभूतानि प्राप्य सर्वइंगितैः
नराशयगमकैश्चेष्टाविशेषैर्बुद्धानिश्चयात्मके नविज्ञातेनेन पाप्मना शयज्ञानेन संपन्नः सन्सर्वं मुविनमाचरेः बुद्धिरहितो राजा प्राप्य
वर्गेः प्रसितनपात्ता नेतराधः १८ नेदं भयं चापलत्वलमित्याह सुग्रीव इति १९ नदेवाहृदावेति २० वालिप्रणिहितामेनौ शंके

ग्रहीणाप्रवाञ्छगतं तेऽत्र एकमेव समवंगम लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ १७ बुद्धि
विज्ञानसंपन्नैरिंगितैः सर्वमाचर नह्यबुद्धिंगतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि १८ सुग्रीव
स्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह १९ दीर्घबाहू
विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ २० वालिप्र
णिहितावेतौ शंकेहं पुरुषोत्तमौ राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः २१ अरयश्च
मनुष्येण विज्ञेयाः छन्नचारिणः विश्वस्तानामविश्वस्ताः छिद्रेषु प्रहरन्ति हि २२ कृत्येषु
वाली मेधावी राजानो बहुदर्शिनः भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः २३

अतः राजानो बहुमित्रा विविधोतर्धातिभिर्मित्रैः पारं नुद्यान्तयंतीति भावः २१ ननु यथापि तापसार्थ्याज्जतो भयं नत्वाद अरयश्चेति
यतस्ते छन्नचारिणः नो विज्ञेयाः यतश्च विश्वस्तानां वंचनया शत्रविषानामरीणां स्वयमविश्वस्ताः छिद्रेषु प्रहारावकाशे
षु प्रहरन्ति अतो विज्ञेया इत्यर्थः २२ उक्तमुपनयति कृत्येष्विति राजानो बहुदर्शिनः नानाविषयं वेतो पायज्ञाः परहन्तारो भवं

४४

१ त्वविप्रादिस्रोकवत्तद्दमेकान्वयं प्राकृतेनैव प्राकृतवेषि यादिरोव इंगितानांभावस्त्र वक्रादिव्यापाराणांप्रकारैर्भेदैः रूपेणास्यो
श्री स्यासोस्य रूपेणव्याभाषणेनचतयोर्भावेलक्षयस्व २४ यदिप्ररूष्टमनसौ तादृशप्रशंसाभिर्गिर्भिस्तैः पुनःपुनर्विश्वासयन् ममैवाभिमु
रा. किं. त्वं यथा तथास्थितावसस्य वनप्रवेशस्य वनप्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ धनुर्धरौ सुहृदात्मानौयदि तदानीमपि पूर्वोक्तप्रकारेण तौ मदीयौ
टी. तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवंगम इंगितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च २४ लक्ष
१० यस्व तयोर्भावं प्रहृष्टमनसौ यदि विश्वासयन् प्रशंसाभिरिंगितैश्च पुनः पुनः २५ ममैवाभि
मुखः स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुंगव प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ २६ सुहृदात्मानौ यदि ते
तौ जानीहि प्लवंगम व्याभाषितैर्वा विज्ञेयौ स्यातां दुष्टावदुष्टतां तयोः २७ इत्येवं कपिराजेन
संदिष्टो मारुतात्मजः चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ २८ तथेति संपूज्य वचस्तु त
स्य कपेः सुभीतस्य दुरासदस्य महानुभावो हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोऽतिबलश्च लक्ष्म
णः २९ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे द्वितीयः सर्गः २ वचो विज्ञाय हनुमान्सुग्रीव
स्य महात्मनः पर्वतादृश्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ १
कृत्वा प्रागमनप्रयोजनं जानीहि इंगितादिभिर्भावपरिज्ञाने हेतुं नरमाह व्याभाषितैर्वेति व्याभाषितैः तात्पर्यं स्वहृदयं भाषणैः २५ २९
इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे द्वितीयः सर्गः २ विज्ञाय मार्गं धनोऽसा १ १०

20 भिक्षुरूपंमाहत्तनापसस्वरूपं शठवुद्धितयावंचकवुद्धितयाः २ विनीतवन्नम्रवियमुपागम्यप्रणिपत्यनमस्कृत्यश्लक्ष्णयायाग्रपरुष
यासुमनोज्ञयाप्रियतोः तिस्सयावाचाआवभाषेवक्तुमभिमुखीचकार ३ ततश्चविधिवत्संपूज्यकृतांजलिर्भूत्वायथावत्प्रशमा
र्थेनया प्रशशंसतमिथ्यास्तुतिमितिरित्यर्थः ३४ कामतःसुग्रीवोपदेशाविरुद्धमिच्छातः ५ राजर्षिचदेवीचतत्प्रतिमौसंशि

कपिरूपंपरित्यज्यहनुमान्मारुतात्मजः भिक्षुरूपंततोभेजेशठवुद्धितयाकपिः २ ततःसहनुमा
न्वाचाश्लक्ष्णयासुमनोज्ञया विनीतवदुपागम्यराघवौप्रणिपत्यच ३ आवभाषेचतौवीरौय
थावत्प्रशशंसच संपूज्यविधिवद्वीरौहनुमान्मारुतात्मजः ४ उवाचकामतोवाक्यंमृदु
सत्यपराक्रमौ ५ राजर्षिदेवप्रतिमौतापसौसंशितव्रतौ देशंकथमिमंप्राप्तौभवन्तौवरवर्णि
नौ ६ त्रासयन्तौमृगगणानन्यांश्चवनचारिणः पंपातीररुहान्वृक्षान्वीक्षमाणौसमन्ततः ७
इमांनदींशुभजलांशोभयन्तौतरस्विनौ धैर्यवन्तौसुवर्णाभौकौयुवांचीरवाससौ ८ निश्वसं
तौवरभुजौपीडयन्ताविमाःप्रजाः सिंहविप्रेक्षितौवीरौसिंहातिबलविक्रमौ ९

तव्रतौतीक्ष्णव्रतौ वरवर्णिनौवस्त्रचारिश्रेष्ठौ ६ अन्यांश्चसत्वाःमृगादीन्समन्ततोवीक्षमाणौकिंविरुद्धस्त्वन्वेषमाणाविति
र्थः इमांनदीमिति स्वरसापिविसृतचेतनदीतापवारः नद्यैवेत्यर्थः सुवर्णाभौशोभनोवर्णोआभाकांतिश्चययोस्तौ ८
निश्वसंतौकिंचिदुःखवशेनेतिशेषः इमाःवत्साःप्रजाःपीडयंतौस्वरूपमात्रतइतिशेषः सिंहस्येवविप्रेक्षितंवीक्षणंययोस्तौ
सिंहादप्यतिशयितौवलपराक्रमौययोस्तौ ९

श्री·
रा·किं·
टी·
॥

21

शक्रचापनिभे इंद्रधनुः तत्सदृशे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ शत्रुसंहारकौ श्रीमंतौ कांतिमंतौ रूपसंपन्नौ सौंदर्ययुक्तौ वृषभश्रेष्ठविक्र
मौ वृषभश्रेष्ठगमनौ ९ हस्तिहस्तः शुंडादंडः द्युतिस्तेजः ॥ अमरप्रख्यौ पद्मपत्रेक्षणौ राज्यार्हौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ संतौ इ
ह दारुणदेशं कथमागतौ १२ अनागमनयोग्यतां प्रदेशांतरमाह अन्योन्यसदृशाविति देवलोकादागतौ अन्योन्यसदृशौ।

शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुनाशनौ। श्रीमंतौ रूपसंपन्नौ वृषभश्रेष्ठविक्रमौ ९ हस्तिहस्तो
पमभुजौ द्युतिमंतौ नरर्षभौ। प्रभया पर्वतेंद्रोयं युवयोरवभासितः॥ राज्यार्हावमरप्रख्यौ क
थं देशमुपागतौ। पद्मपत्रेक्षणौ वीरौ जटामंडलधारिणौ १२ अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोका
दिवागतौ। यदृच्छयेव संप्राप्तौ चंद्रसूर्यौ वसुंधरां १३ विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ।
सिंहस्कंधौ महासत्वौ समदाविव गोवृषौ १४ आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः। सर्व
भूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः १५ उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमां। ससागर
वनां कृत्स्नां विंध्यमेरुविभूषितां १६ इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने। प्रकाशेते यथें
द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते १७ संपूर्णा निशितैर्बाणैस्तूणाश्च शुभदर्शनाः। जीवितांतकरैर्घोरैर्ज्वलद्भि व १९
रिव पन्नगैः १८ महाप्रमाणौ विपुलौ तप्तहाटकभूषितौ। खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्तभुजगाविव

वीरौ इव यदृच्छया वसुंधरां प्राप्तौ चंद्रसूर्याविव स्थितौ कथमिमं देशमुपागतौ विस्मयेन दृष्टौ पश्यत इत्यन्वयः १३ विलक्षणाभरणाकार
प्रतीतेर्वनागमनमसंभावितमित्याह विशालवक्षसाविति समदौ हृष्टौ गोवृषौ तरुणवृषभाविव १४।१५ चित्रानुलेपने विचित्रमनुलेपने ॥

स्वर्णजलरूपणं यथोस्ते हेमभूषिते वज्रे यथाः १८
निर्मुक्तौ मुक्तकंचुकौ १९

22 कस्त्वंकस्त्वंकिमर्थंमागतस्माकोद्वायामाहसुग्रीवेत्यादिना विनिकृतोनिरस्तः। १०-११ वानरराजस्यसचिवस्समासान्नुषंरूपंकृतस्य
ग्राहमिदंरूपेति १२-१४ तमेवसुग्रीवमेवकांक्षमाणस्यइच्छनइत्यर्थः १६ अभ्यभाषअभ्यभाषस्व वाक्यज्ञंवाक्यरचनाभिज्ञंमधुरै
र्वाक्यैः स्नेहयुक्तमभ्यभाषस्वेत्यन्वयः १७ विभीतस्येत्यत्र विनयः प्रातिशाख्यादिज्ञानपूर्वकाभ्यासः शेषविषयः ऋग्वेदविषयेशिक्षा

एवंमापरिभाषंतंकस्मान्मानाभिभाषथः सुग्रीवोनामधर्मात्माकश्चिद्वानरयूथपः वीरोविवि
कृतोभ्रात्राजगद्भ्रमतिदुःखितः १० प्राप्तोहंप्रेषितस्तेनसुग्रीवेणमहात्मना राज्ञावानरमुख्या
नांहनुमान्नामवानरः ११ युवाभ्यांसहधर्मात्मासुग्रीवःसख्यमिच्छति तस्यमांसचिवंवित्तंवा
नरंपवनात्मजं १२ भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नंसुग्रीवप्रियकारणात् ऋश्यमूकादिहप्राप्तंकामगंकामगं
कामरूपिणं १३ एवमुक्त्वातुहनुमांस्तौवीरौरामलक्ष्मणौ वाक्यज्ञोवाक्यकुशलःपुनर्नो
वाचकिंचन १४ तच्छ्रुत्वावचनंतस्यरामोलक्ष्मणमब्रवीत् प्रहृष्टवदनःश्रीमान्भ्रात
रंपार्श्वतःस्थितं १५ सचिवोयंकपींद्रस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः तमेवचकांक्षमाणस्यममांति
कमुपागतः १६ तमभ्यभाषसौमित्रेसुग्रीवसचिवंकपिं वाक्यज्ञंमधुरैर्वाक्यैःस्नेहयुक्तमरिंदम २७ नानृग्वेदविनीतस्यनायजुर्वेदधारिणः

नासामवेदविदुषःशक्यमेवंप्रभाषितुं २८

हीनेनऋग्वेदयजुर्वेदधारणाहीनेनचएवंप्रभाषितुंनशक्यमितिशेषेणान्वयः अयमर्थः प्रतिवर्णंस्वरभूयस्त्वतयास्वरयानेनोच्चार्यमा
णत्वादृग्वेदविनीतस्येत्युक्तिः एकैकानुवाकेषुअनुवाकेषुनानावाक्यसांकर्येणधारणस्य दुष्करत्वान्यायेनयजुर्वेदधारिणइत्युक्तिः

ऊँहस्मादिनभिज्ञानविकोषणाणांऊँत्तमनामभिश्रुतमानो
वेदविज्ञस्यशक्तिः नेनागंसर्वंधायामवेदविज्ञेयनाइतिविज्ञेयं २८

23 ननुवेदमात्राध्यायनान किंचित्राजमंत्रादिज्ञानेशक्यं तत्राह नमनमिति कृत्स्नंयदनदर्थस्वरूपनिर्णयोपयोगिन्यायसहितंव्याकरणेवो
श्री॰ ध्यसाधुत्वस्यार्थस्वरितत्वात् अनेनसर्वज्ञत्वंसूचितं तथाश्रवणोहेतुमाहवह्विति अनेनसंस्कृतभाषयैवव्यवहृतवानितिगम्यते ॥९॥
वाक्किं॰ इंगितेत्यस्तैर्विस्वसनीयइत्याह नमुखेइति दोषःसंविदितोव्यवहारकालेइतिशेषः ॥१॥ अथवचनरचनासौष्ठवमाह अविस्तरं
टी॰ नातिविस्तारं असंदिग्धं शब्दार्थसंदेहरहितं अवधेतविद्यते येनाक्लेशेनेत्यर्थः यस्मात्तादृशं श्रुतिकटुवर्णरहितमित्यर्थः उर
१२ स्यमध्यमात्रयेणाकंठगंवेखरीरूपेणाकंठविवराग्निःसृतं अतएवमध्यमस्वरेणास्पष्टंनातितीव्रेवा वर्तते ॥१॥ संस्का

ननु व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतं बह्वव्याहरतानेन न किंचिदपशब्दितं ॥९॥ नमुखेनेत्रयो
र्वापि ललाटे च भ्रुवोस्तदा अन्येष्वपि च सर्वेषु दोषः संविदितः क्वचित् ॥१॥ अविस्तरमसंदिग्धमवि
लंबितमव्यथं उरस्थं कंठगं वाक्यं मध्यमे वर्तते स्वरे ॥१॥ संस्कारक्रमसंपन्नामद्रुतामविलंबितां उ
च्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहर्षिणीं ॥१२॥ अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यंजनस्थया कस्य नारा
ध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥१३॥ एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु सिध्यंति हि कथं तस्य का
र्याणां गतयोनघ ॥१४॥

रक्रमयत्ना संस्काराणां क्रमेण जननेसमर्थां तदाहअद्रुतामविलंबितामिति अतए
वहृदयहर्षिणीं ॥१२॥ अनयाचित्रयाविस्मयोत्पादिकयात्रिस्थानव्यंजनस्थयात्रिषुस्थानेषुउरःकंठःशिरःस्वपर्यंजनमभिव्यक्ति
तयातिष्ठतिश्रोतृग्राह्यस्वरूपंलभतेतादृश्या नाराध्यतेमानुकूल्यतेकस्यमस्यविवरणंउद्यतासेररेरपीति ॥१३॥ एवंदूतमनोवा
क्चातुरीमभिनंद्यबुद्धिचातुरीमभिनंदतिएवंविधइति कार्याणांगतयःपरिपाकाः ॥१४॥ ५

24 हृतवाक्यप्रचोदिताः हृतवाक्यैर्बोधिताः १५ एवमुक्ताः समेणेतिशेषः १६ नौग्रावयोः मार्गणोः सागेयावः १७ यथाब्रवीषि शब्द
मिच्छतीति पदद्वादीस्तत्रत्थेवकरिष्यावः स्पर्थः १८ जायोपपत्तौ सुग्रीवस्य शत्रुजयाशिष्टे तां स्पादाम सुग्रीवाभ्याम् इति त्रेतयः
सर्गः ११ हनुमानम्मधुरभाषेतमधुरभाषणेनद्ववः रामवचः श्रुत्वाहनूमानितिसुग्रीवेणकार्यवान्राम इति शेषः सुग्रीवंमनसा ग

एवं गुणगणैर्युक्ता यस्य स्यात्कार्यसाधकः तस्य सिध्यंति सर्वार्था दूतवाक्यप्रचोदिता १५ एव
मुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीवसचिवं कपिं अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजं १६ विदितौ नौ गु
णा विद्वन्सुग्रीवस्य महात्मनः तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरं १७ यथा ब्रवीषि हनुमन्
सुग्रीववचनादिह तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम १८ तत्तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रहृष्टः
रूपः पवनात्मजः कपिः मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेषताभ्यां १९ इत्यार्षे किष्किं
धाकांडे सर्गः ततः प्रहृष्टो हनुमान्कृत्यवानिति तद्वचः श्रुत्वा मधुरभावं च सुग्रीवं मनसा गतः १
भव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः यदयं कृत्यवान्प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतं २ ततः परमसं
हृष्टो हनुमान्प्लवगर्षभः प्रत्युवाच ततो रामं वाक्यं वाक्यविशारदः ३ किमर्थं वनमेतद्वै पंपाका
ननमंडितं आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतं ४
तस्य रामस्य कृत्यवदेतमेवकाद्यमाणस्य तमेव चावांमार्गोः इवस्ताभ्यां वाक्याभ्यामवगतं ओं १ तदेव विवृणोति भव्यइति प्रवचनं
भावीत्यर्थः यदयं पुरुषोत्तमः कृत्यवान्प्रयोजनस्य पैत्यः मामपत्कृत्यं चैतदुपागतं सुग्रीवश्चाममित्यर्थः २ प्रथमस्सामञ्जूक्तं एके

किष्किं २४

25 रामस्तेनोदितः इंगितेनेति शेषः आचचक्षे बोधितवान् ५८ पितामह इव पालकत्वेनेत्यर्थः ७८ निर्देशो नियोगः गम्यारणः तस्य समाप्तकत्वा
तादवस्थके ९ भ्रष्टः किंचिन्निमित्तवशात् १० ऐश्वर्यभ्रंशदशायामप्यनुवर्तनयातेनाघदिनक्षय इत्युक्तं ११ भवानस्य करस्माकांता

श्री॰ वाल्मी॰ टी॰ ६

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः। आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजं ५ राजा दशरथो
नाम द्युतिमान्धर्मवत्सलः। चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयत् ६ न द्वेष्टा विद्यते तस्य न च स
द्वेष्टि कंचन। स च सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः ७ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः। त
स्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः ८ शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशकारकः। वीरो दशरथ
स्यायं पुत्राणां गुणवत्तरः ९ राजलक्षणसंपन्नः संयुक्तो राजसंपदा। राज्याद्भ्रष्टो वने वस्तुं मया सा
र्द्धमिहागतः १० भार्यया च महातेजाः सीतयानुगतो वशी। दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवा
करः ११ अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः। कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः १२
सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः। ऐश्वर्येण विहीनस्य वनवासाश्रितस्य च १३

यामाह अहमिति अस्यावरकः नीयान् कृतज्ञस्य बहुज्ञस्येति अल्पमपि कृतं बहु तया जानत इत्यर्थः १२ सुखार्हस्येति महार्हस्य
ऐश्वर्यसंपन्नस्य वनवासाश्रितस्य दुःखितस्येत्यर्थः तथा च सम्पद्दशायामापद्दशायां च दिव्यकल्याणैर्दास्यमुपागतोस्मीत्य १३
र्थः १३

२६ रहितेत्राभ्यांवर्हितेदेशइत्यर्थः १४ दनुः कबंधः स्वज्ञास्यतीत्याख्यातः १५ स्वर्गंगतेदिवमाविश्यगतः उत्पतितः १६ १७ एवंत्वंसोपीत्ये
नदर्थ्ययंतिएवशरणिनाथंरक्षकं इतिच्छेदवगतेतिशेषः १८ यस्यपितापरण्योयमेवत्सलश्चासीदित्यर्थः २०-२१ यस्यप्रसादेइमाः प्रजाः

रक्षसापहृताभार्यारहितेकामरूपिणा तच्चनज्ञायतेरक्षः पत्नीयेनास्यसाहृता १४ दनुर्ना
मदितेपुत्रः शापाद्राक्षसतांगतः ख्यातस्तेनसुग्रीवः समर्थोवानराधिपः १५ सज्ञास्य
तिमहावीर्यस्तवभार्यापहारिणं एवमुक्त्वादनुः स्वर्गंभ्राजमानोगतः सुखं १६ एतत्तेसर्व
माख्यातंयाथातथ्येनपृच्छतः अहंचैवचरामश्चसुग्रीवंशरणंगतौ १७ एषदत्वाचवित्तानिप्रा
प्यचानुत्तमंयशः लोकनाथः पुराभूत्वासुग्रीवंनाथमिच्छति १८ पितायस्यपुराह्यासीच्छर
ण्योधर्मवत्सलः तस्यपुत्रः शरण्यस्सुग्रीवंशरणंगतः १९ सर्वलोकस्यधर्मात्माशरण्यः
शरणंपुरा गुरुर्मेराघवः सोयंसुग्रीवंशरणंगतः २० यस्यप्रसादेसततंप्रसीदेयुरिमाः
प्रजाः सरामोवानरेंद्रस्यप्रसादमभिकांक्षते २१ येनसर्वगुणोपेताः पृथिव्यांसर्वपार्थिवाः
मानिताः सततंराज्ञासदादशरथेनवै २२ तस्यायंपूर्वजः पुत्रस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः सुग्रीवंवा

सततंप्रसीदेयुः तत्प्रसादलब्धसकलपुरुषार्थतयासर्वदाप्रसन्नचिताभवेयुः सरामः स्वप्रसादैकदेशस्यवानरेंद्रस्यप्रसादमभिकां
क्षतेस्वतंत्रस्यनियंत्रस्यपारवश्यादितिभावः २१ सततंसर्वगुणोपेताः महाराजामानिताइतिसंबंधः २२ २२

27 शोकाभिभूते शोकाविष्टे शोकार्ते शोकपीडिते २४।२५ द्रष्टव्याः दर्शनयोग्याः २६ सहायान्वेषणेन तस्यापि सहायापेक्षत्वं दर्शितं २७ यदे
वमत परिमार्गणे सहायं करिष्यतीत्यन्वयः २८ २९।३० हे राघव वसं प्राप्तोयं कपिः हृष्टः महाकायश्च वर्णात्संजानहर्षश्च सोपि सुग्रीवो

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
२४

शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते: कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं सह यूथपः २४ ए
वं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुभाषितं हनुमान्प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः २५
ईदृशा बुद्धिसंपन्ना जितक्रोधा जितेंद्रियाः द्रष्टव्या वानरेंद्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः २६ स हि
राज्यात्परिभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना हृतदारो वने त्रस्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृश २७ करिष्यति
स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे २८ इत्येवमुक्त्वा
हनुमान्श्लक्ष्णं मधुरया गिरा बभाषे सोभिगच्छामः सुग्रीवमिति राघवं २९ एवं ब्रुवंतं धर्मा
त्मा हनूमंतं स लक्ष्मणः प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं प्रोवाच राघवं ३० कपिः कथयते हृष्टो
यथायं मारुतात्मजः कृत्यवान्सोपि संप्राप्तः कृतकृत्योसि राघव ३१ प्रसन्नमुखवर्णश्च व्य
क्तं हृष्टश्च भाषते नानृतं वक्ष्यते वीरो हनूमान्मारुतात्मजः ३२ ततः स तु महाप्राज्ञो हनू
पि कृत्यवानिति यथा कथयते यथा व्यक्तं कथयते अतः कृ मान्मारुतात्मजः जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय
तकृत्योसीति योजना ३१ उक्तं समर्थयते प्रसन्नेति मुखवर्णो मुखशोभा ३२।३३

किष्किं॰ स॰ ४

१४

28 ऽक्रमर्थं विहायैणोतिभिक्षुरूपमिति वानरं वाममसेदं २४ उक्तं सेग्दृत्तानिसर्तितिविपुलयशाः सर्वदेवप्रजादेनविशालकी
र्तिः कृतकृत्यमर्हतीतिकृतकृत्यवत् गिरिवरं ऋष्यमूकं २५ इति चतुर्थः सर्गः ४ ऋष्यमूके सुग्रीववासस्थाने राघवौ स्थाप
यित्वा ततः सुग्रीवानयनार्थं ऋष्यमूकैकदेशं मलयाख्यं गिरिं गतेत्यन्वयः १ भ्रात्रा लक्ष्मणेन सर्व महाप्राज्ञो दृढविक्रमोऽयं

भिक्षुरूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुंजरः २४ स तु
विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः गिरिवरमुरुविक्रमः प्रयातः
सुशुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्यां २५ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे चतुर्थः सर्गः ४ ऋष्यमूका
त्तु हनुमान् गत्वा तं मलयं गिरिं आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ १ अयं रामो महा
प्राज्ञः संप्राप्तो दृढविक्रमः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः २ इक्ष्वाकूणां कुले
जातो रामो दाशरथ्यात्मजः धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशकारकः ३ तस्यास्य वसतोऽर
ण्ये नियतस्य महात्मनः रावणेन हृता भार्या स त्वां शरणमागतः ४ राजसूयाश्वमेधैश्च
वह्निर्येनाभितर्पितः दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ५

रामः संप्राप्तः अयं रामः सत्यविक्रमः नवप्रतिरसनदत्त इति भावः २ इक्ष्वाकूणामित्यनेन स्वरूपकथनं धर्मे स्वसत्यपरिपालन
रूपधर्ममिति निगदितः प्रसिद्धः पितुरेतिशेषः अत एव तस्य पितृनिर्देशकारकः ३ स्नेहेनोः पित्रास्थिये दत्तस्य वरस्य पालनेदतोः ५८

२१ प्रगृह्य स्वसर्वस्वबुद्ध्या लोचनगोचरीकृत्य प्रचेयस्य सस्वच समनोभिः प्रजयस्व यतउभावप्येतौ पूज्यानामपि पूजनीयतमौ धर्मविनी
तः धर्मे शिक्षितः ८ एषः सर्वमैत्रीळारूपः नदेवाद्दयतमिति ॥ रोचते यदि कार्यवशादिति शेषः मर्यादाप्रत्युल्लंघनीयाव्यवस्था १२

भ°
टीकि°
टी°
१५

तपसा सत्यवाक्येन च सधायेन पालिता सीताहेतोस्तस्य पुत्रोयं रामः शरणमागतः ६ भवताम
ख्यकामोतो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ भरद्वाजस्य वाक्येन तोषजनीयतमावुभौ ७ कृत्वा द्व
मतो वाक्यं सश्रीवो वानराधिपः भयं सपत्नवाह्यौरं प्रजहौ विगतज्वरः ८ सत्कृत्य रामान
न्दरूपं सश्रीवः सर्वगाधिपः दर्शनीयतमौ भूत्वा प्रत्यादावाचरावव ९ भवान्युमविनीतस्य
विक्रांतः सत्यविक्रमः भ्रात्मत्तावाप्य पूर्वेण ततनोमभवद्गुणः १० तन्ममैवेष सत्कोशे
लाभः श्रेयो वा तमः प्रभो यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ रोचते यदि मे साखेवा
ह्रोषमसारितः गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा वध्यतां ध्रुवं १२ एतत्तद्वचनं श्रुत्वा स
ग्रीवस्य सुभाषितं सम्प्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना १३ हृष्टः सौहृदमालम्ब्य पश्य
घनतपोरिति ततो हनूमान्संत्यज्य भिक्षुरूपमरिंदमः काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावक

हस्तं पीडयामासः दक्षिणहस्तं संगृहीतवान् १३ पीडितं पर्यष्वजनगाढमालिंगितवान् भिक्षुरूपं संत्यज्य तौ नयामाकृतैनेवगत्वा
ज्ञेया सर्वं गमेतिसुग्रीवास्त्राकरणप्रतीतमरामागमनं निवेदन समये पुनः कृतं भिक्षुरूपं परित्यज्यार्थः स्वेन रूपेण काष्ठयोरणो

श्री भट्टिकाव्य
१५

30 ततोदीप्यमानमग्निः तयोर्मध्ये निदधौ निहितं चाग्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतं पवित्रं तृणादि सत्कृतं वा करोत् १५ प्रदक्षिणं चक्रतुः मैत्री
दार्ढ्यायेति शेषः उपागतौ अग्निसाक्षिकमिति शेषः १६ १७ हृष्टः हृदयप्रियः एकं समानः प्रहृष्टवत् प्रहृष्टः सन् १८ शाखेयं

दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतं ततो मध्ये तु सुप्रीतो निदधौ सुसमाहितः १५ ततोग्निं
दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणं सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ १६ ततः सुप्रीतमन
सौ तावुभौ हरिराघवौ अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमभिजग्मतुः १७ त्वं वयस्योसि हृद्यो मे ह्ये
कं दुःखं सुखं च नौ सुग्रीवं राघवो वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् १८ ततः सुपर्णां बहुलां भङ्क्त्वा
शाखां सुपुष्पितां सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः १९ लक्ष्मणायाथ संहृष्टो ह
नूमान्मारुतात्मजः शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पितां २० ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णां
मधुरया गिरा प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचन २१ अहं विनिकृतो भ्राता चरामीह भया
र्दितः हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः २२ सोहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः वा
लिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव २३

ह्ववायेति शेषः सराघवो निषसाद स्वयं च तत्र स्थित इत्यर्थः १९ २० २१ इहवने इत्यन्वयः त्रस्तः कम्पितः २२ २३

श्री॰ वाकिं॰ टी॰ १९

31 तदेवाहसार्थायपुनरहकर्तुमिति २४ लीलाविस्मिष्टैकेशुभाऽस्यापितात्वहसन्निवेति २५ उपकारःफलंयस्यतं वेगितःसंजातवेगाः २७
कंकपत्रप्रतिछन्नाःकंकपत्रैर्विद्धाःस्यर्थः २८ सुग्रपर्वोवक्रनेनवैशेत्रमस्तं २९ ममवैराणामग्रजंतथाकुरुयथावानहंस्यवैरिणं

वालिनोमेमहाभागभयार्तस्याभयंकुरु कर्तुमर्हसिकाकुत्स्थभयंमेनभवेद्यथा २४ एवमु
क्तस्तुतेजस्वीधर्मज्ञोधर्मवत्सलः प्रत्युभाषतकाकुत्स्थःसुग्रीवंप्रहसन्निव २५ उपकारफलंमित्रं
विदितंमेमहाकपे वालिनंतंवधिष्यामितवभार्यापहारिणं २६ अमोघाःसूर्यसंकाशाममेमे
महाकपे वालिनंतंवधिष्यामित्वद्भार्यापहारिणं निशिताःशराः तस्मिन्वालिनिदुर्वृत्तेनि
पतिष्यंतिवेगिताः २७ कंकपत्राप्रतिछन्नामहेंद्राशनिसन्निभाः तीक्ष्णाग्राऋजुपर्वाणःसरो
षाभुजगाइव २८ तमद्यवालिनंपश्यतीक्ष्णैराशीविषोपमैः शरैर्विनिहतंभूमौप्रकीर्णमिवप
र्वतं २९ सतुतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यात्मनोहितं सुग्रीवःपरमप्रीतःपरमंवाक्यमब्रवीत् ३०
तवप्रसादेनन्रसिंहवीरप्रियांचराज्यंचसमाप्नुयामहं तथाकुरुत्वंनरदेववैरिणंयथानिहंस्या
यरिपुंममाग्रजं ३१ सीताकपींद्रक्षणदाचराणांराजीवहेमज्वलनोपमानि सुग्रीवरामप्रणयप्र
संगेवामानिनेत्राणिसमंस्फुरंति ३२ इत्यार्षेकिष्किंधाकांडेपंचमः ५ विभूमितिहितश्रुत्वावेरहन्तंतणत्रवेनत १९

जामेस्वकं ३१ कपींद्रोवालीक्षणदाचरारावणः वामनेत्रस्फुरणंउभंसाइनिमित्तंसीताणांशुभकरमितिभावः ३२ इतिपंचमःसर्गः ५

32 पुनरेवेत्यादिसार्द्धश्लोकमेकं वाक्यं तेषु त्रिमित्रं वनमागतः तदाख्याति आख्यातवान् १ लक्ष्मणेनेत्यादिसार्द्धश्लोकद्वयमेकं वा
क्यं भ्रात्रा सह वने वसतस्तस्य वा तं प्रेप्सता इति इदं दिदृक्षणा रक्षसा गृध्रं हत्वा तया लक्ष्मणेन च वियुक्ता वैदेही अपहृता तेन भार्यावियो

पुनरेवाब्रवीत्प्रीतो राघवं रघुनंदनं अयमाख्याति मे राम सचिवो मंत्रिसत्तमः १ हनूमान्यन्निमि
त्तं त्वं निर्जनं वनमागतः लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव २ रक्षसापहृता भार्या मैथिली
जनकात्मजा त्वया वियुक्ता वैदेही लक्ष्मणेन च धीमता ३ अंतरं प्रेप्सता तेन हत्वा गृध्रं जटा
युषं भार्यावियोगजं दुःखं प्रापितस्तेन रक्षसा ४ भार्यावियोगजं दुःखमचिरात्त्वं विमो
क्ष्यसे अहं तामानयिष्यामि नष्टां वेदश्रुतीमिव ५ रसातले वा वर्तंतीं वर्तंतीं वा नभस्थली
अहमानेय दास्यामि तव भार्यामरिंदम ६ इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव न शक्या
सा जरयितुमपि सेंद्रैः सुरासुरैः ७ तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा त्यज्य शोकं
महाबाहो तां कांतामानयामि ते ८

गजं दुःखं प्रापित इति चाख्यातवान् ।२।३।४ मधुकैटभाभ्यां पातालेगमं वेदजातं हरिर्यथा आनीतवान् तद्वत्तां आनयिष्या
मि आनेष्यामीत्यर्थः दीर्घ आर्षः ५ वर्तंतीं वर्तमानां ६ तथ्यं तथ्यमवावेहीत्यन्वयः ७ विषकृतं विषमिश्रितं ८

33 श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ ८

यादृशंसोमैथिलीतिअनुमानात्तद्भार्यात्वानुमापकाद्रामेत्याक्रोशात्लिंगाज्जानामीत्यन्वयः ९ । १० आत्मनापंचमंसमंत्रिचतुष्टयविहितंमा
मित्यर्थः ॥ ११ आनयिष्यामिआनेष्यामिप्रत्यभिज्ञातुंसमर्थे ॥ १२ गहनांदुष्प्रवेशां । १४ । १५ । १६ हाप्रियेइतीत्यत्रसंधिरार्षः १७ हृदीति

अनुमानात्तुजानामिमैथिलीसानसंशयः ह्रियमाणामयादृष्टारक्षसाक्रूरकर्मणा ९ क्रो-
शंतीरामरामेतिलक्ष्मणेतिचविस्वरं स्फुरंतीरावणस्यांकेपन्नगेंद्रवधूर्यथा १० आत्मनापंचमं
मांहिदृष्ट्वाशैलतटेस्थितं उत्तरीयंतयात्यक्तंशुभान्याभरणानिच ॥ तान्यस्माभिर्गृहीतानि
निहितानिचराघव आनेष्याम्यहंतानिप्रत्यभिज्ञातुमर्हसि १२ तमब्रवीत्ततोरामःसुग्रीवंप्रि
यवादिनं आनयस्वसखेशीघ्रंकिमर्थंप्रविलंबसे १३ एवमुक्तःसुग्रीवःशैलस्यगहनांगुहां
प्रविवेशततःशीघ्रंराघवप्रियकाम्यया १४ उत्तरीयंगृहीत्वातुशुभान्याभरणानिच इदंप-
श्येतिरामायदर्शयामासवानरः १५ ततोगृहीत्वातद्वासःशुभान्याभरणानिच अभवद्बाष्प
संरुद्धोनीहारेणेवचंद्रमाः १६ सीतास्नेहप्रवृत्तेनसतुबाष्पेणदूषितः हाप्रियेतिरुदन्धैर्यमुत्सृ
ज्यन्यपतत्क्षितौ १७ हृदिकृत्वासबहुशस्तमलंकारमुत्तमं निशश्वासभृशंसर्पोबिलस्थइवरो
षितः १८ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तुसौमित्रिंप्रेक्ष्यपार्श्वतः परिदेवयितुं

प्रियासंबंधेनप्रीतिनिश्वासात् रोषितः संजातरोषः १८ परिदेवयितुंप्रलपितुं दीनमितिक्रियाविशेषणं । १९

८

34 २०शाद्वलभूम्युत्सर्गे लिंगमाह तथारूपमिति अभग्नतया यथापूर्वरूपमित्यर्थः २१ नाहमिति केयूरस्याकदाप्यदर्शनादिति भावः २२
कंदेशं दिशंप्रतिशेषः प्राणसमिया प्राणेभ्योपीष्टा प्राणसंबंधस्य तदधीनत्वादिति भावः २४ यन्निमित्तं प्रियापहारितनिमित्तं २५ २६

पश्यलक्ष्मणवैदेह्यासंत्यक्तंह्रियमाणया उत्तरीयमिदंभूमौशरीराद्भूषणानिच २० शाद्वलिन्यां
ध्रुवंभूम्यांसीतयाह्रियमाणया उत्सृष्टंभूषणमिदंतथारूपंहिदृश्यते २१ एवमुक्तस्तुरामे
णलक्ष्मणोवाक्यमब्रवीत् नाहंजानामिकेयूरेनाहंजानामिकुंडले २२ नूपुरेत्वभिजानामि
नित्यंपादाभिवंदनात् ततस्तुराघवोवादीत्सुग्रीवमिदमब्रवीत् २३ ब्रूहिसुग्रीवकंदेशंह्रि
यंतीलक्षितात्वया रक्षसारौद्ररूपेणममप्राणप्रियाप्रिया २४ क्ववावसतितद्रक्षोमहद्व्य
सनदंमम यन्निमित्तमिमान्सर्वान्नाशयिष्यामिराक्षसान् २५ हरतामैथिलींयेनमांचरोष
यताभृशं आत्मनोजीवितांतायमृत्युद्वारमपाहृतं २६ ममदयिततराहृतावनांताद्रज
निचरेणविमथ्ययेनसा कथयममरिपुंतमद्यवैप्लवगपतेयमसन्निधिंनयामि २७ इत्यार्षेरा
मायणेषष्टतमःसर्गः ६ एवमुक्तस्तुसुग्रीवोरामेणार्तेनवानरः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यस
बाष्पंबाष्पगद्गदः १

इतिषष्टतमःसर्गः ६ सर्वथानजानेसर्वप्रकारेणनजानेकिंविज्ञातामीत्यर्थः १

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ १८

35 सीतान्वेषणार्थं हनुमदादिवानरप्रेषणं मम मयेत्स हि देशस्तु वध्यस्येति राघववासस्य सुग्रीवावगततत्प्रतीतेरेवं व्याख्यातं । एतावम
वगम्यतामित्याह सत्यंत्विति ३ परितोष्य भवतः परितोषार्हं ग्रात्मनः सपरिवारस्य मम पौरुषमवलंब्येति शेषः ४ नसदृशमयु
नजानेनिलयंतस्यसर्वथापापरक्षसः समर्थ्यंविक्रमंवापिदौष्कुलेयस्यवाकुलं २ सत्यंतुप्र
तिजानामित्यजशोकमरिंदम करिष्यामितथायत्नंयथाप्राप्स्यसिमैथिलीं ३ रावणंसग
णंहत्वापरितोष्यात्मपौरुषं तथास्मिकर्तानचिराद्यथाप्रीतोभविष्यसि ४ अलंवैक्लव्य
मालंब्यधैर्यमात्मगतंस्मर त्वद्विधानांनसदृशमीदृशंबुद्धिलाघवं ५ मयापिव्यसनंप्राप्तं
भार्याहरणजंमहत् नचाहमेवंशोचामिनचधैर्यंपरित्यजे ६ नाहंतामनुशोचामिप्राकृतो
वानरोपिसन् महात्माचविनीतश्चकिंपुनर्धृतिमान्भवान् ७ बाष्पमापतितंधैर्यान्निग्रही
तुंत्वमर्हसि मर्यादांसत्वयुक्तानांधृतिंनोत्स्रष्टुमर्हसि ८ व्यसनेवार्थकृच्छ्रेवाभयेवाजी
वितांतिके विमृशन्वैस्वयाबुद्ध्याधृतिमान्नावसीदति ९ बालिशःसनरोनित्यंवैक्लव्यंयोनु
क्तं ५ ६ प्राकृतोहीनः विनीतः वृद्धैःसुशिक्षितः ७ वर्तते समज्जत्यवशःशोकेभाराक्रांतेवनौर्जले १०
सत्वयुक्तानांसत्वगुणवतां ८ व्यसनेइष्टवियोगजे अर्थकृच्छ्रेधननाशे भयेचोरव्याघ्रादिजे जीवितांतरेजीवितनाशप्रापके वि
मृशन्नपारवेगमितिशेषः ९ योबालिशः पश्चिन्नितंवैक्लव्यंदैन्यमनुवर्तते समज्जत्यनुश्रार्यंभाराक्रांतानौरिवभारवती १० १८

36 श्रुतंरौद्रवमस्तं ॥ ११॥१२॥ ब्रूमिहितंब्रवीमिवयस्यतांमित्रत्वं १४ प्रमार्जयत् प्रामार्जयत् १५ १६ कर्तव्यंयत् शोकपनोदनार्थमितिशेषः १७ प्रकृ
तिस्थः स्वभावस्थोदुःखहीनइत्यर्थः अस्मिन्कालेव्यसनकाले १८ रावणस्यसंहारेचेतिशेषः १९ मयाचयदनुष्ठेयंतद्वेतिशेषः

एषोंजलिर्मयाबद्धःप्रणयात्त्वांप्रसादये पौरुषंश्रयशोकस्यनांतरंदातुमर्हसि ॥ येशोकम
नुवर्तंतेनतेषांविद्यतेसुखं तेजश्चक्षीयतेतेषांनत्वंशोचितुमर्हसि १२ शोकेनाभिप्रपन्नस्य
जीवितेचापिसंशयः सशोकंत्यजराजेंद्रधैर्यमाश्रयकेवलं १३ हितंवयस्यभावेनब्रूमिनो
पदिशामिते वयस्यतांपूजयन्मेनत्वंशोचितुमर्हसि १४ मधुरंसांत्वितस्तेनसुग्रीवेणसरा
घवः मुखमश्रुपरिक्लिन्नंवस्त्रांतेनप्रमार्जयत १५ प्रकृतिस्थस्तुकाकुत्स्थःसुग्रीववचना
त्प्रभुः संपरिष्वज्यसुग्रीवमिदंवचनमब्रवीत् १६ कर्तव्यंयद्वयस्येनस्निग्धेनचहितेनच अ
नुरूपंचयुक्तंचकृतंसुग्रीवतत्त्वया १७ एषचप्रकृतिस्थोहमनुनीतस्त्वयासखे दुर्लभोहीदृ
शोबंधुरस्मिन्कालेविशेषतः १८ किंतुयत्नस्त्वयाकार्योवैदेह्याःपरिमार्गणे राक्षसस्यच
रौद्रस्यरावणस्यदुरात्मनः १९ मयाचयदनुष्ठेयंविस्रब्धेनतदुच्यतां वर्षास्विवसुक्षेत्रेसर्वंस

वर्षास्विवसुक्षेत्रेसर्वंबीजंसंपद्यतेसफलंभविष्यतीत्यर्थः शेषंप्रस्तापनायवर्तमानप्रयोगः २० यद्यतेतव २०

श्री॰
रा॰ किं॰
टी॰
४९

37 इदं वाक्यं वालिनं वधिष्यामीति वाक्यं अभिमानात्तत्तनइव २१ एतदन्तत्वचनाभावं सत्येनतन्मादितया २२ संप्रहृष्टो हृष्टमव्ये
संपन्नौ अभाषतामभाषेतां २४ २५ इति सप्तमः सर्गः ७ तेनवाक्येनअन्नृतंनोक्तपूर्वंमेइत्यादिवाक्येन १ उपपन्नगुणोपेतःस॰

मयाचयदिदंवाक्यमभिमानात्समीरितं तत्त्वयाहरिशार्दूलतत्वमित्युपधार्यतां २१ अनृतंनो
क्तपूर्वंमेनचवक्ष्येकदाचन एतत्तेप्रतिजानामिसत्येनैवशपामिते २२ ततःप्रहृष्टःसुग्रीवो
वानरैःसचिवैःसह राघवस्यवचःश्रुत्वाप्रतिज्ञातंविशेषतः २३ एवमेकान्तसंपृक्तौततस्तौ
नरवानरौ उभावन्योन्यसदृशंसुखंदुःखमभाषतां २४ महानुभावस्यवचोनिशम्यहरिर्नृपा
णामधिपस्यतस्य कृतंसमेनेकपिवीरमुख्यस्तदास्वकार्यंहृदयेनविद्वान् २५ इत्यार्षेकि
ष्किंधाकांडेसर्गः ७ परितुष्टस्तुसुग्रीवस्तेनवाक्येनहर्षितः लक्ष्मणस्याग्रजंशूरमिदंवच
नमब्रवीत् १ सर्वथाहमनुग्राह्योदेवतानामसंशयः उपपन्नगुणोपेतःसखायस्यभवान्मम
शक्यंखलुभवेद्रामसहायेनत्वयानघ सुरराज्यमपिप्राप्तुंस्वराज्यंकिंपुनःप्रभो ३ सोहंसभाज्यो
बंधूनांसुहृदांचैवराघव यस्याग्निसाक्षिकंमित्रंलब्धंराघववंशजे ४ अहमप्यनुरूपस्तेव

जयोग्यंशौर्यवीर्यादिसर्वगुणोपपन्नः २१ सभाज्यःपूज्यःभजनीयइत्यर्थः ४ अनुरूपःयोग्यःज्ञास्यसेत्वानुरूप्यमितिशेषःतत्र

१९

38 भूयिष्ठमपि कोपे प्रीतिर्निश्चला भवति वयस्यानामिति शेषः आत्मवतां स्वाधीनात्मनां ६ साधूनां वयस्यानां साधवो वयस्याः ७
परमा गतिः वयस्यस्येति शेषः ८ तथाविधं स्वरसतो धनादित्यागप्रवर्तकं ९ तत्तथेति यदुक्तं वयस्ययोर्धनाविभागादिकं तत्

महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनां निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव ६ रज
तं वा सुवर्णं वा शुभान्याभरणानि च अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः ७ आढ्यो वापि
दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोपि वा निर्दोषश्च सदोषश्च वयस्यः परमा गतिः ८ धनत्यागः सु
खत्यागो देहत्यागोपि वानघ वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधं ९ तत्तथेत्यब्रवीद्रामः
सुग्रीवं प्रियदर्शनं लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः १० ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा ल
क्ष्मणं च महाबलं सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ११ स ददर्श ततः सालमविदू
रे हरीश्वरः सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितं १२ तस्यैकां पर्णबहुलां शाखां भङ्क्त्वा सुशो
भितां रामस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः १३

तथापि सम्मतमित्यब्रवीत् लक्ष्म्या कान्त्या युक्तो रामः वासवस्येव वासवस्य इव स्थितस्य लक्ष्मणस्येत्यन्वयः लक्ष्मणस्याग्रतः स्थितेन न पश्चाम
मलक्ष्मणस्य मैत्रीं तथैव तथा तवापीत्यपि सूचितं १० ततः तदिनापगमोत्तरं द्वितीयदिने स्थितं दृष्ट्वाभूदिति शेषः ११ १२ सुग्रीवः स

श्रीकिष्किन्धा ५६

सु० रा० टी० ४०

39 विनीतं प्रकासने स्थितिमं नम्रीकृतं तमित्यर्थः १४ ततोपविष्टमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं द्वितीयं रामपदमभिरामार्थकं प्र
संज्ञमदर्थियच्छा तद्व्रसंज्ञं गंभीरं ततोपविष्टं रामं तद्दृष्टेति शेषः १५।१६ अहं विनिकृत इत्यादि [illegible] कार्थस्य कारणं १७

ताव्राश्रिनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणं शालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् १४
ततोपविष्टं रामं तु ससंभ्रममुदधियच्छा फलपुष्पसमाकीर्णे तस्मिन्गिरिवरोत्तमे १५
ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णया शुभया गिरा उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरं १६ अ
हं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः ऋष्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः १७ सो
हं त्रस्तो भये मग्नो वने संभ्रान्तचेतनः वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव १८ वालिनो
मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयंकर ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि १९ एवमुक्त
स्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव २० उपकारफ
लं मित्रमपकारोरिलक्षणं अद्यैव तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणं २१ इमे हि मे महावेगाः
पत्रिणस्तिग्मतेजसः कार्त्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः २२ कंकपत्रप्रतिच्छन्नाः

न तु धारसति नेन विरुद्धमिति [illegible] कार्या स्वयमेवो [illegible] उपकारेत्यादि उपकारस्य फलमेव मित्रं [illegible] के न वै को दये
जन्मस्थानाय: २१ पत्रिणः पक्षाश्रयाः कार्त्तिकेयवनोद्भूताः शरवणसंभवाः सुपर्वाणः शोभनानि पर्वाणि येषां ते २२

२०

४० २४ २५ दुःखात्तिर्मायामनस्तापः ... दिशा शोकातिगतिर्वा हृदयसंताप वयि परिदेवते २६ वयस्यत्वमुपपादयन्करुणामुत्पादयति त्वंहीति २७ विस्रब्धो विश्वस्तो वदामि दहति ह्लीनं करोति १८ एतावदुक्त्वा वचनं राम शोकाभिभूतोऽहमित्यारभ्य मनो दहति नित्यम्

वालिसंज्ञममित्रं ते भ्रातरं कृतकिल्बिषं शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतं २४ राघव

स्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् २५ राम शो

काभिभूतोऽहं शोकार्त्तानां भवान् गतिः वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये २६ त्वं हि पाणिप्र

दानेन वयस्योऽग्निसाक्षिकः कृतः प्राणैः प्रियतमः सत्येन च शपाम्यहं २७ वयस्य इति कृत्वा च

विस्रब्धः प्रवदाम्यहं दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो दहति नित्यशः २८ एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदू

षितलोचनः बाष्पदूषितया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुं २९ बाष्पवेगं तु सहसा नदीवे

गमिवागतं धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसंनिधौ ३० संनिगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नय

ने शुभे विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं पुनरब्रवीत् ३१ पुराऽहं वालिना राम राज्यात्स्वादवरो

पितः परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ३२ हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी

प्रायः ... तेन दत्तं वचनमुक्त्वा पुनरुद्वेभीषितं न शक्नोति नाशक्नोदि सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते ३३

तिसंवंधः २९।३०।३१ वालिविनिकारसंदेपेणाह पुराहमिति स्वाद्राज्यात् अवरोपितः प्रच्युतोऽपकारः निर्धूतो भर्त्सितः ३२ वंध

[illegible]

श्री· रा· कि· टी· २१

५१· तस्य तस्य सुकृतो महद्भावस्तत्प्रेरिताः १४ एतयाशंकया महद्भयाय वालिशेनित्वशंकया नोपसर्पाणि नोपार्श्वे भयेयत्किं विड्जय
प्रामोविभाति सर्वेतत्पर्वेतिशेषः १५।२· एतच्छ्रुत्वार्थमाह स मे ज्येष्ठ इति १८४· तन्निमित्तं तत्त्वतः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ५१ तवेत

यत्त्वं वाञ्छसदुष्टात्मा महिनाशाय राघव वद्ध्या त्वस्य सुकृतोऽस्य वानरा निहतामया १४ शोक
यातेतया चाहं दृष्टात्मा मणि राघव नोपसर्पाम्यहं भीतो भयेसर्वेहिविभ्याति १५ केवलंहिम
हायामेहन्तमत्यय मुक्तोस्मिमे अतोहिधारयामाधप्राणान्कृच्छ्रगतोपि सन् १६ एतेहिकप
यः स्निग्धामारद्युतिसमेततः सहगाङ्कतिगतव्यतिस्यतिष्ठंतिचस्थिरे १७ संदेपस्त्वषमेरा
मकिमन्क्राविमलोरहिते समेज्येष्ठोरिपुर्भ्रातावाली विश्रुतपौरुषः १८ नहिनाशेनमेदुः
खिप्रह्रष्टोस्मादनेनतके सुखंमेजीवितंचैवतन्हिनाशनिबंधनं १९ एषमेरामशोकान्तःशो
कार्तेनतिवेदितः दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखागतिः ५० श्रुत्वैतत्तववचोरामः सु
ग्रीवमिदमब्रवीत् किंनिमित्तमभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामितत्त्वतः ५१ सुखंहिकारणंश्रुत्वावैरस्य
तववानर आनंतर्याद्विधास्यामि संप्रधार्यबलाबले ५२

नेवैरस्यकारणंश्रुत्वाबलाबलंसंप्रधार्यगुणदोषौ विचार्य अनंतरमामकर्मतव सुखं यथातथा विधास्यामिहीनिसंबंधः ५२

42 ग्रंभः संबंधी प्रावृट्कालिको वेगः एवमेव मम मर्षो वर्द्धते ४२ सुपि सुग्रीव मया यावद्धनुरारोप्यते बाणाः सृष्टो विसृष्टः स्तत्र च रिपुर्निरस्तश्चैवे
त्येतो विस्रब्धो हृष्टो वैरकारणं कथयेति संबंधः सम्भ्रमयालंकारोत्र ४४ ४५ तत्त्वं तात्त्विकं वैरस्य कारणमित्यन्वयः ४६ इत्यष्टमः ८
उपक्रांयतमेवाह वालीति पितुः देविणाः मात्रेकाश्च भ्रातृत्वं भीमार्जुनादिवत् २ कपीनामीश्वरः कृत इत्यन्वयः २ पितृपैताम

बलवान्हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामेवमातुरं वर्द्धते हृदयोत्कंपी प्रावृड्वेग इवांभसः ४२ हृष्टः
कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ४४ एवमुक्त
स्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः ४५ ततः प्रहृष्ट
वदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ४६ इत्यार्षे रामा
यणे किष्किंधाकांडे ष्टमः सर्गः ८ वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः पितुर्बहु
मतो नित्यं मम चापि तथा पुरा १ पितर्युपरते स्माकं ज्येष्ठोयमिति मंत्रिभिः कपीनामीश्व
रो राज्ये कृतः परमसंमतः २ राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् अहं सर्वेषु काले
षु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ३ मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुंदुभेः सुतः तेन तस्य महद्वैरं स्त्री
कृतं विश्रुतं पुरा ४ स तु सुप्तजने रात्रौ किष्किंधाद्वारमागतः नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं

हं स्तस्य मः पित्रा क्रमेणानुसंदतत्वात्पैतामहं ३ आर्षत्वाडुतरपदवृद्धिः ३ दुंदुभेः पूर्वजः अग्रजः सुतः मयसुतेति शेषः तेन मायाः
विना तस्य वालिनः स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तं महद्वैरमस्तीति पुरा श्रुतं ४ सुप्तजने सुप्तो जनो यस्मिन् रात्रौ राज्य पाठे द्वारं स्थितः रणा

किष्किं ५

रामकिष्किं ५

43 ६।७।८।९ उद्भ्रान्तावुद्यतौ १० प्रविश्यासाद्य बिलद्वारं प्राप्य विष्ठितौ स्थितौ ११ बिलं प्रविष्टं दृष्ट्वा १२ १३ एतद्वचो निशम्यावधार्य।
बिलप्रवेशवचनं याचितः सहप्रवेशमिति शेषः। स्वपादाभ्यां शापयित्वा स्वपादस्पर्शशपथं कृत्वा सहप्रवेशान्निवार्य यावन्ममागमनं

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ २२

प्रसमस्त्वमम भ्राता नर्दतो भैरवस्वनं श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ६ स तु वै
निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमं वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ७ स तु निर्धूय
ताः सर्वा निर्जगाम महाबलः ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ८ स तु तौ भ्रातरौ दृष्ट्वा
मां च दूरादवस्थितं असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव तदा भृशं ९ तस्मिन्द्रवति संत्रस्ते ह्यावां तत
रगतस्त्वरं प्रकाशोऽपि कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा १० स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विव
रं महत् प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ११ तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशं गतः
मामुवाच ततो वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः १२ इह तिष्ठाद्य सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः यावदत्र
प्रविश्याहं निहन्मि समरे रिपुं १३ मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परंतपः शापयित्वा स मां प
द्भ्यां प्रविवेश बिलं ततः १४ तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः स्थितस्य च मम द्वारि स का
लो व्यत्यवर्तत १५

तावद्बिलद्वारि तिष्ठेति वाक्यशेषोऽर्थः १४ द्वारि स्थितस्य च मम स कालः
साग्रः किंचिदधिकः संवत्सरो व्यत्यवर्तत अतिक्रान्तः १५

२२

44 अहं त्वनुपश्यं ज्ञात्वा पूर्वोक्तस्याग्रसंवत्सरमदृष्ट्वा स्नेहादागतः संभ्रमः त्वरा यस्य तथाभूतोहमासं न तथाप्यहं भ्रातरं न पश्यामि ततो मे मन
अपापाशंकि तन्मरणाशंकि जातमित्यर्थः १६ रक्तमरुणं १७ संग्रामे निरस्तस्य निरस्तस्य क्रोशतोपि गुरोः स्वनो न श्रोत्रमागत इत्यन्वयः १८
चिह्नैर्बिलद्वारिकधिरतिसरणासुरध्वनिभिर्भ्रातरं हतमवगतः ज्ञातवान् पिधायेत्यत्र सनिर्गमनशंकया १९ यत्नतो गू

अहं तु नष्टं तं ज्ञात्वा स्नेहादागतसंभ्रमः भ्रातरं न प्रपश्यामि पापाशंकि च मे मनः १६ अ
थ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिःसृतं सफेनं रुधिरं रक्तमहं दृष्ट्वा सुदुःखितः १७ नर्द
तामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः निरस्तस्य च संग्रामे क्रोशतोपि स्वनो गुरोः १८ अहं त्व
वगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतं पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया १९ शोकार्त
श्चोदकं कृत्वा किष्किंधामागतः सखे गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मंत्रिभिः श्रुतं २० ततो
हं तैः समागम्य समेतैरभिषेचितः राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायेन मम राघव २१ आजगाम रिपुं
हत्वा दानवं स तु वानरः अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा क्रोधात्संरक्तलोचनः २२ मदीयान्मंत्रिणो ब
ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् निग्रहे च समर्थस्य तं पापं प्र

हमानस्य प्रच्छादयतोपि मे मत्तः तत्त्वं यथार्थं वालिमरणं
मंत्रिभिः श्रुतं २० समेतैर्मिलितैस्तस्य राज्यमिति बुद्ध्वा वसायतः प्रशासतो मम समीपमाजगाम वानर इत्यन्वयः २१ २२ मदीयान्मद
भिषेककर्तॄन् निग्रहे समर्थस्यापि मे बुद्धिर्भ्रातृगौरवेणायंत्रितासं ऊचिवान् सतीत्यध्याहार्यं प्रतिनिग्रहाय न प्रावर्तयमित्यर्थः २३

45 उक्तानुवादश्चैवमवपिद्ध्यापाकथनं हत्वेत्यादि २४।२५ अपितथापि २६ इतिनवमःसर्गः ९ संरब्धंकाथावेणा देवदत्तमितविनं
श्री दितकाम्यया आत्महितेच्छया । त्वमेकोनाथनंदनः ३ मत्र अनाथनंदनश्छेदः २३ अपिध्यायतिरोधाय ५ विषादाश्चाविष्टा
राकि· नप्रावर्ततमेबुद्धिर्भ्रातृगौरवयंत्रिता हत्वाशत्रुंसमेभ्राताप्रविवेशपुरंदश २४ मानयंस्तं
टी· महात्मानंयथावच्चाभ्यवादयं नोक्ताश्चमाशिषस्तेनसंतुष्टेनांतरात्मना २५ नत्वापादौ
३३ वंदितुंनामकुटंनास्प्रशेप्रभो अपिवालीममक्रोधान्नप्रसादंचकारसः २६ इत्यार्षेनवमः ९
ततःक्रोधसमाविष्टंसंरब्धंतमुपागतं अहंप्रसादयांचक्रेभ्रातरंहितकाम्यया । दिष्ट्यासिकु
शलीप्राप्तोनिहतश्चत्वयारिपुः अनाथस्यहिमेनाथस्त्वमेकोनाथनंदनः २ इदंबहुशला
कंतेछत्रंसवालव्यजनंप्रतीच्छस्वमयायतं ३ आर्तस्तत्रबिलद्वारिस्थितः
संवत्सरंनृप दृष्ट्वाचशोणितंद्वारिबिलाच्चापिसमुत्थितं ४ शोकसंविग्नहृदयोभृशंपर्याकु
लितेंद्रियः अपिधायबिलद्वारंशैलशृंगेणतत्तदा ५ तस्माद्देशादपक्रम्यकिष्किंधांप्राविशंपुनः विषादात्विहमांदृष्ट्वापौरैर्मंत्रिभिरेवच ६ अभिषिक्तोनकामेनतन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि
मिमन्वयः ६ अभिषिक्तोबलान्नकामेनदानमदीयराज्येच्छया त्वमेवराजामानार्हःसदाचाहंयथापुरा ७
ततस्मान्मेदैवागताप्रार्थ्यत्वंक्षंतुमर्हसि यथापुरानवसेद्देवकस्तथैवसदाइदानीमपीत्यर्थः ७ ३३

46 राजभावे राज्ये यं मम नियोगो मंत्रिभिस्त्वद्गुरुहाकृतः ८ तस्येदं त्वदीयं राज्यं मयि न्यस्तं तं हित्वा तव निर्यातया मया भिक्षमयामि मारो
षं कृथा इत्यन्वयः ९।१० ममपदेशा सराजन्हीनदेशास्यापरेषां जिगीषातयातन्निहतं निहत इत्यर्थः मया इति वदर्थे प्रयोगः ११ ततउवा

राजभावे नियोगोऽयं मम त्वद्गुरुदारकृतः । सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकंटकं ८ मामभूत
मिदं राज्यं न वनिर्यातया मया । मा च रोषं कृथाः सौम्य मयि शत्रुनिषूदन ९ याचे त्वां शिरसा राजा
न्मया बद्धोऽयमंजलिः । बलादस्मि समागम्य मंत्रिभिः पुरवासिभिः १० राजभावे नियुक्तो हि शू
न्यदेशजिगीषया । स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां सविनिर्भर्त्स्य वानरः ११ धिक्त्वामिति च मामुक्त्वा
बहु तत्तदुवाच ह । प्रकृतीश्च समानीय मंत्रिणश्चैव संमतान् १२ मामाह सुहृदां मध्ये वा
क्यं परमगर्हितं । विदितं वो मया रात्रौ मायावी स महासुरः १३ मां समाह्वयत क्रूरो युद्धाकां
क्षी सुदुर्मतिः । तस्य तद्गर्जितं श्रुत्वा निःसृतोऽहं नृपात्मज १४ अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सु
दारुणः । स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः १५ प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां समुपागतौ ।

वाकारौ भ्राम्भम इति वदर्थे प्रयोगः ११ ततउवाच उवाच अभिद्रुतस्तु वेगेन विवेश स महाबिलं १६
वचनजातमित्यर्थः प्रकृतीः स्वीयप्रजाः १२ मामाह मासुदिण्यमें आदीस्रमाहेत्यर्थः १३।१४ सद्वितीयं भ्रात्रा सह हार्यं १५।१६

श्री॰ वाकिं॰ टी॰ २४

१७ शक्तिः इच्छाशक्तिः। प्रतीक्षन् प्रतीक्ष्यस्व १८ स्थितोयं विलद्वारीतिशेषः १९ अनिर्वेदात् दुःखेनागतसंवत्सरालोचणोपि दर्शनाभा
वाद्ग्यावहः मत्वकथं विहत्यानिहतश्च २० भूतलेभवः अदस्त्रलेसननतः पाहृञ्जवंतस्मात्सापस्यान्तर्हितेन रुधिरौघेण श्रान्ततद्वि

तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलं अयमन्तोथमेभ्राता मयावन्नहृदर्शनः १७ अदृत्वानास्ति
मे शक्तिः प्रतिगंतमितः पुरीं विलद्वारिप्रतीक्षन्तं यावदेतेनिहत्म्यहं १८ स्थितोयमिति मत्वा
हं प्रविष्टस्तदुरासदं पंचमे मार्गमाणस्य गतः संवत्सरस्तदा १९ मत्वाहृष्टो मयापश्चादनिर्वे
दाद्ग्यावहः निहतश्च मयासैयः सोमरोवंधुभिः सह २० तस्यास्यात्तु प्रवृत्तेन रुधिरौघेण
तद्विलं दुर्गमासीद्राकामे स्तननतुस्तस्यभूतले २१ सूदयित्वातुतं शत्रुं विक्रांतं च महासुरं नि
ष्क्रामंतेह पश्यामि विलस्य पिहितं सुखं २२ विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः यदा
प्रतिवचोनास्ति ततोहं भृशदुःखितः २३ पादपप्रहारैस्तु मया बहुभिस्तद्विदारितं ततोहं तेन नि
ष्क्रम्य यथा पुरमुपागतः २४ तत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं मार्गयतात्मनः सुग्रीवेण नृशंसेन वि २

स्तंदुराक्रममासीत २१ विक्रांतं शूरं प्रसिद्धं मयाविनं सुरं सूदयित्वा तु अहं गंतुं निष्क्रामं ति मम मार्गे न पश्यामि यतो विलस्य तु खं पि
हितं २२ तेन यथा विलद्वारमार्गेण २४ भ्रातृसौहृदं विस्मृत्य आत्मनो राज्यं मार्गयता सुग्रीवेण तत्र विले संरुद्धोस्मि २५ २४

48 निर्वासयामास निष्कामयामास २६ अपविद्धो निरस्तः २७ कारणान्तरे मतंगशापलक्षणे कारणविशेषे सति वालिनो दुराधर्षं दुः
प्रवेशं २८ वैरानुकथनं वैरकारणं २९ वालिन इति पंचमी ३०-३१ रुषान्विताः रुष्टेन मया यातिताः ३२ चारित्रदूषकः निषि

एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः २६ तेना
हमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव तद्भयाच्च महीं सर्वां क्रान्तेयं सवनार्णवा २७ ऋष्यमूकं गि
रिवरं भार्याहरणदुःखितः प्रविष्टोस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे २८ एतत्ते सर्वमाख्यातं
वैरानुकथनं महत् अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव २९ वालिनस्तु भयार्तस्य सर्वलो
काभयंकरः कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात् ३० एवमुक्तः स तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसं
हितं वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव ३१ अमोघाः सूर्यसंकाशा निशिता मे शरा इमे त
स्मिन्वालिनि दुर्वृत्ते पतिष्यन्ति रुषान्विताः ३२ यावत्तं नहि पश्येयं तव भार्यापहारिणं तावत्स
जीवेत्पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ३३ आत्मानुमानात्पश्यामि मग्नं त्वां शोकसागरे त्वा
महं तारयिष्यामि सर्वं प्राप्स्यसि पुष्कलं ३४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितं सुग्रीवः

द्वारानवधे सति जीवतो भ्रातुर्भार्यापहारात् ३३ आत्मानुमानात् आत्मवत्सर्वभूतानीति मानात् पुष्कलं सर्वं ३४ ३५ इत्यष्टादशः

49 इदानीं वालिनो बलमाह रामस्येति वचनं वालिविषयं १ राघवं प्रशशंसेत्युक्तं तां प्रशंसामाह असंशयमिति २ पौरुषं बल
वैभवं वीर्यं पराक्रमहारणशक्तिः धृतिः स्थैर्यं ३ अनुदिते सूर्ये क्रामति वाह्लेहृने उ स्थायेति शेषः ४ ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य उत्पाट्य कंदुकवदुक

श्री॰ रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्द्धनं सुग्रीवः पूजयांचक्रे राघवं प्रशशंस च १ असंशयं प्रज्वलितै
रा॰ किं॰ स्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः त्वं दहेः कुपितो राजान् युगान्त इव भास्करः २ वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च
टी॰ वीर्यं धृतिश्च या तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनंतरं ३ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणा
२५ दपि चोत्तरं क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ४ अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महां
त्यपि ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ५ बहवः सारवंतश्च वनेषु विविधा द्रुमाः वा
लिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ६ महिषो दुंदुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ७ वीर्योत्सेकेन दुष्टा
त्मा वरदानाच्च मोहितः जगाम स महाकायः समुद्रं सरितां पतिं ८ ऊर्मिमंतमतिक्रम्य सा
गरं रत्नसंचयं मम युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवं ९ ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महा
बलः अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितं १०

वदितिभावः ५६ महिषरूपधरः ७८ ऊर्मिमंतं ऊर्मिमत्तया कालस्वंतं समुद्रमतिक्रम्याविगाह्य तत्तदधिष्ठातृदेवतामुवाचेद १० २५

50 ॥१२।४ गजेंद्रपरावनः ।५।९९। युद्धेश्चसमर्थ इति छेदः तं युक्त्वा समर्थो यद्यपि दिवा समर्थोपि मद्द्याञ्जिकधमः उभयथापि नेतो
समर्थो नास्मि तेदानं युद्धं युद्धविशारदं श्रूयतां वाभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति ॥ शैल
राजो महारण्ये तपस्विशरणं परं शंकरश्वशुरो नाम हिमवानिति विश्रुतः १२ गुहाप्रस्तव
णोपेतो बहुकंदरनिर्झरः स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमाहवे १३ तं भीत इति विज्ञाय
समुद्रमसुरोत्तमः हिमवद्वनमागच्छच्छरश्चापादिवच्युतः १४ ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजें
द्रविपुलाः शिलाः चिक्षेप बहुधा भूमौ दुंदुभिर्विननाद च १५ ततः श्वेतांबुधाकारः सौम्यः
प्रीतिकराकृतिः हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः १६ क्लेष्टुमर्हसि मां न त्वं दुंदु
भे धर्मवत्सल रणकर्मस्वकुशलस्तपस्विशरणो ह्यहं १७ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य
धीमतः उवाच दुंदुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः १८ यदि युद्धे समर्थस्त्वं मद्भयाद्वा नि
रुद्यमः तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे यो हि युद्धं युयुत्सवे १९ हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यवि
शारदः अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमं २० वाली नाम महाप्राज्ञः शक्रपुत्रः प्रता
पवान् अध्यास्ते वानरः श्रीमान्
यो त्वामीदृशः युयुत्सतः योद्धुमिच्छतः २१ अनुक्तपूर्वं तरतः सर्वं तत्र कोपहादारा

51 पकः समाह्वः प्रसिद्धपराक्रमार्थकः २१ २४ २५ २६ सहस्त्रीभिरितितिमदातिरेकोदितिभावः २८ व्यक्तानिश्रुत्तराणियेष्यतानि

श्री वा कि टी २९

समर्थो महाप्राज्ञः तव युद्धविशारदः दुंदुभिं महादात्वेनमश्चेति व वासवः २२ तं योद्धुं म
भिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि महिषं दुर्धर्षणं नित्यं शूरः संग्रामकर्मणि २३ श्रुत्वा हिमवतो
वाक्यं कोपाविष्टः स दुंदुभिः जगाम तां पुरीं तस्य किष्किंधां वालिनस्तदा २४ धारयन्माहि
षं रूपं तीक्ष्णशृंगो भयावहः प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्थले २५ ततस्तद्वारमा
गम्य किष्किंधाया महाबलः ननर्द कंपयन्भूमिं दुंदुभिर्दुंदुभिर्यथा २६ समीपजान्
द्रुमान्भंजन्वसुधां दारयन्खुरैः विषाणेनोल्लिखन्दर्पात्तद्वारं द्विरदो यथा २७ अंतःपुरगतो
वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः निष्पपात सहस्त्रीभिस्ताराभिरिव चंद्रमाः २८ मितं व्यक्ताक्षर
पदं तमुवाच स दुंदुभिः हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणां २९ किमर्थं नगरद्वारमि
दं रुद्ध्वा विनर्दसि दुंदुभे विदितो मेसि रक्ष प्राणान्महाबल ३० तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरेंद्रस्य
धीमतः उवाच दुंदुभिर्वाक्यं क्रोधात्संरक्तलोचनः ३१ पदानि यस्मिन् कर्माणि तद्व्यक्ताक्षरपदमिति क्रि
याविशेषणं हरीणामीश्वरोहमस्मीति शेषः २९ नगरद्वारं पामकमिति शेषः मे विदितोसि मया ज्ञातबलोसि प्राणाः प्राणान्

श्री राम २९

52 स्त्रीसमूहगतो युद्धायनाह्वानमर्हति सद्यत्वा परं तारमाह्वयथ वेति स्वैरं कामभोगेषु उद्यत्स्वावस्थितं कालो मत्तो कोऽव
धिर्हन्यता उदयपर्वतेनापनीतः स्पर्धः ११ वनराज्यभिषुज्यतेम्पः संप्रदानेपीतिदानेदीयतो संसाधयग्रामत्रयस्व १४ सुहृ
द्दोपुनर्दर्शनासंभवान् आत्मसे मंत्रयुजादिकं राज्यरक्षायै राजानेऊरुष क्रीडस्वस्त्रा उदयं १५ मत्तम ध्रुपनादिनाप्रमत्त सु

किं त्वं स्त्रीसंनिधिर्येवीरवचनं वक्तुमिच्छसि । ममयुद्धं प्रतीक्षस्व ततो ज्ञास्यामि ते बलं १२ सु
तीर्थवाधारयिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमां । मत्स्वं तामुदयं स्वैरं कामभोगेषु वानर १३ दी
यतां संप्रदाने च परिष्वज्य च वानरान् । सर्वेषामेव मे गोष्ठ्यां संसाधय सहृज्जनं १४ सुहृष्टा
क्रुत्किष्किंधां क्रुरुष्वात्मसमं पुरे । क्रीडस्व च सह स्त्रीभिरहं ते गर्वतापनः १५ यो हि मत्तः प्रम
त्तो वा सुप्तो वा नरहितः स्वयं । हत्वा तं सत्रहितो लोके न ब्रह्महत्ययाद्यमोहितः १६ स प्रहस्याब्रवीत् म
दः क्रोधात्तमसरोत्तमं । विसृज्यता स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा १७ मत्तोहमितिसाम
स्य यद्भीतो हि संयुगे । मदोयं संप्रहारेऽस्मिन् वीरपानेसमर्थितो १८ तमेव मत्कामसङ्कं हेमा
लामन्तरिक्षकाञ्चनी । पिबादत्तां महेन्द्रेण युद्धाय मवतिष्टन १९

नवहितं रहितमायुधादिभिः नहियेनामिवस्त्रीमध्यगतंमदमोहितं स्त्रीभोगार्थामभ्युपानादितिकर्तव्यतामूढं स्पर्शो हत्वा सम्भ्रमण हा
गोवधकृत १६ मदं प्रहस्य धर्मानिवाक्यश्रवणो दितिभावः १७ मदोयं स्त्रीगीष्टी जतितो पि वीरपानं वीरैरण्यम उत्साहार्थे क्रिय
माणः पानविशेषः समर्थितो ज्ञायातानाम् १८ अन्तरिक्षके देश इति मुख्य पक्षो हि मालासंग्रामजायदा १९

53 अविध्यतत्प्रिवान् ४० आपादयांचक्रेणपातितवान् पातितः पात्यमानस्य ४२ अस्यैव प्रपंचस्तयोरित्यादि क्रोधसंरंभात् क्रो
धवेगात् डमाघडमादितविषाणं कृत्वा ४५ पंचत्वं पंचभूतानां पृथग्भावं मरणमिति यावत् आगतः प्राप्तः प्रपात ४६ तोल
विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुंदुभिं गिरिसन्निभं आविध्यत तदा वाली विनर्दन्कपिकुंजरः ४० ब
लाद्व्यापादयांचक्रे ननर्द च महास्वनं श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु बहुस्याप्यपात तः ४१ तयो
स्तु क्रोधसंरंभात्परस्परजयैषिणोः युद्धं समभवद्घोरं दुंदुभेर्वालिनस्तथा ४२ अयुध्यत त
दा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव शिलाभिः पादपैस्तथा ४३ परस्परं घ्नत
स्तत्र वानरासुरयोस्तदा आसीद्दीनोऽसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ४४ तं तु दुंदुभिमुद्या
म्य धरण्यामभ्यपातयत् ४५ युद्धे प्राणहरे तस्मिन्निष्पिष्टो दुंदुभिस्तदा पपात च महाकायः
क्षितौ पंचत्वमागतः ४६ तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्वमचेतनं चिक्षेप वेगवान्वाली वेगे
नैकेन योजनं ४७ तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात्क्षतजबिंदवः प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतंगस्या
श्रमं प्रति ४८ तान्दृष्ट्वा पतितांस्तत्र मुनिः शोणितविप्रुषः मतंगस्तु महाभागः क्रुद्धः कस्येति
चाब्रवीत् ४९ क्रुद्धस्तु स महाभागश्चिंतयामास को न्वयं येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दु
यित्वा हस्तग्रहणेन भारं ज्ञात्वा एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन योजनं तावद्दूरं ४७ वेगप्रविद्धस्य वेगेन क्षिप्तस्य ४८ शोणितवि
प्रुषः शोणितबिंदून् ४९ स महात्मा क्रुद्धः सन् कोन्वयमिति चिंतयामास दुरात्मा दुःस्वभावः अत एव बुद्धिः अकृतात्मा अवशी

श्री॰ ना॰ किं॰ टी॰ २०

किं॰ ४॰

१०

54 ५२ ५२ अप्रवेश्यं नप्रवेश्यमिति शेषः ५३ आसमंतात्दीपितायेन सः मे पादपाः संभग्नाद्वयः समुदिमाममकमाक्रमंतदागमनस्य
दिशप्रसमंतात्परिसरवर्तिप्रांणि योजनेतत्सर्वेतन ५४ आक्रमिष्यति पर्यां स्पृक्ष्यति तदिनं भविष्यति नजीविष्यतीत्यर्थः ५५ नैवा
इत्युक्त्वा च विनिष्क्रम्य ददृशे मुनिसत्तमः महर्षिं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ५१ सतंवि
सु. ज्ञाय तपसा वानरेंद्रकृतं हि तत् उत्ससर्ज महाशापं क्रोधात् वालिनं प्रति ५२ इह तेनाप्रवे
९ श्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः ५३ संभग्नाः पादपाश्चेमे
दीपिताश्चासमंततः समंताद्योजनं पूर्णमाश्रमं मामकं यदि ५४ आक्रमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्य
क्तं स न भविष्यति ये चास्य सचिवाः केचित्संश्रिता मामकं वनं ५५ न चैतैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा
यांतु यथासुखं यदि ते वहति क्षेति शापयिष्ये तानपि ध्रुवं ५६ वनेस्मिन्मामकं नित्यं पुत्रव
त्परिरक्षिते पत्रांकुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ५७ दिवसश्चात्र मर्यादायंद्रष्टाश्वोस्मि
वानरं बहुवर्षसहस्राणि सवैशैलो भविष्यति ५८ ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरितां
निश्चक्रमुर्वनात्तस्मात्तान्दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् ५९ किं भवंतः समस्ताश्च मतंगवनवासिनः
लिसचिवैः श्रुत्वा मद्वृत्तमिष्टप्रणामं ५६ पापसेवहेतवः यत्यासपूर्वमादवनेइति फलायमभवाय तन्नाशाय जायतेयतो ऽतः शापयिष्यामि
५७ अद्यदिवसः अद्यदिवसः मर्यादादास्य मा नाणायस्य नदेवा हयमिति अस्मिन्नद्यद्वंयं वानरं वालिनः संवधिनं भ्योइत्यैलो भवि

मन्नामीपमनुशासाग्रविसल्लिवनौक

ष्यति ५८ गिरंपापं ५९ वनौकसां वानरेभ्यः ६०

55 कारणंहेतुभियनतं ८१ यावतेस्मश्रयाचतशापमोक्षमितिशेषः ८२ शापधारणेनशापविषयदोषज्ञानेन ८३ ८४ ८५ अस्थिनिचयः
श्री॰ शुष्ककायः ८६ इमेविपुलाःविशालास्तम्बस्कंधाःशाखावलंबिनः प्रशस्तबाहुशाखावंतः यत्रयेषुएकैककालेमेववालीशा
वाकि॰ ततस्तेकारणंसर्वंतदाशापंचवालिनः शशंसुर्वानराःसर्वेवालिनेहेममालिने ८१ एतच्छ्रुत्वा
टी॰ तदावालेवचनंवानरैरितं समहर्षिंसमासाद्ययाचतेस्मकृतांजलिः ८२ महर्षिस्तमनादृत्य
२८ प्रविवेशाश्रमंप्रति शापधारणभीतस्तुवालीविह्वलतांगतः ८३ ततःशापभयाद्भीतोऋ
ऋष्यमूकंमहागिरिं प्रवेष्टुंनेच्छतिहरिर्दृष्टुंवापिवानरेश्वरः ८४ तस्याप्रवेशंज्ञात्वाहमिदंराममहावने विचरामिसहामात्योविषादेनविवर्जितः ८५ एषोस्थिनिचयस्तस्यदुंदुभेःसंप्रकाश
ते वीर्योत्सेकान्निरस्तस्यगिरिकूटनिभोमहान् ८६ इमेचविपुलाःसालाःसप्तशाखावल
विनः यत्रैकंघटतेवालीनिष्पत्रयितुमोजसा ८७ एतदस्यासमंवीर्यंमयारामप्रकीर्तितं क
थंतंवालिनंहंतुंसमरेशक्ष्यसेनृप ८८ तथाब्रुवाणंसुग्रीवंप्रहसन्लक्ष्मणोब्रवीत् क
स्मिन्कर्मणिनिर्वृत्तेश्रद्दध्यावालिनोवधं ८९
जसाशाखांत्रोटयत्कंपनेनसर्वांन्निष्पत्रयितुंयत्महीनाक्रंतेषुवनेचेटतेतेइमेसप्तसालाइत्यर्थः अनेनवायोरप्याधिकंबलंसूचितं
नहिवायोःयुगपत्कंपनेनसकालानिईपत्रयातनंक्वापिदृष्टचरं ८७ उक्तंवालीवीर्यमुपसंहरन्निएतदिति ८८ ८९ २८

56 एवमुक्तप्रकारेणैकैकशः एकैकस्मिन्काले सप्तापि सालान्वाली महसा कृत् विव्याध पीडितवान् सकृत्कृते कालीयत्नमुद्रासाया
सकृदिति २० एकेन बाणेन तेषामेकं द्रुममपि वेत्रादारयेत् तदापि वालिनं हंतव्ये तद्धययोग्यता संभावनयेति भावः २१ पादेनेति
हस्तेनास्पृश्यः स्पर्शायोग्यत्वात् उद्यम्य प्रकोष्ठेनोत्क्षिप्य द्वे धनुःशते हस्तं धनुर्नाम चतुर्हस्तमानं तरसा बलेन प्रक्षिपेदपि

तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान्पुरा एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् २०
रामो निदारयेदेषां बाणेनैकेन च द्रुमम् वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् २१ हतस्य म
हिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण उद्यम्य प्रक्षिपेच्चापि तरसा द्वे धनुःशते २२ एवमुक्त्वा तु सु
ग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनं ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोऽब्रवीत् २३ शूरश्च शूरघाती च
प्रख्यातबलपौरुषः बलवान्वानरो वाली संयुगेष्वपराजितः २४ दृश्यन्ते चास्य कर्माणि
दुष्कराणि सुरैरपि यानि संचिन्त्य भीतोऽहमृश्यमूकं समाश्रितः २५ तमजेयमधृष्यं च वान
रेन्द्रममर्षणं विचिन्तयन्न मुञ्चामि ऋश्यमूकममुं त्वहम् २६ उद्विग्नः शङ्कितश्चाहं विचरामि म
हावने अनुरक्तैः सह महामात्यैर्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः २७

वेत्तदापि रामस्य विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं हतं मन्ये इति संबंधः २०।२२।२१ सुग्रीवः रक्तान्तलोचनं राममित्युक्त्वा ध्यात्वा राममवीर्यस्याप
तत्त्वताद्रामेण वालिवधः शक्यो न वेति संचिन्त्य पुनर्मित्रभावनात् दशभिः श्लोकैः स्वरूपेति २४।२५।२६।२७

51 ७८ यदिमामाश्रितस्त्वंहित्वजवालिभयेनत्राहकिंत्विति तदलंज्ञातोवहंत्वंवालास्त्रातमत्तोभयमित्यर्थः ७९ तुलयेत्वतुलयपी
त्वांनजवेइतिभावः नावमन्येनभीषयेच किंतस्यकातर्यादेवउक्तःपुनरब्रवीमीतिभावः ८० वाणीवालिवधार्थधैर्याः प्रमाणं

श्री·
रा·किं·
टी·
२९

उपलब्धंचमेश्लाघ्यंसन्मित्रंमित्रवत्सल त्वामहंपुरुषव्याघ्रहिमवंतमिवाश्रितः ७८ किंत्वत
स्यबलज्ञोहंदुर्भ्रातुर्बलशालिनः अपश्यत्त्वंतुमेवीर्यंसमरेतेनराघव ७९ नाबलंहंत्वांतु
लयेनावमन्येनभीषये कर्मभिस्तस्यभीमैस्तुकातर्यंजनितंमम ८० कामंराघवतेवाणी
प्रमाणंधैर्यमाकृतिः सूचयंतिपरंतेजोभस्मच्छन्नमिवानल ८१ स्विग्धानापीतिशक्रान्ता
सुहृदांसुहृदंप्रति कातरंहृदयंरामप्रत्ययंनाधिगच्छति ८२ यदिवाणेनभेत्तात्वंसाला
न्सप्तायराघव वालिनंसमरेहंतुंसमर्थःस्यात्ततोभवान् ८३ तस्यतद्वचनंश्रुत्वासुग्रीव
स्यमहात्मनः स्मितपूर्वमथोरामःप्रत्युवाचहरिंप्रति ८४ यदिनप्रत्ययोस्मासुविक्रमे
तववानर प्रत्ययंसमरेश्लाघ्यमहमुत्पादयामिते ८५ एवमुक्त्वातुसुग्रीवंसांत्वयंल्लक्ष्मणा
विश्वसनीयत्ताधैर्यमकातर्यं आकृतिर्दिव्यविग्रहः ग्रजः राघवोदुंदुभेःकायंपादांगुष्ठेनलीलयत् ८६
एतेकल्याणगुणाः परंतेजः काममतिशयेनसूचयंति भस्मच्छन्नानलोपमयागुप्तावस्थितमहाशक्तिमत्त्वंसूचितं ८१ ८२ समरे
समरविषये ८३ ८४ अस्मासुविक्रमेअस्मद्विशिष्टविक्रमे प्रत्ययोविश्वासः ८५ ८६

58

७ अस्थेवरूपपतितुरुमिदं वचनमब्रवीत् अनुमत्रप्रत्ययइतिशेषः ८७ तदेवाहमार्द्रइति प्रत्यग्रोत्पत्ततः मनीतभोगार्थपीतम
देन ८५५· अवरुद्धमिकायपक्षेयकर्मणिक्तः आर्द्रमिति ९० नवतस्यचयद्बलेतत्रसएवसंशयोननिहृतइतिशेषः त
र्हिकिंतेप्रत्ययकारकंतत्राहसालमेकमिति एकंसालंउत्केभुविनिर्भिद्यबलाबलविषयेव्यक्तिः प्रकटताभवेत् ९२९१ त्वया

पुनरप्यलीलयारामःविक्षेपदशयोजनं असुरस्यततंशुष्कंपादांगुष्ठेनवीर्यवान् ८७ क्षि
प्तंदृष्ट्वाततःकायंसुग्रीवःपुनरब्रवीत् लक्ष्मणस्याग्रतोरामंतपंतमिवभास्करं हरीणाम
ग्रतोवीरमिदंवचनमर्थवत् ८८ आर्द्रःसमांसःप्रत्यग्रःक्षिप्तःकायःपुरासखे परिश्रान्ते
नमत्तेनभ्रात्रामेवालिनातदा ८९ लघुःसंप्रतिनिर्मांसस्तृणभूतश्चराघव क्षिप्तएवंप्रहर्षे
णभवतारघुनंदन ९० नात्रशक्यंबलंज्ञातुंतववातस्यवाधिकं आर्द्रंशुष्कमितिह्येतत्सु
महद्राघवांतरं ९१ सएवसंशयस्तातततववतस्यचयद्बले सालमेकंविनिर्भिद्यभवेद्व्य
क्तिर्बलाबले ९२ कृत्वैतत्कार्मुकंसज्यंहस्तिहस्तमिवायतं आकर्णपूर्णमायम्यविसृज
स्वमहाशरं ९३ इमंहिसालंप्रहितस्त्वयाशरोनसंशयोत्रास्तिविदारयिष्यति अलंविमर्शेन
ममप्रियंध्रुवंकुरुष्वराजन्नथपितोमया

प्रहितःक्षिप्तःशरइमंसालंविदारयिष्यतित्यत्रनसंदेहस्तस्मात्वयाविमर्शो
विचारोनकर्तव्यः मयासख्यानशापितःशपथपूर्वंनियुक्तः तोममप्रियंध्रुवंकुरुष्वेत्यर्थः ९४

किष्किं २७

श्री· रा·किं· टी· ३९

59 तेजःस्वतेजसा विष्णुविक्रमे वरः श्रेष्ठ इत्यभिमतोसि भवसि सालभेदनेनमीतिशेषः ५५ इति किष्किंधाकांडे एकादशः सर्गः ॥
सप्तकसालोद्देशेनैव विलसृष्टः शरः सप्तसालान्भित्वा तदाश्रयगिरिप्रस्थमपि भित्वा तदाधारभूमिमपि भित्वा सप्तभूमिमा

यथा हि तेजः स्ववरः सदा रविर्यथा हि शैलो हिमवान्महाद्रिषु यथा चतुष्पात्सु च केसरी
वरस्तथा नराणामसि विक्रमे वरः ५५ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे सर्गः ११ एतच्च वचनं श्रुत्वा
सुग्रीवेण सुभाषितं प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकं १ स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमे
कं च मानदः सालानुद्दिश्य चिक्षेप पूरयन्स रवैर्दिशः २ स विसृष्टो बलवता बाणो हेमपरि
भूषितः भित्वा सालान्गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह ३ प्रविष्टस्तु मुहूर्तेन रसां भित्वा महाब
लः निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूणीं प्रविवेश ह ४ तान्दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान्सालान्वानरपुंगवः
रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ५ स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलंबीकृतभूषणः सुग्रीवः प
रमप्रीतो राघवाय कृतांजलिः ६ इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः रामं सर्वास्त्रविदुषां
श्रेष्ठं शूरमवस्थितं ७ सेंद्रानपि सुरान्सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ समर्थः समरे हंतुं किं पुनर्वा

पिभित्वा सप्तभूमिरसातलं विवेशेत्यर्थः ३ प्रविष्टः शरो रसां मुहूर्तेन पुनर्धारां भित्वा निष्प लिनं प्रभो ८
त्य स्वतूणीं प्रविवेशेति योजना ५ प्रलंबीकृतभूषणः साष्टांगप्रणामवशात्प्रलंबत्वमापादितः कंठ्यादिवर्तिसकलभूषणः कृतो

कपिकृत्यानां तरमितिशेषः ५८ १·

60 भूमिश्च वा सप्त पाताला: ११९ लक्ष्मणानुगतं लक्ष्मणसमेतमित्यर्थः १२ अस्मात् ऋष्यमूकात् भ्रातृगंधिनं भ्रातृनामकमात्रव्यप
देशं १३।१४ ह्वानकारणात् आह्वाननिमित्तं गाढंपरिहितः वाससमार्हं संवीतः वेगात् नादकारणप्रवेगाण्डं त्वरैरितिशेष : १५

येनसप्तमहासालागिरिर्भूमिश्चदारिताः बाणेनैकेनकाकुत्स्थस्थातातेकोरणाग्रतः ९
अद्यमेविगतःशोकःप्रीतिरद्यपरामम सुहृदंत्वांसमासाद्यमहेन्द्रवरुणोपमं १० तमद्यै
वप्रियार्थंमेवैरिणंभ्रातृरूपिणं वालिनंजहिकाकुत्स्थमयाबद्धोयमंजलिः ११ ततो
रामःपरिष्वज्यसुग्रीवंप्रियदर्शनं प्रत्युवाचमहाप्राज्ञोलक्ष्मणानुगतंवचः १२ अस्माद्ग
च्छावकिष्किंधांक्षिप्रंगच्छत्वमग्रतः गत्वाचाह्वयसुग्रीववालिनंभ्रातृगंधिनं १३ सर्वेतेत्व
रितंगत्वाकिष्किंधांवालिनःपुरीं वृक्षैरात्मानमावृत्यव्यतिष्ठन्गहनेवने १४ सुग्रीवोव्यनद
द्घोरंवालिनोह्वानकारणात् गाढंपरिहितोवेगान्नादैर्भिंदन्निवांबरं १५ तंश्रुत्वानिनदं
भ्रातुःक्रुद्धोवालीमहाबलः निष्पपातसुसंरब्धोभास्करोस्ततटादिव १६ ततःसुतुमुलं
युद्धंवालिसुग्रीवयोरभूत् गगनेग्रहयोर्घोरंबुधांगारकयोरिव १७

भास्करोस्ततटादिति हे सम्पुदयपर्यंतमत्पसेनकालेनयातिपवमहक्षास्यानतयाततस्यपुद्यातः ह्वाणेनवह्निसगतस्त्यर्थः १६

मुग्रानिर्देमौलिः वज्रं वज्रायुधं १८ । १९ नावगच्छन्नविविच्येति शेषः २० । २१ । २२ वनं प्रविष्टं ऋष्यमूकस्येति शेषः सन्निवृत्तः परावृत्तः २३ १४
हेमानपराम ततवात् २५ विक्रममात्मभेदनेन घातयित्वा युद्धे मरणोद्धारा किं कृतवानसि त्वमेव कृतमित्यर्थः २६ तामेव वेलां वाम

तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्छितौ १८ ततो
रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्षत अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ १९ यन्नावग
च्छत्सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः ततो न कृतवान्बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरं २० एतस्मिन्नन्तरे भग्नः
सुग्रीवस्तेन वालिना अपश्यन्राघवं नाथमृष्यमूकं प्रदुद्रुवे २१ क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्र
हारैर्जर्जरीकृतः वालिनाभिद्रुतः क्रोधात्प्रविवेश महावने २२ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली
शापभयात्ततः मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा सन्निवृत्तो महाबलः २३ राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव
हनूमता तदेव वनमागच्छत्सुग्रीवो यत्र वानरः २४ तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्म
णः ह्रीमान्दीनमुवाचेदं वसुधामवलोकयन् २५ आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्र
मं वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतं २६ तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः
वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे किं वा तत्कारणं येन शक्तेनापि न दृश्यते २७
मस्पष्टीकृतीया वालिना युद्धे मरणवेलायां ततस्तदेमर्थः इतः ऋष्यमूककवनात् २८ ३१

62 २८ सवाणमवालिसंहारकोवाणः २९ तदेवकारणमाहश्लेकारेणेति ३० वर्द्धः शरीरकोतिः वांधवयोः ३१ मोहितोमोहितर
वनोत्सृजामिनोदस्तजम ३२ विशंकितः शंकावानहितिश्चयेननौभ्रावयोर्द्वयोरपिवत्राशेनमूलघातोतस्मातमाभूदितियत्न

तस्यैवंब्रुवानस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः करुणंदीनयावाचाराघवःपुनरब्रवीत २८ सु
ग्रीवश्रूयतांतातक्रोधश्चव्यपनीयतां कारणंयेनबाणोयंनमयास्वविसर्जितः २९ अलंका
रेणवेषेणप्रमाणेनगतेनच त्वंचसुग्रीववालीचसदृशौस्थःपरस्परं ३० स्वरेणवर्चसाचै
वप्रेक्षितेनचवानर विक्रमेणचवाक्यैश्चव्यक्तिंवोनोपलक्षये ३१ ततोहंरूपसादृश्यान्मो
हितोवानरोत्तम नोत्सृजामिमहावेगंशरंशत्रुनिवर्हणं ३२ जीवितांतकरंघोरंसादृश्या
त्तुविशंकितः मूलघातोनवेनौस्याद्द्वयोरपिकृतोमया ३३ त्वयिवीरविपन्नेहिअज्ञाना
ल्लाघवान्मया मौढ्यंचममबाल्यंचख्यापितंस्यात्कपीश्वरः ३४ दत्ताभयवधोनामपा
तकंमहदद्भुतं अहंचलक्ष्मणश्चैवसीताचवरवर्णिनी ३५ त्वदधीनावयंसर्वेवनेस्मि

दर्थंमयाकृतःशरानुत्सर्गइतिशेषः ३३ मूलघातमेवदर्शयतिस्वयीति मयाविपन्नेमहापापनाशिने अज्ञानमविमृश्यप्रवृत्तिः
लाघवात्चापल्यात ३४ बांधवांतरमाहदत्तेतमभयमस्मैसदत्ताभयस्तस्यवधोमहत्पातकमितिनामप्रसिद्धं ३५ स्वमूलघातमप्या

सुग्रीवभ्रातृवधेवानरे १६

कि॰ रा॰ टी॰ ५६

सुग्री· 63 ६० १८ गजपुष्पीनागपुष्पीनामलता: सुमंसम्यक्लक्षयतीतिसुभलक्षणेनेतो १९ व्यसर्जयत्समर्पितवातिसर्थः ४ ल
किं· तयासुलक्ष्मणापुष्पनागपुष्पीलतयासंध्यारागसहितेतोयदे ३ वस्त्रयंबलाकानामालयेवतयालतयासुसुभे ४१ समवाक्येनत
टी· ६२
पतन्मुहूर्तेतमपापश्यपवालीनमाहवे निरस्तमिषुणैकेनवेष्टमानंमहीतले १८ अभिज्ञा
नंकुरुष्वत्वमात्मनोवानरेश्वर येनत्वासतिजानेयांद्वंद्वयुद्धमुपागते १८ गजपुष्पीमिमा
फुल्लामुत्पाट्यशुभलक्षणां कुरुलक्ष्मणकंठेस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः १९ ततोगिरितटेजा
तामुत्पाट्यकुसुमायुतां लक्ष्मणोगजपुष्पीतांतस्यकंठेसमर्पयत् ४० सतयासुसुभेश्री
मान्मालयाकंठसक्तया मालयेवबलाकानांससंध्यइवतोयदः ४१ विभ्राजमानोवपुषारा
मवाक्यसमाहितः जगामसहरामेणकिष्किंधांवालिपालितां ४२ इत्यार्षेकिष्किंधाद्वादशः
सर्गः १२ ऋश्यमूकात्सधर्मात्माकिष्किंधांलक्ष्मणाग्रजः जगामसहसुग्रीवोवालिविक्र
मपालितां १ समुद्यम्यमहच्चापंरामःकांचनभूषितं शरांश्चादित्यसंकाशान्गृहीत्वारण
साधकान् २ अग्रतस्तुययौतस्यराघवस्यमहात्मनः सुग्रीवःसंहतग्रीवोलक्ष्मणश्चमहाब
लः ३ पृष्ठतोहनुमान्वीरोनलोनीलश्चवानरः तारश्चैवमहातेजाहरियूथपयूथपः ४ ६२
रणसमाहितउद्युक्तः ४२ इतिद्वादशःसर्गः १२ ॥ संहतग्रीवः दृढबंधवद्ग्रीवः ३४

५ कंदराणिमंदिराकारपर्वतविवराणि गुहाः देवखातबिलानि दरीः स्फुटितपोलरंध्रविशेषान् ६ व्याकोशैः विकसितैः
कुड्मलैः मुकुटैश्च तैर्नेषद्विकसितैः पद्मैः शोभितान् ७ अवलोकयन् अवलोकयन् कारंडैः कारंडवैः ८ सर्षांतरण ९ ह

ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्पभारावलंबिनः प्रसन्नांबुवहाश्चैव सरितः सागरंगमाः ५
कंदराणि वरशैलानां निर्झराणि गुहास्तथा पुलिनानि च रम्याणि दरीश्च प्रियदर्शनाः ६
वैडूर्यविमलैः स्निग्धैः पद्मैर्व्याकोशकुड्मलैः शोभितान्सजलान्मार्गी स्तटाकांश्चावलो
कयन् ७ कारंडैः सारसैर्हंसैर्वंजुलैर्जलकुक्कुटैः चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुन्तैः प्रति
नादितान् ८ मृगपक्षाश्च कुरराहारान्निर्भयान्वनवासिनः चरतः सर्वतः पश्यन्स्थलीषु
हरिणान्स्थितान् ९ तटाकवारिणश्चापि पिशुक्लदंतविभूषितान् घोरानेकचरान्वन्यान्द्वि
रदान्कुलयातितः १० मत्तान्गिरितटोत्कर्षान्पर्वतानिव जंगमान् वानराणान्वारिदश्यामा
न्महेरणसमदितान् ११ वने वनचराश्चान्यान्खेचरांश्च विहंगमान् पश्यंस्त्वरितो जगा
मः सुग्रीववशवर्तिनः ॥१२ तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनंदनः द्रुमखंडे वने दृष्ट्वा रामः स

लवानित्वादेवतटाकैर्वैरिणं पकचरान् सहायरान् १० गिरितटोत्कर्षान् उल्लिखितगिरितटान् ॥११ द्रुमाणां खंडः समूहो

श्रीरामचरित ३८

रामचरितमहाकाव्ये ३८

श्री॰ वा कि॰ टी॰ ३३

65 हस्तसंवेष्टोव्हतसमूहः मेघो मायुनरात्वपि १५ १५ १९ उपानैरुपवनैश्च संपन्नंपुरं १७ १८ केवलवायुनैव सप्तरात्रेगाते कृत्वाहाराः
सप्तभिः वर्षशतैः सकलेवरा दिवं गताः १९ पृथ्वीदिताश्रमशाद्वः २० वर्जयंतिन प्रविशंति पुनर्ननिवर्तंते तेन वै वस्थियंस्तपथैः २१

एषमेव स्वाकाशे द्रुमखंडः प्रकाशते मेघसंघातविपुलं पर्यंतकदलीवृतं १४ किमेतदिति
जिज्ञासितं वै कौतूहलं मम कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया १५ तस्य तद्वचनं श्रु
त्वा राघवस्य महात्मनः गच्छन्नेवाचचक्षे स सुग्रीवस्तद्वनं महत् १६ एतद्राघव विस्तीर्णमा
श्रमं श्रमनाशनं उद्यानवनसंपन्नं स्वादुमूलफलोदकं १७ अत्र सप्तजना नाम मुनयः शंसि
तव्रताः सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियता जलशायिनः १८ सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः
दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः १९ तेषामेव प्रभावेन द्रुमप्राकारसंवृतं आश्रमं
सुदुराधर्षमपि सेंद्रैः सुरासुरैः २० पक्षिणो वर्जयंत्येतत्तथान्ये वनचारिणः विशंति मोहाद्ये
तत्र निवर्तंते न ते पुनः २१ विभूषणरवाश्चात्र श्रूयंते सकलाक्षराः तूर्यगीतस्वनश्चापि गं
धो दिव्यश्च राघव २२

शारीरांतरेण पुनराजागता एतैः ऋषिभिः क्रीडंतीत्याशयेनाह विभूषणेति सकलाक्षरा
भिर्मधुराक्षराभिर्वाग्भिः सहितान्भूषणरवांश्च परस्परमितिशेषः दिव्योगंधश्च श्रूयतामेवानुभूयत इति शेषः २२ ३३

66 नकेवलंभोगभूमिःकर्मभूमिरपीत्याहद्वेनेत्यादि कपोतंताम्रवदरुणोधूम्ररोचनइवभूमोहत्वायागान्वेष्टयन्त्यास्तवनहृ
यपतेनेषांमृदितपातालहृदिषु २५ तेषांप्रणामंतिताब्रणमंति २८ महात्मानः महात्मनस्तान्ऋषीन्वदितएणाभ्यवादयत्
त्रेताग्नयोपिदीप्यंतेधूमोह्येषःप्रदृश्यते वेष्टयन्निववृक्षाग्रान्कपोतांगारुणोघनः २३
पतेहृद्वाःप्रकाशंतेधूमसंसक्तमस्तकाः मेघजालप्रतिछन्नावैदूर्यगिरयोयथा २४ कु
रुद्राणामेवधर्मात्मातेषामृहिपपराघव लक्ष्मणेनसहभ्रात्राप्रयतःसंकृतांजलिः २५
प्रणामंतिहियेतेषांऋषीणांभावितात्मनां नतेषामशुभंकिंचिच्छरीरेरामविद्यते २६
ततोरामःसहभ्रात्रालक्ष्मणेनकृतांजलिः सम्हिपपमहात्मानस्तान्ऋषीनभ्यवादयत् २७
अभिवाद्यचधर्मात्मारामोभ्रातावलक्ष्मणः सुग्रीवोवानराश्चैवजग्मुःसंहृष्टमानसाः २८
तेगत्वादूरमध्वानंतस्मात्तस्मजनाश्रमात् ददृशुस्तांदुराधर्षांकिष्किंधांवालिपालितां २९
ततस्तुरामानुजरामवानराः प्रगृह्यशस्त्राण्युदितोग्रतेजसः पुरींसुरेशात्मजवीर्यपा-
लितांवधायशत्रोःपुनरागतास्सह ३० इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेत्रयोदशःसर्गः १३
नमस्कृतवान् २७ २८ २९ वानराणांप्राशस्त्यंशिलादि उदितमुग्रतेजोयेषांते ३० इत्यार्षेकिष्किंधाकांडेसर्गः १३

गहनेऽल्पवेशे १२३ वायुर्वेगः पुरःसरो यस्य स महामेघ इव वा बालार्कसदृशेणाव्यर्णेन भूतापेनव ४ शत्रुग्राहकेन्द्वेन वानरा एव वा
गुरा वेनेन निरूपिताः तद्धरामा इतस्ततः प्रवेष्टामित्यर्थः वागुरा मृगशालिके निह लाघय: ५९ यथाप्राप्तगतः कालोऽस्त्वविशे

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किंधां वालिनः पुरीं वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन्गहने वने १ विसार्य
सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भृशं २ ततः स निनदं
घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत परिवारैः परिवृतो नादैर्भिंदन्निवांबरं ३ गर्जन्निव महामेघो वा
युवेगपुरःसरः ४ अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्ततः ४ दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो
वाक्यमब्रवीत ५ हरिवागुरया व्याप्तं तप्तकांचनतोरणं प्राप्ताः स्म ध्वजयंत्राढ्यां किष्किंधां
वालिनः पुरीं ६ प्रतिज्ञा या त्वया वीर कृता वालिवधे पुरा सफलां तां कुरु क्षिप्रं लतां का
ल इवागतः ७ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः तदेवोवाच वचनं सुग्रीवं श
त्रुसूदनः ८ कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया लक्ष्मणेन समुत्पाट्य यैषा कंठे कृ
ता तव ९

यो लता शाकलता पुष्पितां सफलां करोति न तथा स्वकृतप्रतिज्ञां त्वमपि सफलां कुर्वित्यर्थः ७८
कृतमभिज्ञानार्थं चिह्नं यया सः गजसाह्वया गजेन समानमाह्वा नाम यस्याः लतया ९

68 विपरीतेगत्रोसूर्यः पौर्णमासीचंद्रश्चवतेशाभमे . परीतंतद्दिवाप्रोक्ता विपरीतंतवपार्श्वरवी पौर्णमासीगतश्चंद्रः सूर्यश्च
मिथोयतश्तिवचनात् रात्रावाकाशेपूर्णचंद्रोनक्षत्रमालयायथाशोभतेतथा कंठसक्तयामालयात्वंशोभसेइत्यर्थः यद्वात
द्वात्रामालयाप्याकाशेविपरीतोविशेषेणपरीतोवेष्टितः सूर्यश्चतार्हशः सूर्योयदिभवेत्तदातरुणार्कवर्णस्यकंठसक्त
शुक्लपुष्पमालयोपमासादितिम्भूतोपमेयंयद्वा रात्रौवैशुभ्यनुर्दशोद्दिवानक्षत्रदर्शनं तदाष्टनाश्यनाशःसादित्समभ

शोभसेप्यधिकवाल तथाकंठसक्तया विपरीतश्ववाकाशेसूर्योनक्षत्रमालया ९ अथ
वालिसमस्पतेभयेवैरंचवानर पकेनाहंप्रमोत्स्यामिवाणमोक्षेणसंयुगे ११ ममदर्शय
सुग्रीववैरिणंभ्रातृरूपिणं वालीविनिहतोयावद्वनेपांसुषुवेष्टते १२ यदिदृष्टिपथं
प्राप्तोजीवन्सविनिवर्तते ततोदोषेणमागच्छेत्सद्योगर्हेच्चमांभवेत् १३ प्रत्यक्षंसप्तमे
सालाःमयावाणेनदारिताः ततोवेत्सिवलेनाद्यवालिनंनिहतंरणे १४ अन्तंतनोक्त
पूर्वमेवीरकृच्छ्रेपितिष्ठता धर्मलोभपरीतेननचवक्ष्यकथंचन १५

सम्भावितमितिशास्त्रानुसारेणहेहेवीर विपरीतेविपरीतकालेदिवासूर्योनक्षत्रमालयाकंठसक्तयाप्रनयाशुभ्रपुष्पा
वलीशोभमानगजपुष्पामालयाप्यधिकंशोभसेइत्यर्थः ९ प्रमोक्ष्यामिप्रमोचयिष्यामिप्राणैर्जनेनमार्षं ११ वेष्टतेनल
द्विष्यतिमद्दर्शनानंतरंसेवेतिशेषः १२ यदिसदृष्टिपथंगतोजीवन्सविनिवर्ततेनेनतस्तदामांदोषेणोपलादितंगच्छेद्गच्छे

69 किंचमहलस्पष्टत्वाद्वालिनंनिहतमेवावेहीत्याहप्रत्यक्षमिति वेत्सिविद्धि १४ कृच्छ्रेपिप्राणसंकटेपिमेमया धर्मलोभे

श्री· नधर्मलाभेच्छयापरोनेनत्यामवितेन १५ प्रसूतंप्रऊरितंकलमंक्षेत्रेव्रीहिरितेत्रमित्यर्थः १६ जितकाशीजितश्लाघः त

रा·कि· याधर्षितःसन्प्रधानेननिष्पतेत्तांप्राहूंकुरु यतोवालीप्रियसंग्रामः अतःअसंगेनस्त्र्यादिसंगपरित्यागेननिष्पतिष्यतीत्यर्थः १८

टी· सफलांचकरिष्यामिप्रतिज्ञांजहिसंभ्रमं प्रसूतंकलमंक्षेत्रेवर्षेणेवशतक्रतुः १६ त

६५ दाह्वाननिमित्तंत्वंवालिनोहेममालिनः सुग्रीवकुरुतंशब्दंनिष्पतेद्येनवानरः १७ जि

तकाशीजितश्लाघीत्वयाचाधर्षितःपुरा निष्पतिष्यत्यसंगेनवालीसप्रियसंयुगः १८

रिपूणांधर्षितंश्रुत्वामर्षयंतिनसंयुगे जानंतस्तुस्वकवीर्यंस्त्रीसमक्षंविशेषतः १९ स

तुरामवचःश्रुत्वासुग्रीवोहेमपिंगलः ननर्दक्रूरनादेनविनिर्भिंदन्निवांबरं २० तस्यश

ब्देनवित्रस्तागावोयांतिहतप्रभाः राजदोषपरामृष्टाःकुलस्त्रियइवाकुलाः २१ द्रवंति

चमृगाःशीघ्रंभग्नाइवरणेहयाः पतंतिचखगाभूमौक्षीणपुण्याग्रहाइव २२ ततः

नमर्षयंतिनसहंत इतिशेषः १९ २० गावोमहातोवृषभाःहतप्रभाःहतशास्त्रयः राजदोषेणप्राजारत्तात्मावरूपेणपरंशस्ये

रामृष्टाश्रुतपरवाकुलाः कुलस्त्रियइवगावोयांतीति २१ ग्रहादेवाः २२ वाणाद्ध्रवार्थे सरिमत्तिरितिवत्तरयानादेनैचत्

प्रतीतःप्रसिद्धःसुग्रीवःशौर्यपराक्रमयाकारणेनविहृष्टंतेजोयस्यतस्यतथासभवेदितिशेषः १६ इतिचतुर्दशःसर्गः १४ ६५

70 एकपदेतत्त्वते आपादितः संपादितः २ संध्यातपमेघः संध्यातपवर्तिंगलवर्णः तस्य क्रोधादतिरक्तत्वे सहजप्रभानापेतो
परकादिसोयमेयता ३ पतदादिग्रासमस्तत्रलक्षणाति उत्सनितपप्रभः गजादिभिरुद्धृतपद्माभः समस्तणालो ह्रद इव
भाति दंष्ट्राम्रगात्लस्थानीया ४ उमंषणाद्वःसह वेगेन उक्तेः पदैः पासैः ५ नारात्रसवचनस्त्रवणाभिमुखायदर्शितसे

अथ तस्य निनादं तं सुग्रीवस्य महात्मनः शुश्रावांतःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः १ श्रुत्वा
तस्य निनदं सर्वभूतप्रकंपनं महाश्चैपदेन ऽः क्रोधस्यापादितोमहान् २ सतुरोषपरीता
गोवालीसंध्यातपप्रभः उपरक्तइवादित्यः सद्योनिष्क्रमतोगतः ३ वाली दंष्ट्राकरालस्तुक्रो
धाद्दीप्ताग्निलोचनः भात्युत्पतितपद्माभः समृणाल इव ह्रदः ४ शब्दं दुर्मषणं श्रुत्वा निष्प
पातततो हरिः वेगेन च पदन्यासैर्दारयन्निवमेदिनी ५ तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद्दर्शितसौ
हृदा उवाच त्रास संभ्रांता हितोदर्कमिदं वचः ६ साधु क्रोधमिमं वीरनदीवेगमिवागतं
शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिवस्रजं ७
हृदायथा भवति तथा स्नेहात्तेपरिष्वज्य त्रासेन संभ्रान्ता त्वभित
विता सतीहितोदर्कं हितं रूपोत्तरकालफलकमिदं वचनुवाचेत्यर्थः ६ शयनादुत्थितः प्रत्युषः भुक्तामनभ्युत्तोस्त्रजं का
लं प्रातः कालेयथा त्यजति तथा नदीवेगमिवागतमतिप्रवृद्धं क्रोधं साधु निःशेषं त्यजेत्यर्थः ७

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
३९

कालं प्राप्तः कालेसंग्रामेऽकृत हे वीर्यस्य यपि संग्रामे शत्रो वीर्हस्यं न तन्न्याधिकं न विद्यते नापि तव फलाना स्वछुनाविद्यते अथापि
सहसाहगतवायनिष्क्रामो निष्क्रमणं मम न रोचते ऽत स्तत्राह श्रूयतामिति ८ ९ पूर्वं क्रोधादाय नितः सुग्रीवोयुद्धाय त्वामाह
यते आह्वयत तदा तेन त्वया निष्पत्य तिरस्कारो हन्यमानश्च दिशो गतः १० तस्य तथा निरस्तस्य पुनरेत्याह्वानं शोकाजनयत्येव ११
ऽत स्तत्राह दर्प इत्यादि तदर्थस्तस्य दर्पो गर्वः व्यवसायो यत्नः निनादस्य संरम्भो हृदि स्थ्रयाहयास्ताह शोच्यते न कारणमस्यनभ

कालस्य मे तेन संग्रामं करिष्यसि च वानर वीर्येण शत्रु बाहुल्यं फल्गुना नाविद्यते ८ सहसा
तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते श्रूयतामभिधास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे ९ पूर्वमापतितः
क्रोधात्स त्वामाहूय ते युधि निष्पत्य च निरस्तश्च हन्यमानो दिशो गतः १० तया तस्य निरस्त
स्यापीडितस्य विशेषतः इहैत्य पुनराह्वानं शोकाजनयतीव मे ११ दर्पश्च व्यवसायश्च या
दृशास्तस्य दर्शितः निनादस्य च संरम्भो नैतदल्पं हि कारणं १२ नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमि
हागतं प्रबद्धसहायश्च यमाश्रित्यैष गर्जति १३ प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानर
वति अथ दर्पादिः कारणविशेषपूर्वकः कार्यविशेषत्वादित्यनुमितमित्यर्थः १२ कारणविशेषं दर्शयति नेति प्रबद्ध
सहायः परिगृहीतसहायः यतएव यमाश्रित्य गर्जति तदाह गर्जनहेतुसहायाश्रितएवेत्यर्थः १३ नाल्पयतीत स्य बुद्धिः ऽत
स्तत्राह प्रकृत्येति प्रकृत्या निपुणः स्वभावेनैवोचितकृतनिष्पादने समर्थः तद्वत् बुद्धिमांश्च तत्तु सहायं नैवविधिष्यामीति वे
तत्राह अपरीक्षितं शत्रुना शक्तवीर्येण सुग्रीवः सख्येनेष्यति अतस्तत्सहायभूतः शक्तोनीय एव १४ ३९

72 नकेवलंमदनुमितएवायमर्थः किंतुशास्त्रप्रमाणादप्यवगतइत्याहएवमेवेतियन्मयाएवमंगदस्यकुमारस्यवचः श्रुतंतत
वहितंश्रूयतांवक्ष्यामि ८५ तदेवाहअंगदस्त्विति वानानेवनमध्ये यातस्तैश्चारैर्निवेदितोप्रवृत्तिः वार्तासातेनांगदेनममकथि
ता ८६ ननुराज्यादिवासितोकथंसप्रेवंरदितिंतशंक्यावाचलवतमेविहायदुर्वलंसुग्रीवंकथमवलंबेतेइत्याहएषांका
यामाहसुग्रीवोमादिना नोकीदृशाविस्मयेत्तायामेकस्यस्वरूपकथनेनामस्वरूपमर्थादुक्तंभवतीतिमत्वाप्रधानभूत्वा

एवमेवमयावीरश्रुतंकथयतोवच अंगदस्यकुमारस्यवक्ष्यामिप्रहितंवचः ८५ अंगद
स्तुकुमारोयंवनांतमुपनिर्गतः प्रवृत्तिस्तेनकथिताचारैरासीन्निवेदिता ८६ अयोध्याधि
पतेःपुत्रौशूरौसमरदुर्जयौ इक्ष्वाकूणांकुलेजातौप्रथितौरामलक्ष्मणौ ८७ सुग्रीवप्रिय
कामार्थंप्राप्तौतत्रदुरासदौ सतेभ्रातुर्हिविख्यातः सहायोरणकर्कशः ८८ रामःपरबला
मर्दीयुगांताग्निरिवोत्थितः निवासवृक्षःसाधूनामापन्नानांपरागतिः ८९ आर्तानांसंश्रयश्चैव
यशसश्चैकभाजनं ज्ञानविज्ञानसंपन्नोनिदेशेनिरतःपितुः ९०

ममस्वरूपमाहश्लोकत्रयेणतवभ्रातुरित्यादिः ८८ सरामःपरबलामर्दि साधूनामुपासकानांनिवासवृक्षः आश्रमःवासदे
वानरूच्छायानानिपीतानतत्रमेदानरकोगारशमनीसाकिमर्थंनसेव्यतइत्यभिप्रेतोक्तेः आपन्नानांपारणागजानांपराग
तिः सर्वथाशरणं ८९ आर्तानांआर्तेमसन्नानामार्तिनापायसंश्रयः समाश्रयः यशसायशसश्चैकभाजनं ज्ञानशक्तिब
लैश्वर्यवीर्यतेजःप्रभवकीर्तेरसाधारणंस्थानं ज्ञानंब्रह्मज्ञानंविज्ञानंधर्मविषयंविशेषज्ञानंतेनसंपन्नः निर्देशोनिरतः

73 ततस्मात्तेनमहात्मनातवविरोधोनत्क्षमोनयुक्तः २१ दुर्जयेनेत्यावयंहिसर्वेत्वयिदेवादृशं किंचिद्वक्ष्यामितेत्वप्रमप्रसूयितंनेच्छामि
श्री· त्वहितमेवेत्यप्रमेयस्यानक्रियन्त इत्यर्थः २२ २३ तेनवलीयसारामीणा २४ २५ तत्रतास्मिन्नरदेशेयोगास्मनवियमानः इत्यस्यस्थस
रा· कि· धान्तनामिवशैलेन्द्रोगुणानामाकरोमहान् नत्क्षमोनविरोधस्तेसहतेनमहात्मना २१ दु
टी· र्जयेनाप्रमेयेणरामेणरणकर्मसु शूरवक्ष्यामितेकिंचित्रवेच्छाम्यभ्यसूयितं २२ श्रूय
९२ तांक्रियतांचैवतववक्ष्यामियद्धितं यौवराज्येनसुग्रीवंतूर्णंसाध्वभिषेचय २३ विग्रहंमा
कृथावीरभ्रात्राराजन्यवीयसा अहंहिमन्येतमेमन्येतवरामेणसौहृदं २४ सुग्रीवेणचसंप्री
तिर्वैरमुत्सृज्यदूरतः लालनीयोहितेभ्रात्रायवीयानेषवानरः २५ तत्रवासन्निहस्थोवास
र्वथाबंधुरेवते नहितेनसमंबंधुंसंपश्यामिकेंचन २६ दानमानादिसत्कारैःकुरुष्व
प्रत्यनंतरं वैरमेतत्समुत्सृज्यतवपार्श्वेसतिष्ठतु २७ सुग्रीवोविपुलग्रीवस्तवबंधुःसदा
तः भ्रातृसौहृदमालंबनान्यागतिरिहास्तिते २८ यदितेमत्प्रियंकार्यंयदिचावैहिमांहितां
याच्यमानःप्रयत्नेनसाधुवाक्यंकुरुष्वमे २९ प्रसीदयाम्यहंशिरसात्वालिनंहिमेनरोषमेवाव
मीपस्थोवा ९९ प्रत्यनंतरंस्वाधीनं २० भ्रातृसौहृदयामालंब्यैवनवगति विधानमर्हसि क्षमोहिमेकोसलराट्
नोन्यागतिरस्तीमर्थः २८ तेनयाप्तुदेषिजानासि प्रयत्नेनवद्रुप्रयत्नप्रदर्शनेन २९ सवरनाश्रुवणीवायकेसूवयंमार २०

75 विनाशकालत्वमेवेत्तः कालाभिपन्नस्येतिमृत्युनागृहीतस्येत्यर्थः २१ इतिपंचदशःसर्गः १५ स्वसंरंभेस्वार्थेनिष्ठा स्वसंरंभ
मित्यर्थः स्वसंरंभमितिपाठः सुगमः २ धर्षणामर्षणमसहनं ३ संयुगेसंरंभंसंयुगनिमित्तंप्रागल्भ्यं ४ राघवंप्रतिराघव

तथाहितमनाहितमेववाक्यंतंवालिनेपथ्यमिदंवभाषे नसचैतत्तद्वचनंहितस्यकालाभिप
न्नस्यविनाशकाले २१ इत्यार्षेकिष्किंधाकांडेपंचदशःसर्गः १५ तामेवंब्रुवतींतारांताराधि
पनिभाननां वालीनिर्भर्त्सयामासवचनंचेदमब्रवीत् १ गर्जतोस्यचसंरंभंभ्रातुःशत्रोर्विशेष
तः मर्षयिष्याम्यहंकेनकारणेनवरानने २ अधर्षितानांशूराणांसमरेष्वनिवर्तिनां धर्ष
णामर्षणंभीरुमरणादतिरिच्यते ३ सोढुंनचसमर्थोहंयुद्धकामस्यसंयुगे सुग्रीवस्यच
संरंभंहीनग्रीवस्यगर्जितं ४ नचकार्योविषादस्तेराघवंप्रतिमत्कृते धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्च
कथंपापंकरिष्यति ५ निवर्तस्वसहस्त्रीभिःकथंमामनुगच्छसि सौहृदंदर्शितंतावन्म
यिभक्तिस्त्वयाकृता ६ प्रतियोत्स्याम्यहंगत्वासुग्रीवंजहिसंभ्रमं दर्पंचास्यविनेष्यामिनच
प्राणैर्वियोक्ष्यते ७

निमित्तभयमात्स्म मत्कृतेत्वयाविषादोनकार्यः पापंनिरपराधमद्वधरूपं ५ कथंकिमर्थंमा
मनुगच्छसिमामनुसरत्यागच्छसीमर्थः भक्तिरनुरागः ६ संभ्रमंभयं दर्पंचदर्पमेव वियोक्ष्यतेवियोजयिष्यतेसोदरत्वात् ७

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
१८

75 उक्तमेव विवृणोति अहमिति आजिर्युद्धं ईप्सितं वदीप्सितं दर्पमोचनमेवेत्यर्थः वृक्षैः वृक्षप्रहारैः ८ गर्वितं गर्वं आपन्नं प्रयत्नं
वसहायत्वं उद्दिश्य आविग्नं ९ जनेन स्वपरिवारजनेन प्रसेत्यचित्वा जयमार्गं कृत्वा निवर्तयो ननु वधमित्यर्थः १० मे स्वस्त्ययनादे

अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यदीप्सितं वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ८
नाहं त्वा वर्तितं मायस्तं सहिष्यामि दुरात्मना: कृतं तारे सहृदयत्वं दर्शितं सौहृदं मयि ९ शापिता
सि मम प्राणैर्निवर्तस्व जनेनेव प्रत्युद्गत्य निवर्तिष्ये तमहं भ्रातरं रणे १० तं तु तारा परिष्वज्य
वालिनं प्रियवादिनी चकार रुदती मन्दं दक्षिणं सा प्रदक्षिणं ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मंत्रव
द्विजयैषिणी अंतःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता १२ प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्री
भिः स्वमालयं नगर्यान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् १३ स निःश्वस्य महारोषो वाली पर
मवेगवान् सर्वतश्चारयन् दृष्टिं रिपुदर्शनकांक्षया १४ स ददर्श ततः श्रीमान् सुग्रीवं हेम
पिंगलं सुसंवीतमविष्टब्धं दीप्यमानमिवानलं १५ तं स दृष्ट्वा महाबाहुं सुग्रीवं समुपस्थितं

वांछावान्मवज्ञाने १२।१३ सर्वतो दृष्टिं चारयन् स्थित इति शेषः १४ गाढं परिदधे वासो वाली परमरोषणः १६ स
सुसंवीतं बद्धकच्छं अवष्टब्धं युद्धसंनद्धं भूमिमाक्रम्यास्थितं १५ १६ गाढसंवीतः दृढं बद्धकच्छः कृतरणः कृत्वा वस्त्रः १७

१८

76 सुग्रीवोपिवालिनमसमुद्दिश्यएषम्रियंहृष्टवद्हेमुष्टिमुद्यम्यसंमुखमागतः १८।१९ वेगविमुक्तस्त्वदुपरीतिशेषः २० मूर्द्धिमुष्टिय
यततित्यब्रवीत् २१ सुग्रीवंसमभिक्रम्यस्थितेनवालिनावेगतस्ताडितःसुग्रीवःसोत्पीडःसनिर्झरःपर्वतइवाभावात् २२ विस

क्लिष्टंमुष्टिंसमुद्यम्यसंरब्धतरमागतः सुग्रीवोपिसमुद्दिश्यवालिनंहेममालिनं १८ तंवाली
क्रोधताम्राक्षःसुग्रीवंरणकर्कशं आपतन्तंमहावेगमिदंवचनमब्रवीत् १९ एषमुष्टिर्मयाब
द्धोगाढःसुनियतांगुलिः मयावेगविमुक्तस्तेप्राणानादाययास्यति २० एवमुक्तस्तुसुग्री
वःक्रुद्धोवालिनमब्रवीत् तवचैषहरन्प्राणान्मुष्टिःपततुमूर्द्धनि २१ ताडितस्तेनसंक्रुद्धः
समभिक्रम्यवेगतः अभवच्छोणितोद्गारीसोत्पीडइवपर्वतः २२ सुग्रीवेणतुनिःसंगंसालमुत्पा
ट्यतेजसा गात्रेष्वभिहतोवालीवज्रेणेवमहागिरिः २३ सतुवालेनिर्भग्नःसालताडनविह्वलः
गुरुभारभराक्रान्तानौःससार्थेवसागरे २४ तौभीमबलविक्रान्तौसुपर्णसमवेगिनौ प्रवृद्धौ
घोरवपुषौचन्द्रसूर्याविवाम्बरे २५ परस्परममित्रघ्नौछिद्रान्वेषणतत्परौ ततोवर्धतवालीतुबलवी
र्यसमन्वितः २६

गंयेनाणितोद्गारश्चनद्वःएवंसंवेधथयदहितंयथातथाभिहतोवालीसागरेससार्थासंघातसहितानौ
रिवक्लिन्नोऽभवत् २३।२४ सुपर्णस्येववलंवेगितंविशेषयौसोपोर्णमासीचंद्रसूर्याविवप्रवृद्धावभूतामितिशेषः २५।२६

श्री·
वाकि·
टी·
३५

परिहीयतेपर्यहीयत स्रुक्ष्मावस्थार्थः २० लाघवेपौरुषेलघुर्मार्धयेपरीक्षयोरितिनिवंटुं राघवमितिपाटे राघवंदर्शयामासस्वहा
निमितिशेषः २८·२९ युद्धेतामयुद्धेतां ३·११ सरामः शरंवीक्षतेस्म वालिवधोचितशरंपर्यालोचयदित्यर्थः १२ कालचक्रंयम

सूर्यपुत्रोमहावीर्यः सुग्रीवः परिहीयते वालिनाभग्नदर्पस्तुसुग्रीवोमंदविक्रमः २० वालिनंप्रति
सामर्षोदर्शयामासराघवं वृक्षैःसशाखैःशिखरैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः २८ मुष्टिभिर्जानुभिःपद्भि
र्बाहुभिश्चपुनःपुनः तयोर्युद्धमभूद्घोरंवृत्रवासवयोरिव २९ तौशोणिताक्तौयुध्येतां
वानरौवनचारिणौ मेघाविवमहाशब्दैस्तर्जमानौपरस्परं १० हीयमानमथापश्यत्सुग्रीवं
वानरेश्वरं प्रेक्षमाणंदिशश्चैवराघवः समुहुर्मुहुः ११ ततोरामोमहातेजाआर्तंदृष्ट्वाहरीश्वरं
संशरंवीक्षतेवीरोवालिनोवधकारणात् १२ ततोधनुषिसंधायशरमाशीविषोपमं पूरयामा
सतच्चापंकालचक्रमिवांतकः १३ तस्यज्यातलघोषेणत्रस्ताः पत्ररथेश्वराः प्रदुद्रुवुर्मृगाश्चैव
युगांतइवमोहिताः १४ मुक्तस्तुवज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः राघवेणमहाबाणोवालिव
क्षसिपातितः १५ ततस्तेनमहातेजावीर्ययुक्तः कपीश्वरः वेगेना

सायुधविशेषं १३ पत्ररथेश्वराःपक्षिणः १४

घोषः १४ वज्रस्येवनिर्घोषोयस्य ततथाप्रदीप्ताशनिसन्निभः प्रदीप्तामिवुतत्सः मुक्तोबाणः पतितइत्यर्थः १५ १५

78 अश्वयुक्समये अश्वयुक् आश्वयुजी पौर्णमासी यत्र मासे तस्मिन्नाश्विनीमासि पौर्णमास्यामिंद्रध्वजो न्यस्तो तेऽद्भुतः उत्तिमइंद्रध्वजो
यथा भूमौ पमानतहृद्वाली ग्रैष्मांते यतितः इत्यर्थः अतएव सुग्रीवाभिषेकसमये श्रावणो मासोऽधुनावर्तत इति वचनेन न विरोधः १४

इंद्रध्वज इवोद्धृतः पौर्णमास्यां महीतले आश्वयुक्समये मासि गतसत्वो विचेतनः १४ नरोत्तमः
कालसूत्रांतकोपमं शरेण मे कांचनरूप्यभूषितं ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो य
सु था हरः १५ अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः सुपुष्पिताशोक इवानिलोद्धतः विचेतनो वासवसू
८ नुराहवे प्रभ्रंशितेंद्रध्वजवत् क्षितिं गतः १६ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे षोडशः सर्गः १६
ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः १ स भूमौ न्य
स्तसर्वांगस्तप्तकांचनभूषणः अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः २ तस्मिन्निपतिते भूमौ
हर्यृक्षाणां गणेश्वरे नष्टचंद्रमिव व्योम न व्यराजत भूतले ३ भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं म
हात्मनः न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ४ शक्रदत्तावरा माला कांचनी रत्नभूषिता ५

उक्तमुपसंहरति नरोत्तम इति सुवत्तः सुवत्स्य ललाटनेत्रेणेत्यर्थः १५ शोणिततोयस्य विस्रवैः स्रुतिभिः प्रभ्रंशितः उत्क्षिप्ते पातित
इंद्रध्वजइव १६ इति षोडशः १६ मुक्तरश्मिः मुक्तरथरज्जुर्बंधनः २ मेदिनीतद्वान्यभूमिः ३ तेजः प्रतापः ४ प्राणपदाने कारणमाह शक्रे

79 हैमया हैम्या संध्यायाः संध्या रागेणानुरागः पर्यंतो यस्मास्तां वालिदेहस्य ९ पतितस्यापि तस्य माला तद्देहः प्रारुहणा लक्ष्मीः त्रिधार
चितेव त्रिधा विभक्तेव प्रवशोभते इत्यर्थः ~ रामस्य बाणासनेन धनुषा क्षिप्तं तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गप्रभावनं तत्प्रकाशकं सत् प

सतया मालया वीरो हैमया हरियूथपः संध्यानुगतपर्यंतः पयोधर इवाभवत् ९ तस्य माला च दे
हश्च मर्मघाती च यः शरः त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ~ तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभा
वनं रामबाणासनक्षिप्तमावहत्परमां गतिं ८ तं तथा पतितं संख्ये गतार्चिषमिवानलं
ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतं ९ आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितं महेन्द्र
मिव दुर्धर्षं महेन्द्रमिव दुःसहं १० महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनं व्यूढोरस्कं महाबाहुं दीप्ता
स्यं हरिलोचनं ११ लक्ष्मणानुचरो रामो ददर्शोपससर्प च तं तथा पतितं वीरं गतार्चिषमिवानलं १२
बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव उपयातौ महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ १३ तं दृष्ट्वा रा
घवं वाली लक्ष्मणं च महाबलं अब्रवीत्परुषं वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितं १४ स भूमावल्पतेजाः
सुनिहतो वाली रणे गर्वितः परुषं वचनं कृत्वा को नु मां प्रथमं प्राणः १५ इत्यागमन् गतिं प्राप्य स्वर्गमार्गं वहन् संप्रा

पयामास ९ हरिलोचनं पीतनेत्रं १२ शनैरिव शनैरेव उपयातौ समीपं गतौ १४ गर्वितं गर्वीयं पतनयत्या भवति तथा गुणानि वि
ते स समर्थयुक्तवाचा परुषमब्रवीदित्यन्वयः पराङ्मुखस्य प्रमेयोन युद्धमानस्य मम वधं कृते स्यर्थः १५ न देवाहजुदसस्वः सु

१२

२

५

४० नदेवाहयुद्धसंरब्धः युद्धार्थममसमेउक्तः १७ सानुक्रोशाः सयदः समयत्तः उचितानुचितकालज्ञः १८ दमइंद्रियनिग्रहः शमश्चि
त्तशांतिः क्षमाश्रुपकारसहिष्णुता १९ नानूराजयेभ्यात् अभिजनेमहाकुलप्रसूतत्वे २० अनेनयुक्तमतएवअमतसमावधाने
मोयोद्धुंनार्हतीतिबुद्धिस्तवादर्शनात्माग्रत्यजा २१ विनिहतात्मानेअधर्माचरणात्रष्टात्मानेधर्मध्वजधर्मलिंगं वस्त्रतोधर्मव

यदहंयुद्धसंरब्धः पारेणाममितारितः त्वंनराधिपतेःपुत्रःप्रथितःप्रियदर्शनः कुलीनःस
त्वसंपन्नस्तेजस्वीचरितःक्रमः रामकरुणवेदंचप्रजानांचहितेरतः १७ सानुक्रोशोम
होत्साहः समयज्ञोदृढव्रतः इतितेसर्वभूतानिकथयंतियशोभुवि दमःशमःक्षमा
धर्मोधृतिःसत्यंपराक्रमः पार्थिवानांगुणाराजनदंडश्चाप्यपकारिषु १९ तान्गुणान्संप्रधा
र्याहमग्र्यंचाभिजनंतव नारयाप्रतिषिद्धोयिमग्रेवणसमागतः २० नमाममन्येनरशक्तेप्र
मत्तंयोद्धुमर्हति इतिमेबुद्धिरुत्पन्नाबभूवादर्शनेतव नत्वांविनिहतात्मानंधर्मध्वजम
धार्मिकं जानेपापसमाचारंतृणैःकूपमिवावृतं २२ सतांवेषधरंपापंप्रच्छन्नमिवपाव
कं नाहंत्वामभिजानामिधर्मच्छद्माभिसंवृतं २३ विषयेवापुरेवातेयदानापकरोम्यहं नच

हितमित्यर्थः नदेवसहयतिसमामिति प्रच्छन्नंभस्मनेतिशेषःछद्मव्याजः २४ नापितिष्ठांपेहंकस्मात्वंमांहिंसकि
विषयेदेशेयदाऽस्मान्नापकरोमितत्वांनावजानेतवावज्ञानकरोमिचतस्मात्किल्बिषंमांकस्माद्हंसीतिसंबंधः २४२५ धर्मलिंगंव

निग्रहतेजाः कृतज्ञानष्टसंश्रयः धर्मलिं
गपतिरूपः कोके धर्मं समाचरेत २९

[illegible] क्रोधवर्जनादिकमा [illegible]
[illegible]

रुक्मांगद. २५

श्री० रा० कि० टी० ४५

८१ प्रमद्याः प्रविनीतः २८ दंडश्चमुक्तं तादृशायकारिणं मयि नासौ त्यक्ष्यतेतमाहवसमिति एषा वनचरत्वादिरूपा प्रकृतिः स्वभावः पुरुषस्य सवे जनामासीश्वरः २९ प्रत्यकस्त्वेलाभः नकोपेत्यर्थः अतो नावयोर्विरोधप्रसक्तिरिभावः ३० नयो नीतिर्विनयः प्रश्रयः प्रसंकीर्णो निग्रहानुग्रहादिविषये अविपरीतातथा चान्यथाः कामवृत्तयो नः स्युः स्वेच्छया नयो विनयश्च राजभिर्न कार्य इत्यर्थः ३१ कामप्रधा

रामराजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः अभव्योभव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि साम धानेत्वमाधर्मः सत्यधृतिपराक्रमौ पार्थिवानां गुणा राजन्दंडश्चाप्यपकारिषु वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशनाः एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः २९ भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि हि अत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु च ३० नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ३१ त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चान वस्थितः राजवृत्तेषु संकीर्णः शरासनपरायणः ३२ न तेऽस्त्यवस्थितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता इंद्रियैः कामवृत्तः सन्कृष्यसे मनुजेश्वर ३३ हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनं किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितं ३४ राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः ना

नः यस्त्वानुसारी अनवस्थितः अमर्यादः राजवृत्तेः राजचरितात्संकीर्णो राहुतर इत्यर्थः शरासनैकपरायणः यत्र क्वापि शरणामासने त्यागतत्परायणः ३२ कामवृत्तः सन्निंद्रियैः कृष्यसे इति संबंधः ३३ परिवेत्ताज्येष्टे ऽकृतदारे कृतदारः कृताग्निहोत्रे चाकृतदारः कृताग्नि होत्रोऽनुजः ३५ सूचकः पिशुनः कदर्यो लुब्धः गच्छंतं गच्छेति तेषु अकृतेरामहत्वं विदोषः ३६

वा

४५

यद्यपि तत्त्वियस्य मृगा हननमप्यस्ति तथापि मद्विषयमिदमप्रयोजनमित्याह अधार्य इति वर्जितं प्रसुप्त इवेन सस्तति सूतमिय
82 यद्यपि तत्त्वियस्य मृगाहननमप्यस्ति तथापि मद्विषयमिदमप्रयोजनमित्याह ... इति नियमः तानेव परिगणयति शल्यक इति शल्यवानशल्यः
र्थः ११ वल्कलवस्त्रं वत्सलत्वं तेनेयं वनखेषु पंचैवाभक्ष्या मि इति नियमः ... शल्यवान शाल्यः
अर्थं शालिदारवं शल्यपव वा शल्यकः श्वाज्ञिकाकारस्तस्माहतसर्वांगो नंत विशेषः श्वाविधः कंटककारदीर्घरोमभिः श्वानं

अधार्यं चर्म मे सद्भी रोमाण्यस्थि च वर्जितं अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः पंचपंचन
खा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पंचमः ३८ चर्म चास्थि
च मे राम न स्पृशन्ति मनीषिणः अभक्ष्याणि च मांसानि सोहं पंचनखो हतः ३९ तारया वाक्यमुक्तो
हं सत्यं सर्वज्ञया हितं तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ४० त्वया नाथेन काकुत्स्थः
न सनाथा वसुंधरा प्रमदा शीलसंपन्ना धूर्तेनेव च विधर्मिणा ४१ शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्या
प्रश्रितमानसः कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना छिन्नचारित्र्यकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्ति
ना त्यक्तधर्मांकुशेनाहं निहतो राम हस्तिना अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितं वक्ष्यसे चे

विध्यतीति श्वाविधः ३८ सोहं भक्ष्यपंचनखानंदतर्नः पंचनखो हतः इत्यर्थः ४० शठो गूढविप्रियकृत् निकृतिं परापकारं चर
तीति नैकृतिकः क्षुद्रः क्षुद्रकर्मकारी मिथ्यैव प्रश्रितं प्रशांतं मानसं यस्य सः अजितात्मा तः करण इत्यर्थः ४२ छिन्ना चारित्र्य
सकक्ष्या मर्यादा येन सतां धर्ममतिक्रांतेन ४३ वक्ष्यसे किं वक्ष्यसे किमिथ्यस्याहार्यार्थी ४४ अपकारिष्वशरणपरिहरिषु ४५

83 ४८ ४० यत्तदर्थं मैथिलीनयनार्थं मामेव पूर्वं माप्ययचोदयः ४० नदातवमैथिलेमहमेकोदेनीतवानभवेयमितियावत्
श्री· यस्यरावणस्यहतेनिहतेसतिलंकेदेवधानेदंधासग्रीवसख्यनिमित्तंमैथिल्यानयनेपूर्वंतारयानिवेदितं मित्रिजये ४८
रा·कि· सागरतोयेतन्मध्यवर्तिद्वीपे स्थितामश्वतरीमिवमधुकैटभाभ्यांपातालेनिरुद्धाश्वतामश्वतरीयेयमितिमध्यः ५० श्लोकः
टी· हृष्यमाणस्त्वंसुहृद्यासुग्रीवपितृपात्मज अद्यैवतंवधेतेदेवपश्येपश्यनिहतोमया ४८ न
५२ यात्वहृष्येपतरावणोनिहतोहृडरासदः प्रसभंपन्नगेन्द्रवरावणंगतः सुग्रीवप्रियकामेन
नयथहंनिरस्तया मामेवयदिष्टेवमेतदर्थमचोदव ४० मैथिलीमहमेकाह्वानव
चानीतवान्भवे. राक्षसवध्यमानंतवभार्यापहारिणं केदेवधादशग्रीवंदधानेराव
णंरणे ४८ न्यस्तांसागरतोयेवापातालेवापिमैथिलीं आनयेयंतवादेशात्श्वेतामश्व
तरीमिव ४९ सुक्तयन्नामयाराज्यंसुग्रीवःस्वगतमपि अनुरूपटयमेणत्वयाहेनिहतो
रणे ५० काममेवंमविधोलोकःकालेनविनियुज्यते दमेवेन्द्रवनामामहरंसाधुविमता ५०
इत्येवमुक्त्वापरिशुष्कवक्त्रःप्रावाभिवातापितमहात्मा सभेदरामेरविमलिकाणत्वसीं
वभूववामरराजसून्तः ५२ इत्यार्षेकिष्किंधाकांडेसप्तदशः ४० सर्वोपिकालेनकालधर्मेणमृत्यु
नातिनियुज्यतेएवंविधेःएवंविधस्वभावःकाममस्ततस्मामममरणकृतेतानविषादः अपितुभवताराज्यंप्राप्तंचेत् तथामहृद्यका
रणस्यतद्राज्यस्यालोकेः अस्मेत्तमंधुक्तमन्नरसाधुसम्यकविविधमतानाम् ५१ उपसंहरतितस्येवमितिं ५२ इतिसप्तदशःसर्गः ४० ५२

८५ प्रश्रितं नम्रया भासोपेतं धर्मार्थसहितं न हितं चाभासरूपमेव तन्मामेव यदि पूर्वमित्यादि हितामासो धर्माभासश्च
राजहत्यादि धर्माभासः परुषं तत्र मात्रमेव निहतेन विहेन विचेतसा भालिना इति वाक्यमुक्तो राम इत्यन्वयः १ तं निष्प्रभमि
त्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयं अधिक्षिप्तः परुषमुक्तो रामः धर्मार्थगुणसंपन्नं मन्तमं यथा भवति तथा वालिनमब्रवीत् ३ लौ

इत्युक्तं प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितं परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा १ तं निष्प्रभमि
वादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदं उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठं उपशान्तमिवानलं २ धर्मार्थगुणसंपन्नं ह
रीश्वरमनुत्तमं अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ३ धर्ममर्थं च कामं च समयं चा
पि लौकिकं अविज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे अपृष्ट्वा बुद्धिसंपन्नान्वृद्धानाचार्यसंम
तान् सौम्य वानरचापल्यात्त्वं मां वक्तुमिहेच्छसि ५ इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकान
ना मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रहानुग्रहेष्वपि ६ तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्यवागृजुः ध
र्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ७ नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन्सत्यं च सुस्थितं विक्रमश्च य

किकं समयं लोकाचार ४ अविज्ञाने हेतुमाह अपृष्ट्वेति इच्छसि पेच्छसीः ५ इयं भूमिरित्याकूणां मनुनाम्नः कुलकूटस्थेन
दत्तेति शेषः तथा मृगादियं तन्निग्रहानुग्रहेष्वधिकारो पिदत्तः ६ तां पितृपितामहादिक्रमागतां भुवं निग्रहानुग्रहे ड १
शिष्टयोरिति शेषः यथार्हः अपरोक्षानुभवसिद्ध सर्वज्ञ असिन्काले असीति शेषः ८

85

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ ५३

ततः किं तत्राह भरतस्येति धर्मार्थकृतात् प्रादेशात् नियोगात् येषां ते धर्मसंतानं धर्मवृद्धिं धर्मपदं धर्मं निघ्नतेरप्युपलक्षणं ९ ध
र्मविप्रियं धर्मनाशकं कश्चरेत् आचरितेत्याक्रुयात् १० तेषां यं भरताज्ञया मार्गभ्रष्टं विनेयामः विचारयामः ॥ त्वं तु कथं नाज्ञावा
रेणागतिनः लोकत्रिदितः अत एव संक्लिष्टः पीडितो धर्मो येन तादृशः कामतंत्रं कामप्रधानः पुरुषार्थः स एव प्रधानो मुख्यो यस्य
तदुपसादयति ज्येष्ठ इति धर्मे च पथि धर्ममार्गे वर्तीवर्तनं यस्य तस्य १२ अत्र धर्मः कारणं व्यवस्थापकं प्रमाणं १४ हे प्लवंगम

भरतस्य कृताद्देशाद्वयमन्ये च पार्थिवाः चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसंतानमिच्छवः ९ तस्मिं
न्नृपतिशार्दूले भरते धर्मवत्सले पालयत्यखिलां पृथ्वीं कश्चरेद्धर्मविप्रियं १० ते वयं मार्ग
विभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः भरताज्ञां पुरस्कृत्य विनयामो यथाविधिः ११ त्वं तु संक्लिष्टधर्मा
च कर्मणा च विगर्हितः कामतंत्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ज्येष्ठो भ्राता पिता चापि
यश्च विद्यां प्रयच्छति त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे च पथि वर्तिनः १२ यवीयानात्मनः पुत्रः शि
ष्यश्चापि गुणोदितः पुत्रवत्ते त्रयश्चिंत्या धर्मश्चेदत्र कारणं १३ सूक्ष्मः परमविज्ञेयः स
तां धर्मः प्लवंगम हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभे १४ चपलश्चपलैः सार्धं वान

सर्वभूतानां हृदिस्थ आत्मा परमात्मा शुभाशुभं शुभाशुभे हेतू धर्माधर्मौ वेद वेत्ति न त्वतादृशा इतरजनाः सूक्ष्मो धर्मः सतामपि परमवि
ज्ञेयः ज्ञातुमशक्यः किं पुनस्त्वादृशस्य विषयलंपटस्य एवं च सर्वान्तर्यामिज्ञातव्यापमं हं जाने इति गूढाभिप्रायः १४ वालि
नो धर्मपरिज्ञानाभावे हेतुमाह चपल इति ज्यात्सधोजातैर्थैरेव चपलैरकृतात्मभिः सकृत्कुलिनैः पिशितैः वानरैः सह मंत्र
यन्निश्चिन्वन् किं नु कथं न द्रक्ष्यसे ज्ञास्यसि धर्ममिति शेषः अतो धर्मभ्रष्टो राजदंडस्य योग्य इति भावः १९

५३

८६ अस्य वचनस्य वीर्यानात्मानमनुपश्यसि पूर्वोक्तस्य वचनस्यार्थं व्यक्तं ब्रवीमीत्यर्थः १७ यदर्थमुक्तमिति चिंतयसि वर्तनं तसि वर्तसे १८ ननु
भ्रातृभार्यावमर्शनं सुग्रीवस्यापि समानमित्याशंक्य सुग्रीवस्त्वपि बिलातगमने पुरुहेन तत्त्वं मरणं निश्चित्य तारायामवर्तिष्ट त्वं तु जी
वन्तमेवापि रुमायां वर्तसे इति वैषम्यमस्तीत्याह अस्य त्वमिति धरमाणस्य प्राणान्धारयतः वालिनो बिलनिर्गमनात्पूर्वं सुग्री

अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते न हि मां केवलं रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि १७ तदेतत्का
रणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां दंडोऽयं प्रतिपादितः १८ अस्य त्वं धरमाण
स्य सुग्रीवस्य महात्मनः रुमायां वर्तसे कामात्स्नुषायां पापकर्मकृत् १९ तद्व्यतीतस्य ते
धर्मात्कामवृत्तस्य वानर भ्रातृभार्याभिमर्शेऽस्मिन्दंडोऽयं प्रतिपादितः २० न हि लोकविरुद्ध
धर्मवृत्तादपेयुषः दंडादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप २१ न च ते मर्षये पापं क्षत्रियोऽहं
कुलोद्भवः औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः प्रचरेत नरः कामात्तस्य दंडो वधः
स्मृतः २२

वस्य तारायतिग्रहोऽस्तीति भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्या जीवतो महिषी प्रियाधर्मेण सा तरं यस्त्वस्वीकरोत्यपलोकहन्ता तल्लोक
व्यवहारस्पर्शादतीतः मेयुषोऽपगतवतो लोकविरुद्धस्य त्वाहृत्यास्यानिग्रहं दंडोऽन्यत्र न पश्यामि २१ ते पापं न मर्षये नैवा
हं सहे न यः क्षत्रियोऽहं दंडाधिकारीत्यर्थः २२ दंडादन्यत्र निग्रहं न पश्यामीत्युक्तेऽर्थे स्मृतिं प्रमाणयति औरसीमिति प्रचरेत

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ ५५

87 गुरुर्महात्मा धर्मसेत्वतिक्रान्तं प्रभुत्वं निघ्नन् प्राज्ञो विद्वान्भरतः धर्मयुक्तं धर्मेण पालयन्कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थित इति शेषः
पूर्णेनान्वयः २५ भरतादेशविधिं भरताज्ञाकरणं भरतेन रामे प्रसाज्ञाया प्रकृतत्वेपि स्वराजे भगवतः तां भरतस्य पालनाज्ञा
यां दत्तायामर्थात्त्वमपि वानरराजपुरुषत्वसिद्धौ तदाज्ञार्थसिद्ध्यै वेत्येवं वादः २६ अप्यकारणायिम मसख्यमस्ति यस्मात्ततः
सुग्रीवः दारराज्यनिमित्तं स्वदारप्राप्त्यर्थं च मे मम निःश्रेयसकरः सर्वश्रेयस्करविषयकृतप्रतिज्ञः २७ तत्प्रतिज्ञातं मया

भरतस्य महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः त्वं च धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्यमुपेक्षितुं २४ गुरु
धर्मव्यतिक्रान्तः प्राज्ञो धर्मेण पालयन् भरतः कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थिताः २५
वयं तु भरतादेशविधिं कृत्वा हरीश्वर त्वद्विधान्भिन्नमर्यादान्निग्रहीतुं व्यवस्थिताः २६ सु
ग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा पुरा दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसकरः स मे २७ प्र
तिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुं २८
तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंहितैः शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननुमन्यतां २९

पितदाभिमनविषया प्रतिज्ञा दत्ता कृता सा च कृता सा च कृता प्रतिज्ञा मद्विधैः कथं उपेक्षितुं शक्या २८ ततस्मात्का
रणात्सद्भावादेभिः कारणैर्भ्रातृभार्याहरणभरताज्ञाकरणसुग्रीवसख्यकरणप्रतिज्ञाकरणरूपैर्धात्म्भीर्याद्वमर्षा
कस्य तव यच्छासनं कृतं तद्युक्तमिति भवाननुमन्यताच्चिंतयतु २९ ५५

88 सर्वेषामपायः कृतस्तन्निग्रहः स्वधर्मप्रवेत्तित्वयाहंदृष्टमः अवताऽस्मदस्याग्रडुष्टनिग्रहार्थत्वादित्याशयोगूढः किंच
मेवानुपश्यता जानता मित्रस्योपकर्तव्यं मित्रोपकारणमपि धर्मप्रवेत्ति सुग्रीवोपकाररूपत्वाद्धर्मस्यधर्मस्यावितिभावः १८
किंचअनुतापादिनाधर्ममनुवर्तितापत्तदुष्कर्मण्यायश्चित्तरूपधर्मानुवृत्तिकर्तव्यतापि तत्कार्यमत्कृतनिग्रहरूपकार्यं
शक्यराजप्रार्थनापूर्वकाश्रयितुं शक्यं सत्यत्वनुतापेस्वयाप्रार्थनापूर्वमपदंडः ग्रस्यकारणीयपवेति नक्षरणीयस्तैवम
याकृतत्वान्नात्रलोभः कर्यइतिभावः पापिनामेवं स्वदंडशर्थनास्मृतिसिद्धेत्याहश्रूयतेइतिचारित्रवत्सलौचरित्रप्रतिपा

सर्वेषांधर्मद्रष्टेवदृष्टव्यस्तवनिग्रहः वयस्यस्यापि कर्तव्यं धर्ममेवानुपश्यत १८ शक्यंत्व
यापितत्कार्यंधर्ममेवानुवर्तिता श्रूयंतेमनुनागीतौ श्लोकौचारित्रवत्सलौ १९ शक्यंत्वयापि
तत्कार्यंधर्ममेवानुवर्तिना श्रूयंतेमनुनागीतौ श्लोकौचारित्रवत्सलौ १९ गृहीतौधर्मकुश
लैस्तथाचरितंविभो २० राजभिर्धृतदंडास्तु कृत्वापापानि मानवाः निर्मलाः स्वर्गमायांति सं
तः सुकृतिनोयथा २१ शासनाद्वाविमोक्षाद्वास्तेनः स्तेनाद्विमुच्यते राजा

दनत्वैतौधर्मकुशलैर्गृहीतोवमवतः ततः दृष्टमेवतत्पापस्त्रीरूपकारेणेवमयाचरितकृतत्वोस्मो २० कायादराज
भिरिति अनेनसुकृतदंडस्यपापस्यसंसर्गतत्वेचोक्तं २१ तयापिपार्थनापूर्वमयमर्थः कारणेयःस्यादित्यर्थप्रतिपादकंश्लोक
माहशासनाद्वेतिपापो हमेदंडेऽर्विनिस्पार्थनयासम्मीपमापगतस्यपातिनः शासनादंडकरणाद्वामोक्षणान्दय
याविसर्जनाद्वास्तेनःस्वपलस्मणंसपापाः पापान्मुच्यतइत्यर्थः इत्याद्यःपक्षः तदुद्धितीयः पक्षोराज्ञादोषायेत्याहवा
जेतिराजानुपापंपायस्येत्यर्थः अशासनात्तन्निग्रहाकारणात्तकिल्बिषंपापमवाप्नोति अतस्तवदंडप्रावशाकइतिभावः ४५

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
४५

४१ प्रुक्तार्थे विष्टाचारमपि प्रमाणयति केन पापे कृते मम धर्मिणा मांधात्रा तस्मिन् चार्व्यसने दंडनं ईप्सितं कोऽपि तं पश्यतु कमित्यर्थः १५
अन्यैरपि वसुधाधिपैः श्रमण पुनर्षे कृते पापं प्रति गृह्य ये दंडनं कृतमिति शेषः न केवलं राजदंड एव पापप्रायश्चित्तं तन्यदपि
पीत्यार्ह प्रायश्चित्तं चक्रुर्वंतनिष्ठुतयापारतिशेषः तेन प्रायश्चित्तकरणेन तद्रजस्तात्मापंपाप्मन अभूतार्थलङ् १६ धर्म
तः धर्मपाश्रुतः न वयं स्ववशे स्थितः किं तु शास्त्राधीनाः इत्यर्थः एतेनादर्शनपूर्वकं वधो धर्म इति यदुक्तं तदपि
समादितं दंडार्थवधे दर्शनात पेक्षितमान् १७ संध्योपासनराजायपरिपालनादिकं नियमेवानुष्ठितवतो वालिनः शा

आर्येण मम मांधात्रा व्यसनं घोरमीप्सितं श्रमणेन कृते पापे यथा पापं त्वया कृतं १५ अन्येरपि [illegible]
कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः प्रायश्चित्तं च कुर्वंति तेन तच्छाम्यते रजः तदलं परितापेन धर्म
तः परिकल्पितः वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः १६ शृणु चाप्यपरं भूयः कार
णं हरिपुंगव यच्छ्रुत्वा हेतुमद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि १७ न मे तत्र मनस्तापो न मन्यु
र्हरियूथप वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः १८ प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृ
ह्णंति सुबहून्मृगान् प्रधावितान्वा वित्रस्तान्वि

सुवधपन्नमालब्ध्वैतत्सर्वमन्तके इदानीं पारवामगवम
वलव्याहमृणं चाप्यपरमित्यादिकारणं श्रुत्वा अनभिमुखस्थितिः शाकं वधे इति शेषः १८ न तत्र मञ्जु वधे मनस्तापः कथमेवं
कृतमिति पश्चात्तापेन तापि वयस्यकारणं मत्स्य मन्युः कोपश्च न वेधनस्मरणः स्वभावतया दोषाभावात् तदेवोपपाद
यति वागुराभिरित्यादिना कूटैः कपटोपायैः १९ प्रतिच्छन्नाः यष्टीहिमिरिति शेषः विस्रब्धान् प्रतिविष्टितान् स्वपालि

[illegible] ४५

९० ५१ नदोष्ठस्मात्र शिष्टवारं प्रमाणयनियोति ती ५२ प्रतियुध्यन प्रयेन पुद्धं कुर्वन् ५३ मांसादिलोभा मावेपित्तत्रियस्वाभाव्या
तवव भौमयाकृतः इतरव्यावादि निर्यं जं तुवतत्ताविस्युः इथिवीपतिति स्मरणादैदतारुपराखा मविष्टे पर्ण वनप्रक्ष इमाश
येनाहृ दुर्लभस्थित्वादि श्लोकद्वयेन शुभमत्यैहिकाभ्युदयस्य न हिंसात्सरणा व्यतिरेकेणामर्थः प्राकोशमनिंदा प्रात्तेपः व
प्रमत्तान्वा प्रमत्तान्वा नरा मां साधिनो मृगः विध्यंति विमुखांश्चापि न च दोषोत्र विद्यते ५४
यांति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः तस्मात्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ५४ अयु
ध्यन्प्रतियुद्धस्य च यस्मात्वाम्मृगोह्यसि ५५ दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च ५६ रा
जानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् ते देवा
मानुषरूपेण चरंत्येते महीतले ५५ त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः विदूषयसि मां
धर्मे पितृपैतामहे स्थितं एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशं न दोषं राघवे दध्यौ
धर्मेधिगतनिश्चयः प्रत्युवाच ततो रामं प्रांजलिर्वानरेश्वरः ५० इदमाध्यनरश्रेष्ठ तदेवनात्र
संशयः प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नापकृष्टस्तु शक्नुयात् तदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादाद्वाक्यमप्रियं
मानं अप्रयुक्तवादः प्रतिकूलवचनं ५५ प्रव्यथितः अस्ताना द्धमात्मानं तामेयिदिमवा नेहमिसन्नुनमः ५८ नदोषराघवे
दध्यौ ध्यानेनापि न विदितं युद्धे बुद्धमक्ष स्वभावत्वादिति भावः धर्मेधिगतनिश्चयः भगवद्वचनादेव धर्मविषये जात
निश्चयः ५० प्रकृष्टे प्रकृष्टत्ताने श्राये अप्रकृष्ट स्माद्दृश इतिशेषः ५८ तदयुक्तमिति प्रमादाद्वाक्यमक्तंतदप्रक्रमेव तत्रा

[illegible]

किष्किन्धा ५५

91 तत्रहेतुस्त्वंहीति दृष्टेनाममरोज्ञानुभवेनार्थतत्त्वस्यधर्मादितत्त्वस्यज्ञाताकार्यादेःकारणानहेतुभूतंयत्पुण्यंतयोःसिद्धौनिश्चयेतत्
श्री॰ त्वबुद्धिःप्रसन्नानिर्मलाविषमप्ररहितेत्यर्थः ५० धर्मादेवव्यतिक्रान्तानांपुरस्कृतमग्रेसरंश्रवणतेनदहेमरणेनमिसिद्धेमामपिपुन
रा॰कि॰ र्धर्मयुक्तवाचायावापरिपालयसमाश्वासयेत्यर्थः ५१ नत्वात्मानंगर्भेवनाक्षयाहन्तन्वात् ननारांसुग्रीवस्यापितस्यामनुरागा
टी॰ त्वंहिदृष्टार्थतत्वज्ञः प्रजानांचहितेरतः कार्यकारणसिद्धौचप्रसन्नाबुद्धिरव्यया मामप्यव
५८ गतंधर्माद्व्यतिक्रान्तपुरस्कृतं धर्मसंहितयावाचाधर्मज्ञपरिपालय ५१ बाष्पसंरुद्ध
कंठस्तुवालीसार्तरवःशनैः उवाचरामंसंप्रेक्ष्यपंकलग्नइवद्विपः नत्वात्मानमहंशोचेन
तारांनापिबान्धवान् यथापुत्रंगुणश्रेष्ठमङ्गदंकनकाङ्गदं ५३ सममादर्शनाद्दीनोबा
ल्यात्प्रभृतिलालितः तटाकइवपीताम्बुरुपशोषंगमिष्यति ५४ बालश्चाकृतबुद्धिश्च
एकपुत्रश्चमेप्रियः तारेयोराघवभवतारक्षणीयोमहाबलः ५५ सुग्रीवेचाङ्गदेचैवविधत्स्व
मतिमुत्तमां त्वंहिशास्ताचगोप्ताच कार्याकार्यविधौस्थितः यातेनरपतेवृत्ति
र्भरतेलक्ष्मणेचया सुग्रीवेचाङ्गदेराजंस्तांचिन्तयितुमर्हसि ५६
त्तनबाधवांसुग्रीवोपिसेनयाजीवनलाभात् उपेक्षोचामिवालत्वात् ५३ मयालालितःमयाः दर्शनाच्छोषंगमिष्यति
पीताम्बुःसम्पायुपयानिजतोजस्तटाकइव ५४ तारेयस्ताकारणपक्षपुत्रत्वेनातिलालितत्वं ५५ मतिमुत्तमांस्वीय
मासंभाषितोसुग्रीवेचभ्रातृस्नेहोहापतेनतत्रापन्नुग्रहप्रार्थनं कार्यविधौगम्यागम्याकार्यविधौयथास्ता ५६ वृत्तिःप्रीति

किष्किन्धाकाण्ड ३
५८

९२ मद्दोषकृतदोषाणां मत्कृतापयेरानकृतापराधानां नतस्तव तः तपस्विनीशोको ग्रवस्थानमवस्थापयितुं ५८ राज्यं वा नवराज्यं
उपासितं मयेति शेषः न केवलं महाराज्यमस्मे त्वं स्वाहृष्यक्यमिति ५९ तर्हि तस्याकिं त्वत्कृतेन त आह कृत इति आक्रोशन्
आत्मानः ६१ व्यक्तदर्शनमदुद्धवोध ६२ वयं भवता मच्छत्र वधरूपाकृत्यकारित्वेनन चिंत्यानविचार्यः तापात्माभ्रात
भार्यापहरणरूपाकृत्यकारित्वेन तत्र हेतुर्वयमित्यादि भवद्विशेषेन भवतो विशेषेण धर्मतो धर्मे कृतनिश्चयाः ग्रथयायेः

मद्दोषकृतदोषाणां तायप्याता रातृतपस्विनौ सुग्रीवो नाम वनेनतथावस्था त्वमर्हसि त्वयाहृ
तुग्रहे तेनशाक्यं रोज्यमुपासितं त्वद्दशे वर्तमानेन त्वद्विता वर्तिना शक्यं दिवं वाजेयि
तुं वसुधां वापि शासितुं ततो हं वंधमाकार्दं वीर्यवाणापि नाश्पि ६० सततमाश्वास्मयद्रामो वा
लिनाव्यक्तदर्शनं साधुसेमनया वाचा धर्मतत्वार्थयुक्तया ६१ नवयं भवताचिंतानाप्यात्मा
हरिसत्तम वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयः दंड्ये यः पातयेद्दंडं दंड्योयश्चापिदंड्यते
कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तो नावसेदतः ६३ तद्भवान्दंडसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः ग
तः स्वां प्रकृतिं धर्मोर्द्दृष्टेन वर्त्मना ६४

यमेव दंडं इति कृतो निश्चयो येषां ते तादृशाः ६२ उक्तमेवार्थं विस्पष्टयति कार्यकारणेति भावप्रधानो निर्देशः कार्यत्वं
दंड्यत्वं दंडयितृत्वं ताभ्यां सिद्धार्थौ निष्पन्न उभयलोक प्रयोजनौ अत एवावसीदतः न भ्रश्यतः एवं स्वायदंडकारित्वान्नाहमकृत
कारी जातदंडत्वान्न त्वमपि न तथेति भावः ६३ तदेवाह स्वां प्रकृतिं स्वकीयं विशुद्धस्वभावं त्वं दंडदिष्टेन दंडको यक्षणाशोकेनव

सीतागमनं ३३

93 शोकमोहौ तारातारेयविषयौ भयं रूक्षकर्मजनितं तत्कर्मभयं त्वमंदंडेन कर्मणोग्नास्यात् विधानप्रागभवीयं कर्म ९५ तथा
वर्तितव्यस्त्वतः तथाहृतिं भामुयादिति संधेः पितृवैदत्तं पालयिष्यावत इतिमानः ९९ तस्य वाक्यं धर्मात्मनः सुग्रीवः पुत्रपाल

श्री· रा· किं· टी· ५७

त्यज्य शोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितं तथा विधानं हर्यग्र न शक्यमतिवर्तितुं ९५ य
थावद्गदे नित्यं वर्तेते वानरेश्वरः तथा वर्तेत सुग्रीवे मपि चापि न संशयः ९९ स तस्य वाक्यं
मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मयथार्थवर्तिनः निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः सुयुक्तं नि
जगाद वानरः ९७ शिराभित्तसेनाविचेतसा मया प्रदूषितस्त्वं पदजानता विभो इदं महेन्द्रो
पमभीमविक्रमप्रसादितस्त्वं क्षम मे महीश्वर ९८ इत्यार्षे सर्गः स वानरमहाराजः शयानः
शरपीडितः प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रतिपद्यते १ अश्मभिः परिभिन्नाङ्गः पादपैराहतो
भृशं रामबाणेन चाक्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः २ तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे
हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनं ३ सा सपुत्राप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणं निष्प
पात भृशोत्रस्ता विविधात् गिरिकन्दरात् ४ ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा हि महाबलाः ते सका

तस्य च प्रतिपादकं ९७ इदं भाषणं ९८ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे सर्गः हेतुमद्वाक्यैः हेतुमन्त्यासमस्तैर्वाक्यैः प्रत्युक्तः उक्त
प्रत्युत्तरः १ जीवितान्ते तत्समये मुमोह विसंज्ञो भूत् २ अप्रियमिति छेदः ३ अंगदः विविधात् विविधातः प्रदेशात् ५४

94 सातारात्रापततः पलायमानात् ६ इन्द्रभिरन्वहानिवन्धनुमस्तानिवरामविज्ञासितानरामाद्विन्नस्तन ॰ दुर्गेतावसादिक
मपश्यतः ८ हृतानहरेस्थिता मार्गणैः पातितेऽस्मिन् किं युष्माभिः पलायत इति शेषः वालिविषयवज्रवाणप्रयोगसंभावनया
मार्गणैरितिवज्रवचननिर्देशः ९ प्राप्तकालेकालोचितं प्रविश्याष्टसर्वसंमतिः पूर्वके मरुपंप्रेगनावालिन इति शेषः १०

मादर्शनतन्तेहस्तान्दीनापततोद्रुतं यूथादिवपरिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान् ६ नाव
वाचसमामाघ्रः पिवितोडतामतो रामविज्ञासितास्सर्वानन्वहानिवेशभिः ७ वानराज
तेहस्यपस्यपूर्वेषुरः सराः तंविहायसविज्ञस्तः कस्माद्वनंतुदुर्गताः ८ राज्यहेतोसचेद्भ्रा
ताभ्राताहन्तरेणपातितः रामेणप्रसृतैर्दूरैर्मार्गणैर्दूरपातिभिः कपिपत्न्यावचः श्रुत्वा
कपयः कामरूपिणः प्राप्तकालमविश्लिष्टमूचुर्वचनमंगना ९ जीवपुत्रेनिवर्तस्वपुत्रंर
क्षस्वचांगदं अंतकोरामरूपेणहत्वानयतिवालिनं १० क्षिप्तान्वृक्षान्समाविध्यविपुलाश्च
तथाशिलाः वालीवज्रसमैर्बाणैर्वज्रेणेवनिपातितः ११ अभिद्रुतमिदंसर्वं विद्रुतंप्रसृतं
बले तस्मिन्प्लवगशार्दूलेदतेशक्रसमप्रभे १२ रक्ष्यतांनगरी शूरैरंगदश्चाभिषिच्यतां प

पुत्रंरक्षस्वरामादितिशेषः नयतियमपुरमितिशेषः ११ हृत्वान्वालिप्रदीनान् ग्रयसर्वोपिसमीपावादः इवबाणावज्रे
णाहवस्नसरव १२ अभिद्रुतंकिष्किंधाभिमखेनंद्रुतंविद्रुतंविधावितं प्रसृतंप्रकीर्णं १३ पदस्थंवानरराज्यपदस्थं १४

श्री·
रा·किं·
टी·
५८

95 तेनवरहकिष्किंधायांस्थानमस्यानंगुचिरंप्रनभिमतं हियस्मात्कारणाद्वानराः प्रादुर्भूताःइगीणिकिष्किंधाःप्रवेशस्यला
तेनापलायनायैव वरणमस्माकं स्थानमस्मिन् इत्येकपदं प्रवेष्टव्यं सभायांस्थवालिकृतवैरं
निश्चाविशंतिश्याक्रमिष्यंति १५ अत्रावस्थानेभयमवश्यंभावीतिप्रतिपादयंतिश्रयायाविरहितः सभार्यास्त्रवालिकृतवै
रायेनचारिणः संतितेभ्योलब्धेतिराज्यादिविषयेप्रविलब्धेभ्यःपूर्वमस्माभिर्वैविनेभ्योनाः साकमत्रकिष्किंधावस्या

अथवारुचिरस्यानंहिमतेरुचिराननेे आविशंतेहदुर्गाणिदिमममयचवानराः १५ सुभा
र्याश्चसभार्याश्चसेममत्रवनचारिणः लब्धेभ्योपिप्रलब्धेभ्यःस्वेभ्योनलमलंभयं मुत्का
नरगतानानुक्त्वावचमंगतः आत्मनःप्रतिरूपंसावभाषेचारुहासिनी १८ गुणेणमभिकिं
कार्यराज्येनविक्रमात्मनः कापिसिहमहाभागेतस्मिंभर्तरिवनचपति पादमलगामिष्या
मितस्यैवाहमहात्मनः योसौरामप्रयुक्तेनपारेणविनिपातितः १९ एवमुक्त्वाप्रद्रावरु
दतेणाकमूर्छिता शिरश्चोरःश्रवाहुभ्यांदुःखेनसमभिघ्नती २० साव्रजेनेददर्शाथपतितं
पतितंभावि हेतारंवानरेंद्राणांसमरेष्वनिवर्तिनां २१ क्षेप्तारंपर्वतेंद्राणांवज्राणामिव
वासवं महावातसमाविष्टमहामेघौघनिस्वनं २२ शक्रतुल्यपराक्रांतंहृष्ट्वैवापनंतेचनं

तस्थलंमहद्भयंभवतीतियोजना १९ अस्तानरगतानांनानतिहरवर्तिमानेषांवानराणांवचनंस्युत्वाश्रात्मनः प्रतिरूपंकालो
चितंवभाषसे २२ एवंतेंद्राणांतेमारंरंगोषितितिपोषः रमेदमपेतवज्राणामितिवद्भवचनप्रयोगः सहवातेनसमेतस्य्राविि
ष्टमावेपेतायसरणेष्ठ्तं २१ शक्रतुल्यपराक्रांतंपराक्रमायस्तत् दृष्टेववज्रलंमत्स्यष्टाविरतं नर्दंतांमध्येभीमनर्दंतं २२ ५८

96 शार्दूलेनबाह्मण स्मगराजंमगश्रेष्ठं २४ सर्वलोकस्यसर्वलोकोनार्चितंचत्यमश्वत्थवर्तिल्मीकंनागहेतोरंतर्विषमाननां
गमहत्वणार्थेसुपर्णेनगरुडेनयथोन्मथितंतथासुग्रीवेवस्वराज्यभोगहेतोरामेणोन्मथितमित्यर्थः २७ संदितंछिद्रं २८
शार्दूलेनामिषस्यार्थेमृगराजंयथाहतं द्रवितंसर्वलोकस्यसपताकंसवेदिकं नागहे
तोःसुपर्णेनचैत्यमुन्मथितंयथा २५ अवष्टभ्यावतिष्ठंतंददर्शधनुरूर्जितं रामंरामानु
जंचैवभर्तुश्चैवतथानुजं तानतीत्यसमासाद्यभर्तारंनिहतंरणे समीक्ष्यव्यथिताभूमौसं
भ्रांतानिपपातह सुप्तेवपुनरुत्थायआर्यपुत्रेतिवादिनी रुरोदपतिंदृष्ट्वासंदितंमृत्यु
दामभिः २८ तामवेक्ष्यतुसुग्रीवःक्रोशंतींकुररीमिव विषादमगमत्कष्टंदृष्ट्वाचांगद
मागतं २९ इत्यार्षेएकोनविंशः १९ रामचापविसृष्टेनशरेणांतकरेणतं दृष्ट्वाविनिहतं
भूमौताराताराधिपानना १ सासमासाद्यभर्तारंपर्यष्वजतभामिनी इषुणाभिहतंदृष्ट्वा
वालिनंकुंजरोपमं २ वानरेंद्रंमहेंद्राभंशोकसंतप्तमानसा तारातरुमिवोन्मूलंपर्य
देवयदातुरा ३ रणेदारुणविक्रांतप्रवीरप्लवतांवर किमिदानींपुरोगामांतावसव्य
थाभिषे ४ उत्तिष्ठहरिशार्दूलभजस्वशयनोत्तमं नैवंविधाःशेरतेहिभूमौनृपतिसत्त
इतिश्रीकिष्किंधाकांडेसर्गः १९ अनंतरंकरेणमस्तककारिणा १२ उन्मूलमुत्पतितमितिशेषः ३ प्लवतांवानराणां

९८ रा कि

श्री० रा० किं० टी० ४९

हे वीर धर्मतः संप्रवर्तिनार्थमेतत्त्वगुह्यमाचरतात्वया: स्वर्गमार्गे स्वर्गसोपानरूपाभूमौ किष्किंधेयं वास्या रम्या पुरी विनिर्मिता नावे
कथं किष्किंधां विहाय अन्यदेशे स्थितास्यर्थः यानि त्वया सार्धं विहृतानि तेषां मंत्र कालेन त्वया परम कृतः समाप्तिः कृता: ९ हृद
यमिति मम इत्यादि १० सुग्रीवस्य भार्या त्वया हृता स च विवासित स्त्रेति यत्तत्कर्मास्ति तस्येयं व्युष्टिफलं प्राप्तमेतियोजना ॥

भक्रमयत्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तत किष्किंधेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता: ७ यान्यस्मा
भिस्त्वया सार्द्धं वनेषु मधुगंधिषु विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ८ निरानंदा नि
राशाहं निमग्ना शोकसागरे त्वयि पंचत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ९ हृदयं सुस्थिरं मह्यं दृ
ष्ट्वा निपतितं भुवि यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटते द्य सहस्रधा १० सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृ
ता स च विवासितः यत्तत्तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ॥ निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया
चाहं विगर्हिता यैषाब्रुवं हितं वाक्यं वानरेंद्रहितैषिणी रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च
मानद नूनमप्सरसामार्य चित्तानि प्रमथिष्यसि १२ कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तक
रस्तव बलाद्येनावपन्नोसि सुग्रीवस्यावशो वशे १३ अस्थाने वालिनं हत्वा युध्यमानं परेण
च न संतप्यति काकुत्स्थः कृत्वा कर्म सुगर्हितं १४

यैषाहं हितं वाक्यं हृतवतीति १२ दक्षिणानां विदग्धानां चित्तानि प्रमथिष्यसि कामयोहतेनेतिशेषः संनिः संशयः
तदा प्रभृति विषयसंदेहरहितः कालः मामसूतिशेषः येन अवपन्नोसि प्राप्तिनीसि १३ न संतप्यति तदस्थाने युद्धं कृते १४

१४ दृष्टं पुत्र दुःखोपचिता दुःखरहितं यथा भवति तथा वर्तिता कृपणा याचमानीसं सप्रति कृपणामनाथा वैधव्यं शोकसंतप्तं तं संताप्य
वर्तयिष्यामि १९ मे मया लालितः कामवस्थां प्राप्स्यते वत्स्यते स्मर्यः १८ यः त्वं प्रवासं प्रस्थितोऽसि पुत्रः मूर्ध्नि घ्रात्वा पुत्रं समाश्वासय
वैधव्यं शोकसंतापं कृपणं कृपणा सती। दुःखोपचिता चैव वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ लालि
तस्त्वांगदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्छितः १७ कुरु
दृष्टं पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सल दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स भविष्यति १८ समाश्वासय पुत्रं
त्वं संदेशं संदिशस्व मे मूर्ध्नि चैवं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि १९ रामेण हि महत्कर्म कृतं
त्वामभिनिघ्नता आनृण्यं तु गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे २० सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिप
त्स्यते भुङ्क्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव २१ किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभा
षसे इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः
परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुः २२ किमङ्गदं साङ्गदवीरबाहो विहाय यातोऽसि चिरं प्र
वा संनिकृष्टमेवं गुणानां विकृष्टं विहाय पुत्रं प्रयापुत्रं गते १५
प्रसंदेशं प्रादिशस्मेति संदेशः १९ प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये २० शस्तो हिंसितः २३ किमङ्गदमिति सांगदवीरबाहो सांगदौ वीरौ वीर्य
वंतौ बाहू यस्य तत्संबोधनं गुणानां निकृष्टं गुणैः प्रत्यासन्नं गुणैः समं वसह शाङ्गं विहाय चिरं प्रवासं यमं तं नयेथाः किमित्यन्वयः २४

११ २५ श्रुतं प्रधार्यं च विचार्यं च ज्ञानामि स्पष्टमामीत्यर्थः २६ पञ्चवासोत्तरतोपभ्य वितनु समेत्य मविज्ञाय मनुपवेशं प्रायोपवेशं कर्तुं व्यवसित
श्री॰ निश्चितवती २७ इति विंशः सर्गः २० ततः फलहेतुकं स्वर्गनरकादिफलसाधनं गुणैः शमादिभिः दोषैः रागादिभिर्वा कृतं यत्स्व
रा॰ कि॰ कर्मास्ति तत्तस्य शुभाशुभरूपं फलं प्रेत्य परलोके व्यग्राः नाकुलः वाप्नोति २ शोच्या शोच्यपापकमेवमागतेन शोचते याति कर्मन्येष्वेवं क

टी॰ किं मे प्रियं ते प्रियवाक्कृतं वै मया कृतं नाथ सुतेन वा ते सहद्यगदीमामपहाय वीर यत्क्रतिस्थितो दी
५॰ र्घमिमं प्रवासे २५ यद्यप्रियं केचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो क्षमस्व मे तद्धरि
वंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना तव वीरपादौ २६ तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः
व्यवसत्प्रायमनिन्द्यवर्णा उपोपवेष्टुं भुवि यत्र वाली २७ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे विंशः सर्गः
ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् शनैराश्वासयामास हनूमान्हरियूथपः १
गुणदोषकृतं जंतुः स्वकर्मफलहेतुकं अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभं २ शोच्या शो
चसि किं शोच्यं दीनं दीनानुकंपसे अंगदस्तु कुमारोयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया आयत्यां च विधे
यानि समर्थान्यस्य चिंतय ४

मवशं भर्तादिकं शोचसि कर्मफलवशानो दीनानेकमन्यं पुत्रादिकमनुकंपसे बुद्बु
दोपमे देहेः तीतेकः कस्यानुशोच्योस्ति विशेषानोचितः शोक इति भावः ३ द्रष्टव्यो पालितः शोकं निहत्य पर्येषितः पोषः आ
यत्यामुत्तरकाले यानि विधेयानि कार्याणि समर्थानि श्रेष्ठानि मुख्यस्याङ्गदस्य चिंतय विचारय ४ ५॰

10D ग्रुनियतामयवस्थितो तस्मात्कुमपरलोकस्यवावहंयतत्कर्मर्वंहेपंडितेरस्यपतिपित्रादिवियोगकालेलौकिकंबहुरोदनादिन
कर्तव्यं ५ वर्तयतिजीवितंऊर्वन्ति कृतांशाविकृतविभागानि दिष्टांतेयायुर्दायरूपकृल्पितकालांते ८ न्यायेननीतिमार्गे
णादृष्टोधाराजकार्येयेनसः धर्मजितांयमेणभूमिंजितवतांराज्ञांभूमिस्थानेगतः गंतेस्मधः श्रुतोनेतत्श्लोकउवितः ० त्वमपि

ज्ञानासिनियतामेवंभूतानामागतिंगतिं तस्मात्कुधंहिकर्तव्यंपंडितेनेदृशैलौकिकं ध
स्मिंहरिसहस्त्रमाणिउपुतान्मर्त्येदानिव वर्तयंतिकृतांशानतिसोपंदिष्टांतमागतः ८ यदहंसा
यदृष्टार्थःसामदानस्याणपदः गतोयर्मजितांभूमिंनेनेशाचितमर्हसि ० सर्वेवहविभाहंलाः७
त्वस्थापेतवागदः हर्यत्यपतिराज्यंचतत्स्यनाथमतिंदिते ताविमोयोशाकसंतमोशनेप्रेरयमा
मिति त्वयापरिमरहीतोयमेगदःपात्वमेदिनी ९ संततिश्चयथादृष्टायथायच्चापिसोशते रा
त्वस्तक्रितोसर्वमेषकायस्यनिश्चयः १० संस्कार्योहरिराजस्यश्रेगदस्त्वाभिषिच्यतां सिंहास
नगतेपुत्रेपश्यंतोषोशांतिमेष्यसि ११ सातस्यवचनंश्रुत्वाभर्तृव्यसनपीडितो अब्रवीदनरंतास
हत्समेतंमवस्थितं १२

नशोककरुणादृदैस्मादस्मर्वेवेति तत्सनाथंतयैकयासनाथं ८ नावि
मोस्मग्रीवांगदोशनैःप्रेरयउत्तरणार्थंकरणायेतिशेषः ९ संततःश्रेगदः यथादृष्टायत्नयोजनकतयाशास्त्रेदृष्टायच्चराज्ञः
सोशतेपरलोकहितंकृतंतक्रियतोपषकालस्यदानीनतकालस्योविनोनिश्चयः १० तद्देवाहसंस्कार्यइति १२

तदुक्तं पुत्रेणास्त्वविनीभवेतिनत्यत्याख्यात्मनावा अंगदेहि पकतःप्रातंभवतीतिशेषः नदेपद्न्यायास्यगात्रसंश्लेषणं वरमित्यर्थः १३
राज्यंतदधीनमितियदुक्तंतत्रिराचष्टे नराज्यस्यप्रभवामियाम्यान् अंगदस्यवाराज्यप्रदानेनप्रभुर्वामि अनंतरः मतः प्रत्यासन्नः प
यावुद्धिः मत्कर्तृकाभिषेकवुद्धिः पितानन्तरः सुग्रीवः वंधुः सुखदानादिकारीनमोत्तेत्यर्थः १५ इतिश्रीपकोनविंशः १९ वालि
जीवनस्यप्रतीयमानतेषामाद्विराचारणेयातेनमरणस्यनिश्चितत्वात्पूर्वसर्गेसंस्कार्यातारहरिराजपतिहृत्रमङ्गोक्तिः समन्तंजसाच्छ्रो

अंगदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतःशतं हतस्याप्यस्यवीरस्य गात्रसंश्लेषणंवरं १६ नचाहंहरि
राजस्यसंभवामिदस्यवा पितृव्यस्तस्यसुग्रीवः सर्वकार्येष्वनंतरः १७ नह्येषावुद्धिरास्था
याहन्तुमंगदप्रति पिताहिवंधुःपुत्रस्यनमातावहरिसत्तमः १८ नहिममहरिराजसंश्रयात्क्षम
तरमस्तिपरत्रचेहच अभिमुखहतवीरसेवितंशयनमिदंममसेवितुंक्षमं १९ इत्यार्षेकिष्किं
धाकांडेएकविंशःसर्गः वीक्ष्यमाणंस्तमेदासुः सर्वतोमंदमुच्छ्रसन् आदावेववचस्सुग्रीवंददर्
शानुजमग्रतः १ तंप्राप्तविजयंवालीसुग्रीवंप्लवगेश्वरं आभाष्यव्यक्तयावाचासस्नेहमिदम
ब्रवीत् २ सुग्रीवदोषेणनमांगंतुमर्हसिकिल्विषात् कृष्यमाणंभविष्येणवुद्धिमोहेन।

त्मनस्यास्रुलितंसुग्रीवमीवादौदहशे १ आभाष्यसुग्रीवेतिसंवोध्य २ मांवलात् ३
हेसुग्रीवकिल्विषात्राज्यप्रवासनदाराहरणकल्विषाद्धेतोर्मांदोषेणगंतुंदोषसहितंज्ञातुंनार्हसिकिंतुंभविष्येणभा
विफलेनहेतुनाजातेनवुद्धिमोहेनवलात्कृष्यमाणंमांज्ञातुमर्हसि ३

१०३ नातम्रावयोर्भ्रात्रसौहार्दमखंवतहमर्यंवेनगुणपत्रमित्यर्थः ४ प्रतियथप्रतिस्व ५ प्रहितंयशः वालीकेनाप्यवधारयैवं
प्रशास्तंयशः ६ यद्यप्यस्वकरंमयात्तंतमयकृततत्तान्नयापिकत्तेमर्थस्येव ७ तदेवाईसखाईमिति प्रवालिप्रमर्थं ८ प्राणैः
प्राणेभ्यः ममपुत्रस्वमेवसंपत्रमिव प्रन्वीनार्थमविद्वीणेहिकसकलप्रयोजनेयथातथासर्वतः सर्वत्रदेशेकालेचपालयं स्वान

पुणपद्धिहितंतातनमन्येस्वावमाम्रयोः सौहार्दंभ्रात्पुत्रकंहित्त दिदपातमम्यथा प्रतिपुष
त्वमेद्येवराज्यमेषांवनौकसां मामप्यद्येवगच्छंतंविहितैवसंततातं ५ जीवितंचहिराज्य
वश्रियावविपुलांतथा प्रजाहाम्येषवैवत्रणें प्रहंवानर्हितंयशः ६ प्रसांतहमवस्यायोवी
रवध्यामियहवः यद्यप्यस्वकरंराजनकर्त्तेमेवत्तमर्हसि ७ सुखोहंस्वावसंहृद्वालमेन
मवालिशं वाष्यपूर्णमुखंपश्यमेमायातितमंगदं ८ ममप्राणैःप्रियतरंपुत्रंपुत्रमिवौरसं
मयाहीनमहेनार्थंसर्वतःपरिपालय ९ त्वमस्यहितदातानावपरित्राताचसर्वशः भयस्वभ
यदश्चैवयथाहंस्रवगेम्बर १० एषतारात्मजः श्रीमांस्त्वयातुल्यपराक्रमः रक्षसांचव
धेतेषामग्रतस्तेभविष्यति ११ अनुरूपाणिकर्माणिविक्रम्यबलवांतरं करिष्यतेवतारेयस्तेज

तरमस्येवराज्यंदेयमितिव्यंग्यं ९ पालनप्रकारमेवदर्शयतित्वमपीति १० उक्तंसपुत्र स्वीतरूणोंगदः १२
स्वावालिशंवदपिवंतिपयइतिरक्षसांवधेरामप्रयुक्तस्मसंगेमामे ११ अनुरूपाणिमदनुरूपाणि १२

103 सुग्रीवो नाम धेयेस्तस्य: पदमधुर्ज्ञेयायोर्थस्तस्य निश्चये ऐहिकामुष्मिके च विवेकेन नानाप्रकारो मार्गस्तु चिंतायत्कालिकानुष्ठायनश्चये
श्री· सर्वत: प्रपेहिकामुष्मिकनिश्चयेव परिनिष्ठिता: समर्थ: १३ तत: किं तदाहयदिति १४ सुग्रीवश्चात्रैवकर्त्तव्योपदेशमादराद्भवस्ये
किरा· ति त्वां वेतिमामिवदर्शनेनासाक्षाज्जेस्यात् सुग्रीवदर्शनामेवमात्रह्माणोतिभाव: १८ दीनोविषण्णो: भवदितिशेष: गृहस्त्रस्तोराट्

टी· सुषेणाद्यदितांचेतामर्थिस्तस्यविनिश्चये ऐहिकामुष्मिकेचविधिवेसर्वत: परिनिष्ठिता १३ तदेषा
५२ मादितिवयाकार्यंतन्नकसंशयं नहितारामतेकिंचिदन्यथापरिवर्तते १४ राघवस्यचते
कार्यकर्त्तव्यमविशंकया स्यादयमैहिकरणेत्वाचदिस्यादमातित: १५ यमेवमात्तामा
धत्त्वदिव्यासुग्रीवकांचनी उदारश्रीस्थितास्वस्यांसप्रहस्टान्तस्तेमपि १६ इसेवमस्त:
सुग्रीवोवालिनाभ्रातृसौहृतान् दर्वंसकाप्रनदीनोगृहत्यस्तस्त्वेवोद्भुराट् १७ तहालिवच
नाक्रांत: कुर्वंस्तुकमतेद्रिय: जग्राहसोभ्यनुज्ञातोमालातांचेक्ककांचनी १८ तामालांकां
चनींदत्वाहृष्टाचैवात्मजोस्थितं संसिद्ध: प्रेमभावायस्तेहादेगमब्रवीत १९ देशकालौभन
ग्रस्त: १७ प्रोत: शांतवैर: प्रकर्मभ्रातृस्नेहोचितदर्शनादिव्यवहारस्तंदित: स्याघदसममाणा: प्रियाप्रिये सावेद्व:
कुर्वंतवालिना: भ्यनुज्ञातोमालांनग्राह १८ प्रेमभावायसंसिद्धि: निश्चितमरणाइमर्थ: १९ देशकालोनकर्मी चित्तोभ
जस्वनानीहि प्रियाप्रियेइष्टानिष्टयोगत कालेषवाकालेसुग्रीववशागमन्तस्तेवायरोभव २० ५२

104 विपद्वेवाधकमाहयथाहीतियथासेवोचितकालेयिसेवारहितोलालितोः वर्तिष्यतथामेवाराहितेनवर्तमानेत्वांसुग्रीवोन
वह्नमन्योनातः सेवाऊविस्नुपदेशः २१ किंच सुस्पसुग्रीवस्यापिदैरत्नुपकारकैस्तथाशत्रुभिरपकारकैस्स्नुगतेसंगतेस(त्वं)मागछेः
यथाहितंमहावाहोलालितमततंमया नतथावर्तमानंतांसुग्रीवोवह्नमन्यते २१ नस्यामित्रे
गतिंगंछेमाशत्रुभिररिंदम भर्तुरर्थपरोदानःसुग्रीववशोभव २२ नचातिप्रणयःकार्यःक
र्तव्योप्रणयश्चतेन उभयेहिमहादोषः तस्मादंतरद्दग्भव २२ इत्युक्त्वाथविह्वलाताःशरसंपी
डितोमृशं विवृत्यदर्शनेभीमैर्वभवोक्रांतजीवितः २४ ततोविचुक्रुशुस्तत्रवानरादरि
यूथपाः परिदेवयमानास्तेसर्वेस्लवगसत्तमा २५ किष्किंधाद्यविमन्यावसुर्गतेवान
रेश्वरे उद्यानानिवशून्यानिपर्वताःकानननानिच २९ हतेस्नवगशार्दूलेनिष्प्रभावानरा
कृताः यस्यवेगेनमहताकाननानिवनानिव २० पुष्पौघेनानुवध्यंतेकरिष्यतितदाद्यकः
येनदत्तंमहद्युद्धंगंधर्वस्यमहात्मनः २८ गोलभस्यमहावाहोर्दशवर्षाणिपंचव नैवरात्रौन
मागछ भर्तुः सुग्रीवस्यअर्थपरः प्रयोजनसाधनपरः २२ श्रेनवहम्भवममभावमवलंवसेत्यर्थः उक्तंच अत्यासन्नविनिशा
यप्रतिहरंतुनिष्फलं सेवामभ्यमभावेनराजवह्निगुरुस्त्रियामिति २२ २४ परिदेवयमानाविचुक्रुशुः २५ अस्यैवप्रश्नेयचःकिष्किं

२८

श्री·
रा·किं·
टी·
५३

105 दंष्ट्राकरालवानस्वार्थे मतु— दंष्ट्राकरालइत्यर्थः २१ वनेचराः प्लवंगमानशर्मलेभिरेइत्यन्वयः अपरंवनेचराइतिगवांविशेषणं २१ २२
इतिश्रीकिष्किंधाकांडेद्वाविंशःसर्गः २२ अथ्यानामस्तेतेहष्ट्राहनः प्रलतितत्तंइतिलोकच्युतंअस्माल्लोकाद्विभ्रश्यपलोकोत्तरंपातं १
ततःशोऽइयामेवर्षेमोलभोयेत्तिपातितः तेहत्वादुर्विनीतंतुवालीदंष्ट्राकरालवान् १ सर्वाभ
यंकरोस्माकंकथमेषनिपातितः हतेतुवीरेप्लवगाधिपेतदाप्लवंगमास्तत्रनशर्मलेभिरे
वनेचराःसिंहयुतेमहाबलेयथाहिगावोनिहतेगवांपतौ २२ ततस्तुतारव्यसनार्णवाप्लु
तामृतस्यसंततेवदनंसमीक्षमा जगामभूमिंपरिरभ्यवालिनंमहाद्रुमंछिन्नमिवाश्रितालता
इतिश्रीकिष्किंधाकांडेद्वाविंशः २२ ततःसमुपजिघ्रंतीकपिराजस्यतन्मुखं पतिलोकच्यु
तंतारामृतंवचनमब्रवीत् १ शेषेत्वंविषमेदुःखमकृत्वावचनंमम उपलोपचितेवीरसुदुः
खेवसुधातले २ मत्तःप्रियतरान्नूनंवानरेंद्रमहीत्वं शेषेहित्वापरिष्वज्यमांवचनप्रतिभाष
से ३ सुग्रीवस्यवशंप्राप्तोविधिरेषभवत्यदा सुग्रीवएषविक्रांतोवीरसाहसिकप्रिय ४ ऋक्ष
तवानरमुख्यास्त्वांबलिनःपर्युपासते तेषांविलपितंकृच्छ्रंमंगदस्यचशोचतः ममचेमांगि
उपलैःपाषाणैःचितेव्याप्तेदुःखेसुखेमतंयादुःखकरे २२ एषविधिःरामरूपः सुग्रीवस्यवशंप्राप्तः अधीनोभवेति अहोन्याय्यर्थेयुतः
सुग्रीवएवएषविक्रांताः त्वराज्येभवितेतिशेषः साहसिकेसाहसकर्मः ४ पर्युपासतेपर्युपासिषत ५ ५६

106 यत्रत्वयानिहतारिपवः शापितास्तदिवेदीरशायतं तत्रत्वमपिशेषे ६ विशुद्धे सत्वं यस्मिन् तादृशाग्रभिजनो वंशो यस्य तत्संबोधने
हे विशुद्धसत्वाभिजन। ७ मानः राजपत्नीनामभिमानः साम्प्रतीक्ष्यिणोतिः स्वावशान्तिः ९ कृतेषोकेनेतिशेषः १० प्रकृत्याऽनुप

इदंतद्वीरशयनंतत्रशेषेहतोयुधिः शापितानिहतायत्रस्वधैवरिपवःपुरा ६ विशुद्धसत्वाभि-
जनप्रिययुद्धस्मनप्रिय मामनाथांविहायैकांगतस्त्वमसिमानद ७ शूरायनप्रदातव्याकन्या
खलुविपश्चिता शूरभार्यांहतांपश्यसद्योमांविधवांकृता ८ एवंभग्नश्चमेमानोभग्नामेशा-
श्वतीगतिः अगाधेचनिमग्नास्मिविपुलेशोकसागरे ९ अश्मसारमयंनूनमिदंमेहृदयंदृढं
भर्तारंनिहतंदृष्ट्वायन्नाद्यशतधाकृतं १० सुहृच्चैवहिभर्ताचप्रकृत्याचममप्रियः आहवे
चपराक्रान्तःशूरःपंचत्वमागतः ११ पतिहीनातुयानारीकामंभवतुपुत्रिणी धनधान्यसमृद्धा
पिविधवेत्युच्यतेबुधैः १२ स्वगात्रप्रभवेवीरशेषेरुधिरमंडले कृमिरागपरिस्तोमेस्वपर्वशय
नेयथा १३ रेणुशोणितसंवीतंगात्रंतवसमंततः परिरब्धुंनशक्नोमिभुजाभ्यांप्लवगर्षभ १४
कृतकृत्योयसुग्रीवोवैरेस्मिन्नतिदारुणे यस्यरामविमुक्तेनहृतमेकेषुणाभयं १५

दितः ११ नेतुरस्यजायाः कस्तेशोकस्तेकोपेनाः तथाहपतिहीनेत्यादि १२ कृमेरिंद्रगोपादेरागइवरागोयस्यतादृशः परिस्तोमआस्त-
रणंयस्मिन् १३ परिरब्धुमालिंगितंनशक्नोमिरेणुशोणितसंवीतत्वात् १४ यस्यसुग्रीवस्यअस्मिन्नतिदारुणेवैरेणरामविमुक्तेनएकेषुणा

[illegible]

107 तयियेवेतयामागनेसतितांनिरीक्षंतपरंतवगात्रसंस्पर्शानेरुदितग्रेनपरेणावार्यामितिति वालिनामावामीत्यन्वयः १९ उद्गवादृद्वहुन
श्री· वान् १७ ग्रस्तमस्तकसेहृदः ग्रस्तादृशिवरसंरुद्वोदिनकराउदृच्छनरश्मिरिवबभौ १८ त्रवेणाः शरपादपापिलान्नलितेभ्यः १९ राग
राकि शरेणादृदितग्रेनमात्रसंस्पर्शनेतव वार्यामित्वांनिरीक्षंतीत्वपिपंचत्वमागते १६ उद्वहादृष्टशरं
टी· नीलस्तस्यगात्रगतंतदा गिरिगल्वरसंलीनंदीप्तमाशीविषंयथा १७ तस्यनिष्कृष्यमानस्यवा
५४ णस्यचबभौद्युतिः ग्रस्तमस्तकसंरुद्धोरश्मिर्दिनकरादिव १८ पेतः ततजधारास्त्रवणोभ्य
स्तस्यसर्वशः ताम्रगैरिकसंघट्टाधाराउवधराधरात् १९ ग्रवकीर्णांविमार्जेताभर्तारंवरा
रोहणा ग्रस्रैर्नयनजैः भूरिसिषेवास्त्रसमाहृत २० हयिरोदततसर्वांगेहृष्टाविनिहतंपति उ
वाचतान्नृपिमाद्देपुत्रमेगदसंगना २१ ग्रवस्थांपश्चिमांपश्यपितःपुत्रस्तदारुणां संप्रस
क्तस्यवैरस्यगतोतःपापकर्मणा २२ वालसूर्योज्वलनतामियांतंयमसादतं ग्रभिवाद
पराज्ञातंपितरंपुत्रमानदं २३ एवमुक्तः समुत्थायजग्राहचरणौपितुः भ्रजाभ्यांपानाद्य
वृताभ्यांमंगदोहमितिब्रुवन् २४ ग्रभिवाद्यमानंत्वामंगदंतंयथापुरा दीर्घायुर्भव पु
त्रेतिकिमर्थनाभिभाषसे २५ मार्कंडेयपुराणटीका ५४
रोहणावकीर्णांब्यामं २०२१ पापकर्मणाप्राचीनपापवशात्संप्रसक्तस्यप्राप्तस्यवैरस्यांतोवसानांगतःप्राप्तवान् २३२४ ग्रभिवादस्य ५४

१०४ उपासे समीपे तिष्ठति २९ प्रहरणमेवाभ्यस्तेन मया विना कथमेव भ्रष्टैस्तातः २८ पौलराजं मेरुमावर्तमानस्य प्रदक्षिणं कुर्वतः २९।१ इति त्रयोविंशः सर्गः २३ तौ तावश्रुवेगेन दुःसहेन दुर्निवारेण शोकमहार्णवेन चाभिलुतौ वामाय प्रयत्नेनेव भ्रातुर्वधेन शुद्धः

प्रहृष्टौ पुत्रसहायाः तामुपासेगान वेतसे सिंहेन निहतं सर्वे गोः सर्वत्सेव गोवृषं २८ इष्टामेव ग्राममय
त्तोन नानाप्रहरणाभ्यस्ता ग्रुस्मिन्नेव भ्रष्टैस्तातः कथं यन्मा मया विना २० यादृता देवराजेनेतव
तष्टान संयुगे शालऋभी प्रियामालाताते पश्यामि तेहृ किं २८ राज श्रीर्वेज हातित्वां गता सम
भिमानद सर्वस्यावर्तमानस्य पौलराजमिव प्रभो २९ नैवं वचः पश्य मिदं त्वया कृतेन चावास्मि
शास्मि विनिवानरवेतव दत्ताम पुत्रास्मि हतेव सप्रेगेभ हत्वया श्रीर्विजहाति मामिह १० इत्यार्षे
रामायणे किष्किंधाकांडे त्रयोविंशः सर्गः २३ तौ वाश्रुवेगेन दुरासदेन त्वभिस्रुतौ शोकमहार्णवेन
वेन पपंस्तदा वालिनुजस्तारस्तीभ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन येन समाक्ष्य शोणेनमस्वेन वेदयवेनाण
विस्मयमनामनसे जगाम रामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः संपरिहूयमानः १ सतं समासाद्य गृ
हीत चार्यमुदात्तमाशीविषतुल्यवीर्यं यशस्विनं लक्षणलक्षितं तागमवस्थितं राघवमित्युवाच २

तिमेनमुत्सृटरोने त्रात्मन इति शेषः १ वाष्पपूर्णौ नमस्ते वेतोपलक्षितं ता तारो वीक्षणनिर्विमामनाः विज्ञः संपरिहूयमानः सम्यगन्व
नयमानः २ उदात्तं धीरोदात्तस्वभावं लक्षणौः सामुद्रिकप्रसिद्धैः राजलक्षणैर्लक्षितं मर्यस्थितं ३

दृष्टफलंदृष्टराज्यफलंकर्मवालिवधरूपं ४ अस्मांतारायांप्ररेतास्मेजस्लेविक्रोशतिअंगदेसंशयितेपितर्मरणाद्दुःखेनजीवतिवानवे
तिमंशयविषयरूपे ५ इतिविप्रथमात्रात्रकृताधिकपराभवाद्धेतोर्ममोपजातात्क्रोधात्तमर्षादसहिस्नुतयावत्नात्त्वंवयःप्र
स्तादमनुमतस्त्रामीनतद्दानीतस्मिन्हरिदियूथपहतेहेरश्छाकुवरअहंसत्तीदागमतिशयेनप्रतस्यतपामि ६ यथातथायेनकेनके

यथाप्रतिज्ञातमिदंनरेंद्रकृतंत्वयादृष्टफलंचकर्म ममप्रभोगाशुभनेरेंद्रलोकोनिहतेतमदूजी
वितेन ४ अस्मांमहिष्याचसशोकदंताप्ररेचविक्रोशतिदुःखेनमे हतेग्रजेसंशयितेंगदेच
रामराज्येपरमतेमनोमे ५ क्रोधादमर्षादतिविप्रधार्षाद्भ्रातुर्वधोमेनुमतःपुरस्तात् हतेत्वि
दानींहरियूथपेस्मिन्सुतीव्रमिक्ष्वाकुकुमारतप्ये ६ श्रेयोद्यमन्येममशैलमुख्येतस्मिन्हि
वासश्चिरमृष्यमूके यथातथावर्तयतःस्ववृत्त्यानेमंनिहत्यत्रिदिवस्यलाभः ७ नत्वांजिघां
सामिचरेतियन्मामयंमहात्मामतिमानुवाच तस्यैवतद्रामवचोनुरूपमिदंपुनःकर्मच
मेनुरूपं ८ भ्रातावधिष्ठोममदारुणस्यभ्रातुर्वधंरामविरोचयेत् राजस्यदुःखस्यविचार
सार्वनाचिंतयकामप्ररक्तःस

नापिप्रकारेणस्ववृत्त्यासजानावित्तस्यावर्तयतोजीवितः ऋष्यमूकवासः
एवश्रेयोममन्येनतत्त्रिदिवस्यलाभइत्यन्वयः ७ इदंकर्मभ्रातृवधरूपंत्वगस्तदर्थमाकारणरूपं ८ अहंत्वकामःप्ररक्तनो
येनतादृशःसनधातृवधात्मामस्यराज्यस्यभ्रातृवधजनितदुःखस्यचसारंतारतम्यंतार्चितामित्यर्थः ९

110 मेममगय:संत:मंमत: नासीत्वालिनइतिशेष: त्वमहात्म्यव्यतिक्रमात्त्वमहत्वान्नुल्लंघनात् ममबुद्धिदौरात्म्यात्बुद्धिमोदौरात्म्यात्
ह्यारीव्यतिक्रमः वालिवधरूपोऽन्यायेआसीदित्यर्थः ९ मनेनासेदिसकं विशदयतुमेति तुमपालेवयावभग्नःपलापितः अतएव
मद्दत्तैपरिद्देसनशातत्वामाक्रोशात्यदाभवं मदाः ११ नेनभ्रातासांतयित्वापुनरेवंदृष्टेश्रोकत्नेनाहंसीन्मुक्तः नपुनर्मोहतवानित्य
र्थः अतएवभ्रातरत्वमित्यादि १२ अचिंतनीयं चिंतयितुमप्ययोग्यं अतएवार्यैर्नित्यंपरिवर्जनीयेहरतस्मात्वेस्त्रनीप्सनीयंपापरू

वधोहिमेमतोनासीत्त्वमाहात्म्यंव्यतिक्रमात् ममासीद्बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारेव्यतिक्रमः
दुमपालोवभग्नोऽहंमद्दत्तैपरिसंस्रवात् सांत्वयित्वात्वनेनोक्तोनपुनःकर्तुमर्हसि ११ भ्रात
त्वमार्यभावश्चधर्मश्चानेनरक्षितः मयाक्रोधश्चकामश्चकपित्वंचप्रदर्शितं १२ अचिंतनी
यंपरिवर्जनीयमनीप्सनीयंस्वपनेत्वणीयं प्राप्तोस्मिपाप्मानमिदंवयस्य भ्रातुर्वधात्वाष्ट्रव
धादिवेंद्रः १३ पाप्मानमिदंतस्यमहीजलंचवृक्षाश्चकामंजगृहुःस्त्रियश्च कोनामपाप्मान
मिमंवयस्यपात्वाभ्यागस्यप्रतिपत्तुमिच्छेत् नार्हामिसंमानमहंप्रजानांनयौवराज्यंकुत
एवराज्यं अधर्मयुक्तंकुलनाशयुक्तमेवंविधंराघवकर्मकृत्वा १५

विरभिरप्यकांक्षितव्यं स्वप्नेप्येतणीयं पाप दर्शभिरप्यदर्शनीयमिदंपाप्मानंपापरूपंवस्तहेवयस्यभ्रातुर्वधात्प्राप्तोऽस्मि त्वष्टुःपुत्रस्य
वधाद्विश्वरूपस्यवधादिंद्रइव १४ प्रतिपत्तुंइच्छेत् कोवाप्युद्देतस्त्रहीतंशक्नुयादित्यर्थः १५ एवंविधंकर्मभ्रातृवधरूपंकृत्वास्थि
तोऽहंप्रजानांसंमानेनाभिःक्रियमाणंस्वसंमानमपिनार्होऽपिमापग्रस्तत्वात् नयौवनेराज्येऽप्यहंस्सपुत्रमंगदंराज्येकृत्वेतिशेषः

कि॰ टी॰ ३

॥ त्वदर्मत्त्वयोग्यास्य इहलोके विगतहितस्य निंदितस्य लोकाद्यकृतस्य परलोके परमानर्थसाधनस्य कर्मास्मि अतो महान्शोको ।
श्री· मां तथाभिवर्तते यथा हृषेरेनुवेगो निम्नमिव इवशब्दस्तथाशब्दार्थः १९ सोऽहं धैर्यं च ज्ञानं च उपरगात्र भागो चालस्य पस्य तज्ज्ञस्य संतापपवह
राकि· स्तादितिशिरोविशोषणं यस्य सः यत्नोद्यमः स्वार्थमयं यत्पापमेव हस्ते हृष्टो महः अहो हो महान् १७ नव धराहृतस्य कृतस्य विवेक धै
५८ र्यस्य कर्तास्मि विगर्हितस्य त्वद्दस्य लोके परिनिंदितस्य शोकं महान्मा समभिवर्तते यं हृदे
ये यथा निम्नमिवाम्बुवेगः १९ सोऽहं यत्नाजयस्य गात्रबालः संतापहस्तादितिशिरो विषाज्वरःणः पुनो
मयो मामभिहंति हस्तीह मे भग्नो हृद्कुलमिव अहद्यः १७ ग्रहोवतेदंतस्य पवधा विषरूपं निवर्तते मे
हृदि साधु हते विवर्णामग्रो परितप्यमानं किंचिद्यथा राघव ज्ञानरूपं १८ महावालानो हृदिस्थ ।
घपातामिदं कुलराघवमतिमितं असंसारस्योपि च शोकतापादर्थस्थित प्राणमिति वीवमन्ये ॥१९
सतः सलभ्यः सज्जनः पवचपः ऊर्तमलपत्रः सहृशैत्नगेन न चापि विघेत सर्वोवदे गोयस्मिन्भ
वेत्सोदरसन्निकर्षः २०
धादिनाशेनकः सोऽहमस्य तत्राह अंहइति हे रघुराघव वरहसंहः पापं वर्तते वे देश्च विषहृं सोऽहं मशकं प्राप्य मे वैरूदिस्थितं सा
घूहतं विवेक धैर्यरूपं निवर्तते कथमिति निवर्तनमतएवाग्रोपरितप्यमानं ज्ञातं दर्पस्वर्णं अविवहसमणकासहायवस्यानशा
पाकिंहमलययानिवर्तते ये त्यर्थः यथा वल्लवतो तमेनाथमयमः स्यात्तन शक्यानितिथा वलवतामेधन सहोतमो पीस्याशयः १८ ५८

॥७॥ मत्रिमितं मयैतत्स्वामिवथा तत्रसंगदस्य शोकतापाच्च महावालानां हरियूथपानामिदं यद्दप्यमानं कुले सूर्यं ग्रहे स्थितम् प्राणमिवभ
वतीतिमन्ये २४ सुजनः सौजन्यवान् सुवयपः सुतरां वयसैपरः स्वधीनः सुतः सुलभ्यः लोकसुवेनल्लब्धं योग्यः अंगदेन तत्वलि: १२
स्वकृतो हेतो सुलभ्यः सुलभस्त्वर्थः सोदरसन्निकर्षोपि कृययस्मात् हनचापीति सन्निकर्षः सन्निधाने २० अंगदोपि यदि जीवेत

अयं ह्यंगदो वीरवेत्तन जीवेत मातापरिपालनार्थं विनात्वत्पुत्रं परितापदीनासा नैवजीवेदिनिति
श्चितं मे २१ सोहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्ता च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् इमे विहीनं त्वयि दूरि
प्रवीराः सीतां निदेशे परिवर्तमानाः २२ हत्वा त्वं तते सत्स्पतिकार्यमेतन्मयप्यप्पनीते मनुजेंद्रपु
त्र कुलस्यहंतो ब्रह्मजीवनाहं रामान्नजानीहि कृतागसं मा २३

दानादपि जीवेत् अन्यथाने त्याह अत्रेति अंगदो न जीवेत् यदि जीवेत् दामाता तारा पुत्रपालनाय जीवेत् न तदभावे त्मा सर्वथैव तत्र
जीवेदर्थः २१ अंगदमरणं निश्चित्याह सोहमिति पुत्रेणेति भ्रातृणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान्भवेत् तेन पुत्रेण सर्वे पु
त्रिणो मनुरब्रवीदिति स्मृतेः सख्यं समानतन निदेशे न दाज्ञायां २२ अवजानीहि अग्निप्रवेशपापायेतिपीषः २३

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ ५७ 113

संजातबाष्पः दुःखेनशाखामृगदर्शनेन महतामयंस्वभावः तस्मिन्क्षणेतस्मिन्नवसरेतारासंरुदंतीअभीक्ष्णंवीरंवारमवेक्षमाणाः
जीवंतीमिच्छन्तितेरपितमावानमस्तकः शोकायतनयनायेतिशेषः २५ रामागमनमालोक्यमेणाणत्वाभ्रस्यापणामा

इत्येवमार्तस्यरघुप्रवीरःश्रुत्वावचोवालिजघन्यजस्य संजातबाष्पःपरवीरहंतारामोमुहूर्तंवि
मनावभूव २४ तस्मिन्क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्षमाणःक्षितिक्षमावान्भुवनस्यगोप्ता रामोरुदंतींव्य
सनेनिमग्नांसमुत्सुकःसोऽथददर्शतारां २५ तांचारुनेत्रांकपिसिंहनाथांपतिंसमाश्लिष्यत॰
दाशयानां उत्थापयामासुरदीनसत्वांमंत्रिप्रधानाःकपिराजपत्नीं २६ साविस्फुरंतीपरिर
भ्यमाणाभर्तुःसमीपादपनीयमाना ददर्शरामंशरचापपाणिंस्वतेजसासूर्यमिवज्वल
तं २७ सुसंवृतंपार्थिवलक्षणैश्चतंचारुनेत्रंमृगशावनेत्रा अदृष्टपूर्वंपुरुषप्रधानम॰
यंसका————————— २८ तस्येंद्रस्यसकलस्यदुरासदस्यमहानुभावस्यसमी
पमार्या आर्तातितूर्णंव्यसनंप्रपन्नाजगामतारापरिविह्वलंती २९

मात्रविन्याहतामिति २६ विस्फुरंतीलुठंतीपुनर्भर्तारंपरिरभ्यमाणारामंददर्श २७ पुरुषप्रधानंपुरुषश्रेष्ठंसःश्रीरामो
रुःकाकुत्स्थोऽयमितिप्रजज्ञे २८ परिविह्वलंतीकष्टेनस्खलनपूर्वंगच्छंती २९ ५७

114 संभ्रांतो विस्रस्तः शरीरभावो राजस्त्रीत्वादिर्यया सा रणोत्कर्षेण लब्धं लक्ष्यं वेध्यं येन सर्वतोऽधिकवेक
धकत्वमर्थः १९ अप्रमेयो देशकालादिपरिच्छेदरहितो गुणोपलक्षणतया उत्तंस्य डुण्सदो योगिभिरपि प्रसन्नमशक्यः तततोऽयमात्तः
गुरुणा विलोचनं २० आत्तबाणासनस्त्रामो बाणपाणिस्थितिकर्मधारयः संहननं दृढगात्रता दिव्येन प्रशस्तेनेन देहाभ्युदयेन सोभा

तेसासमासाद्यविशुद्धसत्वं शोकेन संभ्रांतशरीरभावा मनस्विनी वाक्यमवाच तारा रामं रणो
त्कर्षणलब्धलक्षं १९ त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेंद्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च अक्षीणकीर्तिश्च
विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान्क्षतजोपमाक्षः २० त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः
संहननोपपन्नः मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः २१ येनैव बाणेन
हतः प्रियो मे तेनैव बाणेन हि मां जहीहि हता गमिष्यामि समीपमस्य न मां विना वीर रमेत
वाली २२ स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्रः समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् न ह्येष उच्चावचताम्र
चूडां विचित्रवेषाप्सरसोऽभजिष्यत् २४

दयेन युक्तः २२ एवं रामस्य दिव्यतेजोविशेषदर्शनेन विस्मिता तारणं विस्मृतशोका तद्धेमवंवर्णयित्वा पुनः स्वपक्षकृत्यानुसारेण
प्रलयति येनैवेत्यादिना स्मेतं त्वं स्यते २३ हे पद्मामलपत्रनेत्र वाली स्वर्गेऽपि प्रयसरोभिः समेतः संप्रेक्ष्य च मामपश्यन्नुच्चाव
चताम्रचूडा विविधताम्रचूडैः कृतशोभाः विचित्रवेषाप्सरसो न भजिष्यंतीति लिङ्र्थे लृङ् २४

115 श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ ५८

नरेंद्रस्य ऋष्यमूकस्य तदावकाशे तत्प्रदेशे २५ यद्वृत्तिति ताविहीनोदुःखं प्राप्नोतीति तत्त्वं वेत्स्य अवृत्तज्ञात तत्त्वं मां जहि कुमारः स्कंद
वपुरुषः तत्स्त्रीवियोगजदुःखं २६ मद्वधयात दोषाभवेदिति मत्सात्मदात्मा मन्येतत्तदपि इयं ताराऽस्य वालिनः आत्मेति ज्ञा
त्वा जहि मद्वधस्य वालिवधपर्यवसानभावान्न तव स्त्रीवधदोषशंकेति भावः २७ स्त्रीणां पुरुषात्मत्वमेवस्माथयति शास्त्रेति

स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली रम्ये नरेंद्रस्य तदावकाशे वि
देहकन्या रहिता यथा त्वं २५ त्वं वेत्स्य तावद्वनिता विहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः
तत्त्वं प्रजानन् जहि मां न वाली दुःखं समादर्शनजं भजेत् २६ यच्चापि मन्येत भवान्महात्मा स्त्री
घातदोषस्तु भवेत्तु मह्यं आत्मेयमस्येति हि मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेंद्रपुत्र २७ शास्त्र
प्रयोगात् विविधाच्च वेदादनन्यरूपाः पुरुषस्य दाराः दारप्रदानाद्धि न दानमन्यत्प्रदृश्यते
ज्ञानवतां हि लोके २८ त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर अनेन दानेन
न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीर घातात् २९

शास्त्रेणास्त्रीयया गायत्र्यष्टेनेयकर्षेणासहेवयोगात् विविधाच्च वेदात् गृहीवाप्यष आत्मनो पत्नी त्यादिश्रुतेः अनन्यरूपाः
न केवलं दोषाभावमात्रमपि तु स्त्रीदानफलमपीत्याह दारेति अन्यदधिकदानं नेति भावः २८ त्वं चापीति एवं च धर्मेणापा
पमनुदतोतिन्याये नापि हे वीर न ते मद्वधदोष इति भावः २९

116 अपनीयमानोप्रियसकाशादनतइतिरोषः अहेतंतार्हसिअपितहेतमेवेत्यर्थः नतद्देतरहंदीति ४ वराणेोनमहेमदाममा
लितोश्लेषयोगेणनमसर्गामालावता ४९ विमतिंसवरणाविशेषोविरुद्धमतिं सर्वोलोकोविधात्राविहितः अहराहोस्पष्टःते
लोकंसखदुःखाभ्यामवर्ज्याभ्यांयोग्याः स्यंतंतेतैवधात्राकृतंइतिलोकंलोकयतः नेनेतिलोकोवेदोनहिवैसशरीरस्यसतः
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीत्येवंलक्षणोः जीविदित्यर्थः ५२ अयोपिलोकः लोकत्रयवासिनाजनाः विधात्रकस्मितेशकारेना
प्रातामनाध्यामयनीयमानामेवंगतोनार्हसिमानहंतं अहीद्दमातंगविलासगामिनाप्रवे
गमानामस्षभेणधीमता ५ः निवानरार्हेतमदेममालिनाविरंनशाद्यास्मिन्रेदंजीवितं अन्ये
वमकल्पविपर्महात्मानारोसमाश्वासहितंवभाषे ४९ मावीरमार्याविमतिंजलघेला
कोद्दिसवैविहितोविधात्रा नंवैसर्वंसखदुःखयोगंलोकोअवीरेनकृतंविधात्रा ५२ अयो
हिलोकाविहितंविधानंनातिकमंनेवपागाहितस्य प्रीतिपराप्रास्यतितांनथैवप्राश्च्यतेपा
स्यतियोवराज्यं ५१ धात्राविधानंविहितंतथैवनअरपत्न्याःपरिदेवयेति अम्पासितानते
नमहामताप्रभावयुक्तेनपरंतपेन ४४ मावीरपत्नीयननामखेनसकपचेष्टाविरामभा
तिकामंनेवह्लादयोपिविधिकस्पितप्रकारमुल्लंघितंनशक्यंतिकिमुतमर्यादयरतिभावः भवतीवालिसंबंधजोपीतिंस
ग्रीवसंबंधात्प्राप्स्यतितेपुत्रोपीवराज्यंप्राप्स्यतिच ५१ धात्रेदंविधानंतथैवविहितंयथामयोक्तंकृतंच एवमीश्वरकृतंसर्वं
ज्ञात्वापरमोनशोनवंति ४४ धनयामखेनोपलक्षितताविरामसकपरिदेवनाःभवेत् ४५ इतिचतुर्विंशःसर्गः २४

117 समानशोकः सुग्रीवादिभिरिति शेषः १ शोकयुक्तः परितापस्तेन शोकश्चित्तधर्मस्तज्जन्यः परितापइंद्रियधर्मः तावन्मात्रे
श्री॰ णैव न मृतः श्रेयसा युज्यते अत्र वालिनि विषये अनंतरं यच्छ्रेयस्कारं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ २ बाष्पमोक्षणमिति द्वितीयार्थे तृ
रा॰ कि॰ तीया एवं वा पूर्वाकं बाष्पमोक्षणेन कृतं पर्याप्तं लोकवृत्तं लोकाचारप्रसिद्धं पारलौकिकं कर्म अनुष्ठेयं कालात्ययात् तत्कर्म
टी॰ णि विहितात्कालादनंतरं उत्तरस्मिन्काले किंचिदपि विहितं कर्म उपासितुं कर्तुं न शक्यं कालस्योपादेयकारत्वात् अकाले
५९

इत्यार्षे किष्किंधाकांडे चतुर्विंशः सर्गः २४ सुग्रीवं चैव तारां च सांगदं सहलक्ष्मणः मान
शोकः काकुत्स्थः सांत्वयन्निदमब्रवीत् १ न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः यद
त्रानंतरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ २ लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणं न का
लादुत्तरं किंचित्कर्म शक्यमुपासितुं ३ नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनं नि
यतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणं ४

कृतमप्यकृतं भवतीति भावः ३ कालस्य प्राधान्यमेवोपपादयति नियतिः कारणमित्यादिना नियम्यतेऽनेनेति नि
यम्या नियतिः कालः स चेश्वर एव लोके लोकस्य आदि व्यवहारे कारणमित्यर्थः कर्मणो लौकिकालौकिककर्मप्रवृत्तेर्दि
नादिरूपेण कारणं काल एव सर्वभूतानां नियोगाधिकृतप्राणिमात्रस्य नियोगेषु ज्योतिष्टोमादिषु निपतनिर्वर्तनादिकालैः ५९

118 कालातिरिक्तंनसाक्षात्प्रवर्त्तते कमिस्माहहतकर्मेत्यादि कस्यचित्तत्काष्ठादेःकश्चित्कर्षानियतिनिरयेप्रेरान नयानियोगोनियोगा
त्प्रष्टानेपितियतिनेरपेक्षेणकश्चिदीश्वरः समर्थेनपतोलोकोलोकव्यवहारःस्वभावेईश्वरसहितेस्वकर्मणिवर्ततेनदधीनोवर्त
ते तस्यवस्वभावस्यकालःपरायणंइष्टप्रापकत्वेनानिष्टनिवारकत्वेनवसहकारीत्यर्थः नउक्तंस्तनसंहितायां नमयायेनलेना
पिनवकेवलकर्मणा प्राणिनांकर्मपाकननमयाचमुनिसत्तमाः जगतःसंभवोनाशःस्थितिश्चभवतिहिजाउतिकालात्मानमभ
गवतेवसर्वहृतमश्ववनेकइत्याहनकालइति कालोभवानीश्वरःकालस्वकृतोकालव्यवस्थांजन्ममरणादिव्यवस्थाचरूपांना
त्येतिनातिक्रामतिसभगवान्कालोनपरिहीयतेनपश्यति स्वर्णत्वणजगहातिकरस्पृहानिवारणभावात् स्वभावेईश्वरसहि

न कर्ताकस्यचित्कश्चिन्नियोगेवानरेश्वरे स्वभावेवर्ततेलोकस्तस्यकालःपरायणं ५ न
कालःकालमभ्येतिनकालःपरिहीयते स्वभावंवासमासाद्यनकश्चिदतिवर्तते ६ नका
लस्यास्तिवंधुत्वंनहेतुर्नपराक्रमः नमित्रज्ञातिसंबंधःकारणंनात्मनोवशः ७

तंकर्मसमासाद्यकश्चिन्नातिवर्ततेवशाह्योःवधारणे निरंकुशेणभगवान्कालःस्वकृतांव्यवस्थांस्वयमपिनातिक्रामतिनस्मरतेन्नोः
न्यःकिमुतेतिभावः ६ सएवभगवान्कालोनपदयातस्वभावइत्याहनकालस्यवंधुमस्तिग्रामकालंवस्तुसर्वथासंहरत्येवनतु
पक्षपातेनकिमपिमज्जनीत्यर्थः नहेतुःग्रामकालस्यसंहारनिवर्ततेकश्चिदपिहेतुर्मंत्रतेतोषधादिरूपोनप्रभवतीत्यर्थः न
सैवप्रपद्वोनपराक्रमः महापराक्रमवतामपिकालेग्रामेसंहारोभवत्येव नमित्रज्ञातिबांधवः नवज्ञमित्रतानवज्ञातिता
ग्रामकालसंहारनिवर्ततेत्तेनः अतःकारणंसर्वकारणभूतःकालःआत्मनोजीवजातस्यनवशस्तदिच्छाधीनोनम् ७

119 किंत्वपरमस्वतंत्रएवब्रुतः साधुयथापप्पनाश्रेयः पप्पतास्वत्म हितंयप्पनेत्यर्थः कालपरिणामोद्रव्यः स्वापेत्तितहेतभूतकाल
श्री॰ परिणामःप्रेतिणीयः प्रेतिणीयत्वेहेतुमाथेहेमेश्रेति धर्मश्चार्थश्चकामश्चकालचक्रसमाहिताः पूर्वेहूमध्यान्हपराह्नका
रा॰कि॰ लक्रमायत्ताः यस्मिन्कालेयत्कालेयत्कर्मकर्तव्यंसकालोऽ नहृष्टश्चवनीयइतिभावः ८ प्रकृतमाहस्तत्रइति स्वांप्रकृतिंगतः
टी॰ महात्मणहृतवधेनहृतभायस्त्रितेत्तयास्वकीयंस्वद्भावंप्राप्तः समस्तवर्गेम्यः तोवालीदुस्तप्रस्ताःहोकाद्र्मार्थकामसंयोगेवि
८॰

किंतुकालपरिणामोद्रव्यः साधुपश्यता धर्मश्चार्थश्चकामश्चकालचक्रसमाहिताः ८
प्राप्तः स्वांप्रकृतिंवालीगतः प्राप्तः क्रियाफलं धर्मार्थकामसंयोगैः पवित्रंप्लवगेश्वरः ९
स्वधर्मस्यचसंयोगाज्जितस्तेनमहात्मना स्वर्गःपरिगृहीतश्चप्राणानपरिरक्षता १० एषावै
नियतिःश्रेष्ठायांगतोहरियूथपः तदलंपरितापेनप्राप्तकालमुपास्यताम् ११ वचनांतेतुतस्या
मस्यलक्ष्मणः परवीरहा अवदत्प्रश्रितंवाक्यंसुग्रीवंगतचेतसम् १२ कुरुत्वमस्यसुग्रीवप्रे
तकार्यमनंतरं ताराङ्गदाभ्यांसहितोवालिनोदहनंप्रति १३ | सर्गः १६

हितकालानुष्ठितधर्मार्थकामसंबंधेः पवित्रंक्रियाकलंस्वर्गंप्राप्तइत्यर्थः ९ स्वधर्मस्यसंगात्तेयोगात्तेनमहात्मनावालिना
सर्वस्वर्गोजितोःजितःधृद्धेप्राणानपरिरक्षितातत्रयेदाणिपरिगृहीतस्तप्राप्तश्च १० एषावैश्रेष्ठानियतिः कालकृतव्यव
स्थाप्राप्तिःप्राप्तकालंप्राप्तकालोचितकर्मेतिशेषः ११ गतचेतसंग्लानितमित्यर्थः १२ अस्यप्रेतकार्यंऊर्ध्वदेहनिकमित्यत ८॰

120 कालिसंस्कारनिमित्तं काष्ठान्यानेतुं समाज्ञापयेति संबंधः १४ १५ समनंतरं मनोनंतरं यद्देयं तदिति १६ संभ्रमाद्वेगात् ह्रियतोऽस्मि
न्काले विशेषतस्त्वरायुक्ता सैव चेद्यपोः वसरे गुणवतीति संबंधः १७ ये निर्हरिष्यंति दहनदेशं नयिष्यंति ते सज्जीभवंत्वित्यर्थः १८

समाज्ञापयय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च चंदनानि च दिव्यानि वालिसंस्कारणात् १४ समा
श्वासय दीनं तं समंगदं दीनचेतसं माभूर्बालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरं १५ अंगदस्त्वानयेन्मा
ल्यं वस्त्राणि विविधानि च घृतं तैलमथो गंधानन्यच्च समनंतरं १६ त्वं तावच्छिबिकां शीघ्रमा
दायागच्छ संभ्रमात् त्वरा गुणवती युक्तास्मिन्काले विशेषतः १७ सज्जीभवंतु प्लवगाः शि
बिकावाहनोचिताः समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यंति वालिनं १८ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमि
त्रानंदवर्धनः तस्थौ भ्रातृसमीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा १९ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः
संभ्रांतमानसः प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः २० आदाय शिबिकां तारः स तु
पर्यापतत्पुनः वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितां २१ दिव्यां भद्रासनयुतां शिबिका
स्यंदनोपमां पक्षिकर्मभिराचित्रां द्रुमकर्मविभूषितां २२

भद्रासनयुतां मध्ये राजोचितमहासनवतीं पक्षिकर्मभिः पक्षिप्रतिकृतिभिरासमंताद्विचित्रां विचित्रवतीं द्रुमकर्मभिर्द्रुमप्रतिकृतिभिर्भूषितां

श्री॰ 121 चित्रपत्नीभिश्चत्रपदातिभिः दीर्घप्रार्थैः सुनिविष्टां सम्यक्सन्निवेशां जालवातायनानि जालवन्निर्मितवातमार्गयुता २३ सुनियुक्तां सु
रा॰कि॰ श्लिष्टां शिल्पिभिर्विशालां कृतां एवमलंकारैस्तां सुकृतां दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्तां चारुकर्मभिः परिष्क्रियाकर्मभिः परिष्कृतां २४
टी॰
८१

आचितां चित्रपत्नीभिः सुनिविष्टां समंततः विमानमिव सिद्धानां जालवातायनान्वितां २३
सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां शिल्पिभिः कृतां दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृतां २४
वराभरणमाल्यैश्च चित्रमाल्यैश्च शोभितां गुहागहनसंछन्नां रक्तचंदनरूषितां २५ पुष्पौघैः
समभिछन्नां पद्ममालाभिरेव च तरुणादित्यवर्णाभिर्भ्राजमानाभिरावृतां २६ ईदृशीं शिवि
कां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयतां २७ ततो वालि
नमुद्यम्य सुग्रीवः शिविकां तदा आरोपयत विक्रोशन् अंगदेन सहैव तु २८ आरोप्य शिवि
कां चैव वालिनं गतजीवितं अलंकारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितं २९ आज्ञापयत्
तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः और्ध्वदेहिकमार्यस्य क्रियतामनुरूपतः ३०

तदेवाह वराभरणमाल्यैश्चेत्युक्तामिति शेषः गुहागहनेन शिविकोपरि प्रसार्यमाणपंजरेणाच्छन्नामिति विग्रहः २५ २६ विनी
यतां दहनदेशमिति शेषः २७ उद्यम्य हस्ताभ्यामुत्क्षिप्य २८ शिविरामारोप्य शिविकायामारोपयित्वा २९ अनुरूपतः ८१
तः नदीतीरसमीपतः ३०

123 विस्त्राणंयंतःस्थितंनद्यास्तायदिमन्वयः ११ तादृशीमिदमर्दसदिष्टंऊर्ध्वतः १२ १३ प्रणिहिताःसमेताः १४ १५ १६ १७ विक्रोशे

विस्त्रावयंतोरत्नानिविविधानिबहूनिच अभ्रुतःस्वर्गमायांतंशिविविक्रांतदर्शनं ११ ताराम
ह्विविशिष्टाद्दिहृप्यतेत्वविद्याहपणी तादृशीमिहऊर्ध्वंतवानराभर्तेसंक्रिया १२ तादृशंवालि
नःस्थितंमाऊर्ध्वंनोर्ध्वदैहिकं १२ अंगदंपरिरभ्यास्तुताराप्रभृतयस्तथाक्रोशंतः १३ प्रययुःसर्वे
वानराहतबांधवाः १४ ततःप्रणिहिताःसर्वावानर्योस्ववशानुगाः ऊर्ध्वमूर्ध्वीर्वीरेतिभूयः
क्रोशंतितांःप्रियं १५ ताराप्रभृतयःसर्वावानर्योहतबांधवाः अनुजग्मुस्सुभृतीरंक्रोशंत्यःक
रुणस्वना तासांरुदितशब्देनवानरीणांवणांतरे वनानिगिरयश्चैवविक्रोशंतीवसर्वतः १६
पुलिनेगिरिनद्यास्तुविविक्तेजलसंवृते चितांचक्रुःसवहवोवानरावनचारिणः १७ शुभको
ष्णततःस्कंधादुक्विविक्रांवाहनोचिताः तस्थुरेकांतमाश्रित्यसर्वेशोकपरायणाः १८ ततस्ता
रापतिंदृष्ट्वाशिबिकातलशायिनं आरोप्यांकेशिरस्तस्यविललापसुदुःखिता १९ हावा
नरमहाराजहानाथममवत्सल हामहार्हमहाबाहोहाममप्रियपश्यमां जनंनपश्यसी
मंत्वकस्माच्छोकाभिपीडितं २०

सीदतितिवप्रतिध्वनिनेतिशेषः जलसंवृतेसमंतोजलावृतप्रदेशे १७ १९ २० महार्हउत्तमभोगार्ह २०

123 ४२ रणेसुग्रीवेणसहयुद्धेएकविद्धेनेइतिपाठः ४२ प्लवगाव्रःप्लवतिगतिमतांनेत्यः विकृष्टंदूरं ४४ ४५ ४६ यथापूर्वंयथापूर्वं

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ ९२

प्रहृष्टमिवतेवक्त्रंगतासोरपिमानद अस्तार्कसमवर्णंचलक्ष्यतेजीवतोयथा ४२ एषत्वांरा
मरूपेणकालःकर्षतिवानर येनस्मविधवाःसर्वाःकृताएकेषुणावने ४३ इमास्तास्तव
राजेंद्रवानर्योप्लवगास्तव पादैर्विकृष्टमध्वानमागताःकिंनबुध्यसे ४४ तवेष्टाननुनामै
ताभार्याश्चंद्रनिभाननाः इदानींनेक्षसेकस्मात्सुग्रीवंप्लवगेश्वरं ४५ एतेहिसचिवाराजं
स्तारप्रभृतयस्तव पुरवासीजनश्चायंपरिवार्यविषीदति ४६ विसर्जयैनान्सचिवान्यथा
प्रबमरिंदम ततःक्रीडामहेसर्वावनेषुमदनोत्कटाः ४७ एवंविलपतींतारांपतिशोकप
रीवृतां उत्थापयंतिस्मतदावानर्यःशोककर्षिताः ४८ सुग्रीवेणततःसार्धंसोंगदःपितरं
रुदन् चितामारोपयामासशोकेनाभिप्लुतेंद्रियः ४९ ततोग्निंविधिवद्दत्वासोपसव्यंच
कारह पितरंदीर्घमध्वानंप्रस्थितंव्याकुलेंद्रियः ५० संस्कृत्यवालिनंतेतुविधिवत्प्लवगर्ष
भाः आजग्मुरुदकंकर्तुंनदींशुभजलांशिवां ५१

क्रीडामहेत्वमायासहेतिविलप्यापेतिशेषः ४७ ४९ विधिवत्प्रग्निदोत्रविधिनेत्यर्थः अपसव्यंअपसव्यपरिक्रमणं ५० ५१

124 ५२ प्रेतकार्याणिजलदानादिरूपाणि अकारयत्तस्तनिकर्तव्यतामुपदिष्टवानित्यर्थः ५२।५४ इतिपंचविंशःसर्गः २५ कृतमवास
ततस्तेसहिताःतस्यरंगदंस्थाप्यचाग्रतः सुग्रीवतारासहिताःसिषिचुर्वालिनोजलं ५२ सुग्रीवे
णचदीनेनदीनोभूत्वामहाबलः समानशोकःकाकुत्स्थःप्रेतकार्याण्यकारयत् ततोथ
तंवालिनमग्र्यपौरुषंप्रकाममिक्ष्वाकुवरेषुणाहतं प्रदीप्यदीप्ताग्निसमौजसंतदास
लक्ष्मणोराममुपेयिवान्हरिः ५४ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेपंचविंशः सर्गः २५
ततःशोकाभिसंतप्तंसुग्रीवंक्लिन्नवाससं शाखामृगमहामात्याःपरिवार्योपतस्थिरे १ अ
भिगम्यमहाबाहुंराममक्लिष्टकारिणं स्थिताःप्रांजलयःसर्वेपितामहमिवर्षयः २ ततः
कांचनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंहनुमान्मारुतात्मजः ३ भव
त्प्रसादात्सुग्रीवःपितृपैतामहंमहत् वानराणांसुदुष्प्रापंप्राप्तोराज्यमिदंप्रभो ४ भव
तासमनुज्ञातःप्रविश्यनगरंशुभं ५ संविधास्यतिकार्याणिसर्वाणिससुहृज्जनः ५
स्नातोयंविविधैर्गंधैरौषधैश्चयथाविधि अर्चयिष्यतिमाल्यैश्चरत्नैश्चविशेषतः ६ ५८
कि०
सर्वोईवासंसंशाखामृगमहामात्याःवनरबलप्रधानाः १२५ कार्याणिराजकार्याणि यथाविधिस्नातःराज्याभिषेकाभिषि

125 ॐस्वामिसंबंधं वानरस्वामित्वसंबंधं सुग्रीवस्य राज्याभिषेके नीतिशेषः ३· अभिषिच्यतां मदाज्ञया लब्धेयेतिशेषः ११ १२ यतोज्येष्ठस्यज्ये
सुग्री· ष्ठः संततो विक्रमेण ज्येष्ठस्य सदृशश्च तस्माद्यौवराज्ययोग्यः १३ सीतान्वेषणरावणनिरसनायोद्योगः देवकार्ये इति सुग्रीवाभिमा

वाल्कि· इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुं त्वमर्हसि ऊरुषुस्तास्मिन्नेवं वानरान्संप्रहर्षयः ७ एवमुक्तो
टी· हनूमता राघवः परवीरहा प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ८ चतुर्दशसमाः
८३ सौम्य ग्राममेवा यदि वा पुरं न प्रवेक्ष्यामि हनुमन्पितुर्निर्देशपालकः ९ सुसमृद्धां गुहां दि
व्यां सुग्रीवो वानरर्षभः प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यतां १० एवमुक्त्वा हनूमन्तं
रामः सुग्रीवमब्रवीत् वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमं ११ इममप्यंगदं वीर यौवराज्ये
ऽभिषेचय १२ ज्येष्ठस्य हि सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण च अंगदोयमदीनात्मा यौवराज्य-
स्य भाजनम् १३ पूर्वोयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मा
सा वार्षिकसंज्ञिताः १४ नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभां अस्मिन्वत्स्याम्यहं सौम्य
पर्वते सहलक्ष्मणः १५ इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता प्रभूतसलिला सौम्य प्रभू
तकमलोत्पला १६

यमाशंक्याह पूर्वोऽयमित्यादिना एते चत्वारो वार्षिकसंज्ञकाः प्रवृत्ता मेषामयं पूर्व इति योजना १४।१५ युक्तमारुता मारुतेन युक्ते ८३

120 पतयस्वसेसंघः पत्नारंभेसकेनः १७ अभिषिंचस्वात्मानमितिशेषः १८।१२० सुर्धापणस्तनम्नीभूयवसुधायांदंडवत्पतिताः

कार्त्तिकेसमनुप्राप्तेत्वंरावणवधेयत एषकालःसमयःसौम्यप्रविशत्वंस्वमालयं १७ अभिषिंच
स्वराज्येचसुहृदःसंप्रहर्षय १८ इतिरामाभिनुज्ञातःसुग्रीवोवानरर्षभः प्रविवेशपुरींरम्यांकि
ष्किंधांवालिपालितां १९ तंवानरसहस्राणिप्रविष्टंवानरेश्वरं अभिवाद्यप्रहृष्टानिसर्वतःप्ल
वगेश्वरं २० ततःप्रकृतयःसर्वादृष्ट्वाहरिगणेश्वरं प्रणम्यमूर्ध्नापतितावसुधायांसमाहिताः
सुग्रीवःप्रकृतीःसर्वाःसंभाष्योत्थाप्यवीर्यवान् भ्रातुरंतःपुरंसौम्यंप्रविवेशमहाबलः २१ प्र
विष्टंभीमविक्रांतंसुग्रीवंवानरर्षभं अभ्यषिंचंतसुहृदःसहस्राक्षमिवामराः २२ तस्यपांडुरमा
जह्रुःछत्रंहेमपरिष्कृतं शुक्लेचवालव्यजनेहेमदंडेयशस्करे तथारत्नानिसर्वाणिसर्वबी
जौषधानिच २४ सक्षीराणांचवृक्षाणांप्ररोहान्कुसुमानिच शुक्लानिचैववस्त्राणिश्वेतंचै
वानुलेपनं २५ सुगंधीनिचमाल्यानिस्थलजान्यंबुजानिच चंदनानिचदिव्यानिगंधांश्चवि
विधान्बहून् २६ अक्षतंजातरूपंचप्रियंगुमधुसर्पिषी दधिचर्मचवैयाघ्रंवाराहीचाप्युपानहौ २७

समाहिताअनन्यमनस्काः २१ उत्थाप्यवसुधायांपतितानितिशेषः २२ २४ प्ररोहानंकुरान् २५ गंधानगंधद्रव्याणि २६ २७

127 समालंभनमनुलेपनद्रव्यं तदेवाह गोरोचनमित्यादि २८ द्विजर्षभान् वानरजातीयद्विजर्षभान् २९ ३० हेमप्रतिष्ठायां याहेयमप
श्री· रीपीठयुक्ते वरासने मंत्रैः स्थापयित्वा वरसपत्नागायत्र्यैणाच्छेदसमादिमंत्रैरासने स्थापयित्वेत्यर्थः ३१।३२ नदीनदीभ्यस्तीर्थेभ्यः
रा·कि·
टी·
८४

समालंभनमादाय गोरोचनमनःशिलाः आजग्मुस्तत्र मुदिता वराः कन्यास्तु षोडश २८ सं
ततस्ते वानरश्रेष्ठं यथाकालं यथाविधि रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोषयित्वा द्विजर्षभान् २९ ततः कु
शपरिस्तीर्णं समिद्धं जातवेदसम् मंत्रपूतेन हविषा हुत्वा मंत्रविदो जनाः ३० ततो हेमप्रतिष्ठाने
वरास्तरणसंवृते प्रासादशिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ३१ प्राङ्मुखं विविधैर्मंत्रैः स्थापयि
त्वा वरासने नदीनदेभ्यः संहृत्य तीर्थेभ्यश्च समंततः ३२ आहृत्य च समुद्रेभ्यः सर्वेभ्यो वानरर्षभाः
अपः कनककुंभेषु निधाय विमलं जलं ३३ शुभैर्वृषभशृंगैश्च कलशैश्चापि कांचनैः शास्त्र
दृष्टेन विधिना महर्षिविहितेन च ३४ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः मैंदश्च द्विवि
दश्चैव हनुमाञ्जाम्बवान्नलः ३५ अभिषिंचंत सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगंधिना सलिलेन सहस्राक्षं वस २
वो वासवं यथा ३६ अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुंगवाः प्रचुक्रुशुर्महात्मानो हृष्टास्तत्र सहस्र हं

समुद्रेभ्यश्च अपश्च आहृत्य संहृत्य मिलिताः कृत्वा विमलं जलं कनककुंभेषु निधाय इति संबंधः ३३ शास्त्रदृष्टेन महर्षिविहितेन च तत्स्मार्त
ऋषभशृंगादिभिः प्रोक्तमथ शास्त्रेणेदः महर्षयो मन्वादयः ३४ ३४।३५।३६ हृष्टाः प्रचुक्रुशुः किलकिलाशब्दं कृतवंतः ३७

128 ३८ ३९ ताहृशेसुग्रीवांगदाभिषेकरूपमहोत्सवेवर्तमानेसति ४१।४२ इतिषड्विंशःसर्गः गुहांकिष्किंधाख्यां प्रस्रवणं

रामस्यतुवचःश्रुत्वासुग्रीवोहरिपुंगवः अंगदंसंपरिष्वज्ययौवराज्येभ्यषेचयत् ३८ अंगदेचा
भिषिक्तेतुसानुक्रोशाःप्लवंगमाः साधुसाध्वितिसुग्रीवंमहात्मानोह्यपूजयन् ३९ रामंचैवम
हात्मानंलक्ष्मणंचपुनःपुनः प्रीताश्चतुष्टुवुःसर्वेताहृशेतत्रवर्त्तिनि ४० हृष्टपुष्टजनाकी
र्णापताकाध्वजशोभिता बभूवनगरीरम्याकिष्किंधागिरिगह्वरे ४१ निवेद्यरामायतदामहा
त्मनेमहाभिषेकंकपिवाहिनीपतिः रुमांचभार्यामुपलभ्यवीर्यवानवापराज्यंत्रिदशाधिपोयथा
यथा ४ इत्यार्षेरामायणेसर्गः अभिषिक्तेतुसुग्रीवेप्रविष्टेवानरेगुहां आजगामसहभ्रात्रारा
मःप्रस्रवणंगिरिं शार्दूलमृगसंघुष्टंसिंहैर्भीमरवैर्वृतं नानागुल्मलतागूढंबहुपादपसं
कुलं २ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्चनिषेवितं मेघराशिनिभंशैलंनित्यंशुचिकरंशिवं ३
तस्यशैलस्यशिखरेमहतीमायतांगुहां प्रतिगृह्णातवासार्थंरामःसौमित्रिणासह ४
कृत्वाचसमयंरामःसुग्रीवेणसहानघः कालयुक्तंमहद्वाक्यमुवाचरघुनंदनः ५

प्रस्रवणंप्रस्रवणाख्यं १ गिरिंवर्णयतिशार्दूलेति २३ प्रतिगृह्णातमध्यस्तगृहीत ४ समयंकृत्वापारदिदंद्रयात्रेतिसंकेतं

129 युक्तमारुता अवितवाता ६ वर्षरात्रं जातावेकवचनं वार्षिकान्मासानित्यर्थः - नदीसंबंधिदर्दरैः संयुतं = ह्रदसमूहैःस्त्रा(?)
हृंदरं ९ १० नलिनी पुष्करिणी गुहायास्तान्निदूरे भविता रिपूरसंदर्शना सगुहासमीपवर्तिनी भविष्यतीत्यर्थः ११ प्रागुदक्प्रवणे

श्री· रा·कि· टी· ९५

विनीते भ्रातरि भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनं इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता ६ अस्यां व
स्यामि सौमित्रे वर्षरात्रमरिंदम गिरिशृंगमिदं रम्यमुन्नतं पार्थिवात्मजे - श्वेताभिः कृष्णता
म्राभिः शिलाभिरुपशोभिते नानाधातुसमाकीर्णं नदीदर्दरसंयुतं = विविधैर्वृक्षखंडैश्च
चारुचित्रलतावृते नानाविहगसंघुष्टं मयूरवरनादिते ९ मालतीकुंदगुल्मैश्च सिंदुवारैः शि
रीषकैः कदंबार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभिते १० इयं च नलिनी रम्या फुल्लपंकजमंडिता
नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज ११ प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति पश्चाच्चै
वोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति १२ गुहाद्वारे च सौमित्रे शिला समतला शिवा श्लक्ष्णा चैवा
यता चैव भिन्नांजनचयोपमा १३ गिरेः शृंगमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभं भिन्नांजनचया

ईशानदिङ्मुखवतिदेशे वर्तमाना गुहा साधु सम्यग्भविष्यति पौरस्त्यवातवर्षप्रवेशाभावात् सा ध्रुवं वो ध्येहारत्वं स्वचितं पश्चा
द्भागे चैवोन्नता उन्नतप्रदेशो वा न तिरोधकतान्निवाता च १२ गुहाद्वारे इति तेन न बहिरुपवेशनं सौकार्यं १३ १४ ९५

130 अपरम् अन्यं श्वेतमिव रूप्यमिव स्थितमित्यर्थः १५।१६ अतिमुक्तकः पुंड्रकः पद्मकश्चंदनभेदः सरलः पीतद्रुः १७।१९ एकैकमनुरक्तै
अन्योन्यानुरागयुक्तैः २१।२२ पारिप्लवाः जलपक्षिणः २३ चंदनवृक्षाणां ककुभानां च दृश्यपंक्तयः पश्यतिशेषः मनसेवोदिताः स

दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवापरं कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातुविराजितं १५ प्राची
नवाहिनीं चैव नदीं भस्मकर्दमां गुहायाः पूर्वजः पश्य पत्रिहाटे जन्हवीमिव १६ पंचकैस्ति
लकैः सालैस्तमालैरतिमुक्तकैः पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैरपि शोभिता १७ नीवारैः स्ति
मिश्चैव वंजुलैः केतकैर्धवैः हिंतालैरर्जुनैर्नीपैर्वेत्रकैः कृतमालकैः १८ तीरजैः शोभिता
भाति नानारूपैस्ततस्ततः वसनाभरणोपेता प्रमदेवाभ्यलंकृता १९ शतशः पक्षिसंघै
श्च नानानादविनादिता एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकैरलंकृता २० पुलिनैरतिरम्यैश्च
हंससारससेविता प्रहसंतीव भात्येषा नानारत्नसमन्विता २१ क्वचिन्नीलोत्पलच्छन्ना भा
ति रक्तोत्पलैः क्वचित् क्वचिदाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुड्मलैः २२ पारिप्लवशतैर्जु
ष्टा बर्हिणक्रौंचनादिता रमणीया नदी सैस्या मुनिसंघैर्निषेविता २३ पश्य चंदनवृक्षा
णां पुंक्तं सुरुचिरा इव ककुभानां च दृश्यंते मनसेवोदिताः समं २४

संमनसा संकल्पेन समम् उद्यानयाउदितः तेषां पंक्तीः पश्येति संबंधः २५

131 २५ नातिदूरत्वगमकंगीतेत्यादि मृदंगाडंबरैःमृदंगघोषैः २७ बहूनिदृश्यानिउत्तमवस्तूनिपश्यतादर्पाःकुंजाश्चयस्मिन्नितिगिरिविशेष

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ ९९

गुहेयंरमणीयेयंदेशःशत्रुनिषूदनः हृद्यंचास्यावकाशोमित्रेसाधत्रनिवसावहे २५ इतिश्चना
तिदूरेसाकिष्किंधाचित्रकानना सुग्रीवस्यपुरीरम्याभविष्यतिनृपात्मज २६ गीतवादित्रनि
र्घोषःश्रूयतेजयतांवर नर्दतांवानराणांचमृदंगाडंबरैःसह २७ लब्ध्वाभार्यांकपिवरःप्राप्य
राज्यंसुहृद्वृतः ध्रुवंनंदतिसुग्रीवःसंप्राप्यमहतींश्रियं २८ इत्युक्त्वान्यवसत्तत्रराघवःसहलक्ष्म
णः बहुदृश्यदरीकुंजेतस्मिन्प्रस्रवणेगिरौ २९ सुसुखेपिबहुद्रव्येतस्मिन्प्रस्रवणेगिरौ
वसतस्तस्यरामस्यरतिरल्पापिनाभवत् ३० हृतांहिभार्यांस्मरतःप्राणेभ्योपिगरीयसीं
उदयाभ्युदयंदृष्ट्वाशशांकंसविशेषतः ३१ आविवेशनतंनिद्रानिशासुशयनंगतं तत्समु
त्थेनशोकेनबाष्पोपहतचेतनं ३२ तंशोचमानंकाकुत्स्थंनित्यंशोकपरायणं तुल्यदुः
खोब्रवीद्भ्रातालक्ष्मणोनुनयंवचः अलंवीरव्यथांगत्वानत्वंशोचितुमर्हसि शोचतोव्यव
सीदंतीहसर्वार्थाविदितंहिते

णं बहूनिदृश्यानिसुखसाधनवस्तूनियस्मिन्नितिसुसुखे ३० उदयाभ्युदितेउदयपर्वते
भ्युदितेउदयंप्राप्तं ३२ तत्तुल्यविनयुक्त ३३ सर्वार्थागताः तेनयथामास्थितस्यार्थाः १४५६

134 क्रियापरो नित्यकर्मानुष्ठाता देवपरायणो देवपूजकः व्यवसायी उद्यमी ३५ अव्यवसितः शोकेनोद्यमहीनस्त्वं राक्षसं हन्तुं न समर्थः
विक्रमी विक्रमस्थाने रणे जिह्मकारिणं कुटिलं ३६ व्यवसायमुद्योगं ३७ परिवर्तयितुं अधरोत्तरीयं कर्तुं ३८ ३९ दीप्तैर्दीपकैर्वाको
भवान्क्रियापरो लोके भवान्देवपरायणः। आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव ३५ न ह्य-
व्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः। समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रान्तिस्तु कारिणं ३६ समुन्मूलय शो-
कं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु। ततः सपरिवारं तं निर्मूलं कुरु राघव ३७ पृथिवीमपि काकुत्स्थ स-
सागरवनाचलां। परिवर्तयितुं शक्तः किमङ्ग पुन रावणं ३८ शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्का-
लोयमागतः। ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं तं वधिष्यसि ३९ अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबो-
धये। दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलं ४० लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शु-
भं राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ४१ वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च सत्य-
विक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ४२ एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः विक्रमेष्व-
प्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहं ४३ शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोस्मि वचने तव सुग्रीवस्य न-
दितिबोधः कालेहोमकाले ४०। ४१ अनुरक्तेन स्निग्धेन तत्कालोचितप्रियपरेण दीनां च प्रसादमनुपालयन् ४४
हितेनोदर्कहितैषिणा सत्यविक्रमयुक्तेन अमोघपराक्रमयुक्तेन हाचातत्सर्वं त्वयोक्तमिति संबंधः ४२ तेजः सहजामिति शेषः प्रोत्सा
हयामि वर्धयामि ४३ सुग्रीवस्य प्रसादं वितनोमनस्यं नदीनां चामलोदकत्वरूपं ४४

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ ९०

133 सुग्रीवस्त्वमस्माकं प्रत्युपकारं करिष्यतीत्याशयेनाहं उपकारेणेति त्वद्यवयारणेउपकारेणयुक्तोवीरः केनविकृतो
पकारः पुरुषः प्रतिकारेण प्रत्युपकारेण युज्यते न एव प्रत्युपकरोत्येवकृतमार्गं एवंनिश्चयं चाहा अकृतज्ञोभ्रूणापघ्नस्तिकृतः
युक्तं न प्रत्युपकारो भवति तदा सत्त्ववतोपरमसात्त्विकानाम मनो हन्ति त्वाभयति अतो मित्रत्वादेव पूर्वं प्रत्युपकारिष्यत्येव निभा
वः ४५ तदेव रामवाक्यमेव युक्तं प्रणिधाय निश्चित्य स्वात्मानं शुभदर्शनं गुणामामतिप्रदर्शयन्नुवाच ४९ नचरादविलविलंवित

उपकारेण वीरस्त्वं प्रतीकारेण युज्यते अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ४५ तदेव
युक्तं प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितं उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रद
र्शयन्दर्शनमात्मनः शुभम् ४६ यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता न चिराद्धरीश्वरः शर
त्प्रतीक्षः क्षमतामिदं भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ४७ नियम्य कोपं प्रतिपाल्यतां शरत्
क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह वसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते संवर्धयन्शत्रुवधे समुद्यतः ४८
इत्यार्षे किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः २७ तथा हि वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च वसन्माल्य
वतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् १

इदं जलमयातं शरत्प्रतीक्षो रिपुनिग्रहे धृतः स्थितः रतिनिश्चयो भव
त्वमेतावर्षाकालकृतविरहवेदनो माऽकुवित्यर्थः ४७ किं सुग्रीवेणाद्यैव रावणं हरिष्यामीत्येवं त्वदं राममाल्यवान् इति
यस्येति सर्वतनयतः क्रमकालं तपयन् ४८ इति सप्तविंशः सर्गः २७ स तदेति १ ९०

134 यः समयः सुग्रीवाद्युद्योगस्यानागमेपि लेममंके हितः सोयं जलागमः कालः अद्य संप्राप्तः संवृतः हे लक्ष्मण त्वं गिरिसंनिभैर्मेघैः संवृतं नभः पश्य २
ग्रः भास्करस्य भालिभिः किरणैः समुद्राणां रसं पीत्वा नवमासधृतं कार्तिकाद्याषाढपर्यंतं नवमासभृतं रसायनं षड्रसानां कारणं गर्भं ज
लं प्रसूते जनयति ३ मेघ एव सोपानानि तेषां पंक्तिभिः अंबरमारुह्य कुटजार्जुनानां वार्षिकपुष्पाणां मालाभिः दिवाकरमलंकर्तुं श
क्यं लिंगसामान्येन नपुंसकं ४ संध्यारागोत्थितैः उत्थितसंध्यारागैः अंतरोंतरालमध्ये ज्ञसंध्यारागैरिति भावः अंतेष्वताम्रैः

अथैष कालः संप्राप्तः समयोद्य जलागमः संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसंनिभैः २ नवमास
धृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनं ३ शक्यमंबरमारुह्य
मेघसोपानपंक्तिभिः कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरं ४ संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरंते
ष्वधिकपांडुभिः स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवांबरं ५ मंदमारुतनिश्वासं संध्याचंदनरंजि
तं आपांडुजलदं भाति कामातुरमिवांबरं ६ ॥

अंतेषु पर्यंतेषु अधिकपांडुभिः श्वेतैः स्निग्धैः किंचिज्जलसंबंधा
त् अभ्रपटच्छेदैः अभ्ररूपच्छिन्नपटैः अंबरमाकाशं बद्धव्रणमिव बद्धव्रणमेवा ५ मंदमारुत एव निश्वासो यस्य तं अनेन निरंतरनिश्वा
सवत्त्वमुक्तं संध्यारूपेण चंदनेन हरिचंदनेन रंजितं आलिप्तं अनेन तप्तशांतिकरः शीतोपचार उक्तः आपांडुजलदं आपांडुशुभ्र
मेघ जलदस्थाने कामातुरस्य कपोलादि विरहेण पांडुरत्वेन अपवकामातुरं कोनाविरहपीडितमिवेत्यर्थः स्मातपकानुपा।

श्री. 135 द्वर्मेणरविते जसापरीक्लिष्टा सतेमा वाष्पमुष्णेनजलं च ७ मेघैःस्तोदराहिर्निर्मुक्ता इतिमदताकर्दमलिसदलवक्रीनला: केतकगे
वारा. धिनोवनाः शैलमोयपामोरम्भभूयस्त्वादादरातिशायेताजलिभिरादायपातशोकापित शयोक्तिः ८ धूलैः शुष्षिताग्रकनापस्मिञ्
अटी. अनेनमालावनेकैतकैरधिवासितइत्यनेव दनादिसंतेवचसूचितं धाराभिजिलदाराभिः अत्रशैलस्यारिवनदाहकत्वाद्वा
५८ ग्निः ९ मेघापवहुलसाजितानिनद्वारिणः धाराःवर्षाधारास्त्वद्दपयज्ञोपवीतधाराः मारुताहतिनेनेनधाह्वनः पर्वताः शाद्बीताः

पृथ्वाद्यमेघपरिक्लिष्टानववारिपरिस्रुता सीतेवशोकसंतप्ता मही वाष्पं विमुंचति ७ मेघोदरविनि
र्मुक्ताः कर्पूरदलशीतलाः शक्यमंजलिभिः पातुं वाताः केतकगंधिनः ८ एषफुल्लार्जुनः शै
लः केतकैरभिवासितः सुग्रीव इव शांतारिर्धाराभिरभिषिच्यते ९ मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञो
पवीतिनः मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः १० कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरभिताडितं
अंतःस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवांबरं ११ नीलमेघाश्रिता विद्युत्स्फुरंती प्रतिभाति मे
स्फुरंती रावणस्यांके वैदेहीव तपस्विनी १२ इमास्तामन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः अनु

अथ्यांतंधकारेणावदहेवर्वशोभातेइत्यर्थः १० हैमीभिः कशाभिरिवविद्युद्भिरभिताडितमिवस्थितं अंतर्गतेस्तनितनिर्घोषः कशाप्र
हारैक्रियमाणाःशाहोयस्यतत्तथसवेदनविष्म्भमिवोषरमानीतिशेषः ११ स्फुरंतीचरंतीतपस्विनीशोच्या १२ चैत्रैर्खलिमाइव अत्रएवतप्ताग्रटा
रणाग्रहतिशोकसंपामेताप्रतिहताः प्रतिहतप्राचीनतादिशानाइमादिशोमन्मथवतांमन्मथोत्सवमायप्रियासहितानांनोहिताःसप्र

५८

136 वाष्पाभिसंरुद्धान् नवावारिपरिस्रवत् महीसमुद्भूतोष्मणावृतान् वर्षागमेन समस्तकान् सहर्षान् सानुष्टस्थितानि मलयः
२४ संहितः सप्रीतः निदाघस्य दोषश्रमात् तापादपः स्थितानि हृतोत्यर्थः स्वदेशं यान्ति प्रिया वियुक्ते स्यात् न मयाकान्तान् २५ मान
से सरसि वासाय लब्धाः प्रभीदृणगतिं पायन्ति यह वर्षादकेन विदितेन शुक्लिष्टमार्गे गमने ... इति
प्रकारे ब्रुधरं तोयदविकीर्णमेघ प्रतप्य वक्रविमकाशं क्वचिदप्रकाशं क्वचित्सर्वतः सन्निरूढं नभः शांतमहार्णवस्य निस्तरंगसमुद्र

क्वचिद्वाष्पाभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान् कूटजान् पयसोभिषेक्तुं शिखिनागिरिसानुष २५
समरेणाकाभिभक्तस्य कामस्य दापनात् स्थितान् २४ रजः प्रशांतं सहिमो यः घवायुः निदाघदोषश्रम
तः प्रशान्ताः स्थिताः क्रियाप्तावसुधाधिपानां प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् २५ संप्रति स्थित
नसवासलब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः प्रभीतवर्षोदक विदितेन यानानि मानसे
न संपतन्ति क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति क्वचित्क्वचित्पर्वत
संनिरूढं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य २७ व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुताम्रं म
यूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति २८ रसाकुलैः षट्पदसन्निकाशैः प्रभुज्यते जम्बु
सारूपं स्वरूपमिव विभाति २७ सर्जैः सर्जपुष्पैः कदम्बपुष्पैश्च व्यामिश्रितं फलैः प्रकामं जनैरनेकवर्णैः पवनावधूतैः भूमौ
पर्वतविशुद्धधातुसंबंधेन ताम्रं मयूरकेकैरनुयातम् अनुसृतं नवजलं शैलापगाः नद्यः वहन्ति प्रवहन्ति २८ रसाकुलैः रसवत् षट्पदस
न्निकाशैः भ्रमरसदृशैः वर्णेन फलैः प्रकामं पथि पथि यथा भवन्ति तथा भुज्यते जनैरिति शेषः आम्रफलानि पक्वानि त्वनपवभ

137 विद्युज्जनाकायुक्ताः बलाकानां मालया पंक्त्या सहिताः शैलेंद्रस्य कूटः याविरंत यत्कारसदृशाकारा मेघा गर्जंति २० इतोन्सर्वेशद्व
श्री॰ नमपराणिनितरां हृष्टा बलाहकायेषु तानि वनानि २१ बलाकिनो मेघाः सलिलाभारसमुद्वहं दंतः श्रुतएवमहीधराणां शृंगे
रा॰ किं॰ श्रुविश्रुवस्य विश्रम्य प्रयोतीति संबंधः २२ गर्भावारणार्थमेघमभिकामनशंतिमेघाभिकामाः परिसंपतंतितिनमस्त्रिगच्छंतीश्रुन
टी॰
८५

विद्युत्पताकाः सबलाः कमालाः शैलेंद्रकूटाकृतिसंनिकाशाः गर्जंति मेघाः समुदीर्णना
दा मत्तगजेंद्रा इव संयुगस्थाः २० वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि
वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापराह्णेष्वधिकं विभांति २१ समुद्वहंतः सलिलातिभारं
बलाकिनो वारिधरा नदंतः महत्सु शृंगेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयांति २२
मेघाभिकामा परिसंपतंती संमोदिता भाति बलाकपंक्तिः वातावधूता वरपौंडरीकी लंबेव
मालारुचिरांबरस्य २३ बालेंद्रगोपांतरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन गात्रानुपृक्तेन
शुकप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकंबलेन २४

एवं संमोदिता वर्षवतीव बलाकपंक्तिर्भाति केव वातनकंपि
तावराच्छेष्टापौंडरीकीस्थेनपद्मसंबंधिनी लंबा रचिता लंबमानतया कृता अंबरस्य माला इव बालेंद्रगोपैरंतरे मध्ये चित्रितेन
नवशाद्वलेन युता भूमिर्विभातिकेव स्तनः शुकवर्णेन मध्ये मध्ये लाक्षाबिंदुयुतेन कंबलेन गात्रसंसृष्टेन हृष्टा नारीव २४ ८५

138 निद्रेतिद्वाभ्यांसापीत्यचात् हृष्टा गर्भ हारणार्थं भ्रवतस्य योगिनालंकारः २५ शिखिनांसंततंयेषुते सकदंबाःकदंबशाख
सहिताःशाखायेषांते समानकामभयोपिकामंवतःसस्यैर्वनैश्चाभिरामारमणीया २६ तथादयोयथाक्रमेवहंतीत्यादिक्रि
याभिःसंबध्यतेमत्तवेगमाः समाश्वसंतिसुग्रीवराज्यलाभात् २७ हृष्टाःसर्वमेवसंतुष्टाःवननिर्झरेषुक्रीडयाकेतकंगंधमा

निद्राशनैःकेशवमभ्युपैतिपयंमयेहृष्टाबलाकाघनमभ्युपैतिकांतासकामा २५ जाता
वनांताःशिखिसुप्रनृत्ताः जाताःकदंबाःसकदंबशाखाः जाताहृषागोषुसमानकामाजा
महीसस्यवनाभिरामा २६ वहंतिवर्षंतिनदंतिभांतिध्यायंतिनृत्यंतिसमाश्वसंति नद्योघना
मत्तगजावनांताःप्रियाविहीनाःशिखिनःप्लवंगाः २७ प्रहर्षिताःकेतकपुष्पगंधमाघ्रायहृष्टा
वननिर्झरेषु प्रपातशब्दाकुलितागजेंद्राःसार्धंमयूरैःसमदानदंति २८ धारानिपातैरभिह
न्यमानाःकदंबशाखासुविलंबमानाः क्षणार्जितंपुष्परसावगाढंशनैर्मदंषट्चरणाःत्यजंति २९
अंगारचूर्णोत्करसंनिकाशैःफलैःसुपर्याप्तरसैःसमृद्धैः जंबूद्रुमाणांप्रविभांतिशाखानिपी

ह्यायप्रहर्षिताःप्रकर्षेणसंतुष्टाः प्रपातशब्देनप्रपतन्निर्झरशब्देनाकुलिताः समदागजेंद्रामयूरैःसार्धंनदंति २८ धारानिपा
तैःवृष्टधारानिपातैःअभिहन्यमानाः अतएवपुष्पंविहायकेवलंशाखासुलंबमानाः षट्चरणाभ्रमराःपुष्परसैःपुष्पमकरं
दपानेनगाढंनिविडंमदंक्षणोन्मत्तेनार्जितंसंजनितंनसंवेयः २९ अंगाराःप्रज्वलिताग्निःतच्चूर्णस्यपत्कराःसमूहस्तत्समैःसम
द्धैःफलैरुपलक्षिताजंबूद्रुमाणांशाखाषट्पदैर्निपीयमानाइवभाति ३०

श्री· रा·कि· टी· ७·

139 १। स्वनिवासभूतपैलवनानुसारिमार्गानुगमनेन संप्रस्थितो मत्तो गजेंद्रः पृष्टतो मेघरवं निशम्य शत्रुभूतनागांतरशंकी युद्धाभि
कामः प्रतिनिवृत्तिं करोतीत्यन्वयः ॥ २ ॥ प्रकृष्टं प्रीतये येषां ते प्रनीताः पवमानतरवापि यो ज्ञेया वनांताः अनेकप्रपिणाः गीतनृत्तमदाश्रयि
णः शोभंते ॥ ३ ॥ वनांतभूमिरापानभूमिप्रतिमा मद्यपानभूमिसदृशीति भाति वनांतभूमिर्वर्षाकालसंभूतै रक्तवर्णैः कदंबा
दिभिः पुष्पैरात्या मधुसदृशवारिपूर्णा च मयूरमत्ताभिरुतैः प्रनृत्तैश्च युक्ता आपानभूमावपि कदंबादिपुष्पाणि मयूराणां ता

त्वविद्युत्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगंभीरमहारवाणां विभाति रूपाणि बलाहकानां रणो
त्सुकानामिव वारणानां ॥ १ ॥ मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य युद्धाभिका
मः प्रतिनागशंकी मत्तो गजेंद्रः प्रतिसंनिवृत्तः ॥ २ ॥ क्वचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः क्वचित्प्रनृत्ता इव
नीलकंठैः क्वचित्प्रमत्ता इव वारणेंद्रैर्विभांत्यनेकाश्रयिणो वनांताः ॥ ३ ॥ कदंबसर्जार्जुनकंद
लाढ्या वनांतभूमिर्मधुवारिपूर्णा मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति ॥ ४ ॥
मुक्तासमानं सलिलं पतत्तत्सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नं हृष्टा विवर्णच्छदना विहंगाः सुरेंद्रदत्तं तृ
षिताः पिबंति ॥ ५ ॥ षट्पादतंत्रीमधुराभिनादं प्लवंगमोदीरितकंठतालं आविष्कृतं मेघमृदंग ५
मज्जनेनादृश्यमानं संचेतिमानादृश्यं कदंबलेस्यलोम्नलं ॥ ४ ॥ विवर्णच्छदनाः विविधव नादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तं ६
र्णपत्राः ॥ ५ ॥ षट्पादाश्च मदारायवं वर्तते वीणातंत्रीमधुरनादो यस्मिन्प्लवंगमानां भेकानामुदीरितमेव कंठतालो यस्मि
न् मेघ एव प्राह्णायवंमृदंगनादास्तैराविष्कृते प्रकटिते संगीतेवमेघप्रवृत्तमिव ॥ ६ ॥

७·

140 संगीतविषयेकेविभ्रमंतोतिकेविद्यायंतिकेचित्तथानाप्रनुभवंतितत्सर्वेवनेपिसंपाद्यतेक्वचिदिति क्वचित्सलीलैरारथलीलैः कुवि
द्रुमदंतिर्णायकैः क्वचिद्धस्ताग्रनिषसकायैर्न्दत्प्रहृष्टैर्भर्त्सैलंबवद्दामरणैर्मयूरैर्वनेषुसंगीतमिवप्रवृत्तमिव १७ सूक्ष्मेतिका
तविरसंनिरुद्धाविरसंपादितानिद्राविहायप्रवुद्धाःसवेगाभेकाः अनेकरूपाआकृतिः संस्थानंवर्णानीलपीतादिर्नादिश्चयेषां

क्वचित्सलीलैः क्वचिदुन्मदैश्च क्वचिच्च हस्ताग्रनिषण्णकायैः बालैर्ववल्हीभवर्णैर्मयूरैर्वनेषु
संगीतमिवप्रवृत्तं १७ सनैर्घनानामप्रवगाः प्रवुद्धाविहायनिद्रांचिरसंनिरुद्धा अनेकरूपाकृति-
तिवर्णभिन्नादानवांबुधाराभिहतानदंति १८ नद्यः समुद्धाहितचक्रवाकास्तटानिशीर्णान्यव
गाहयित्वा हृष्टानवप्राह्नतशीर्णभोगाहृतेस्वभर्तारमपाययांति १९ नीलेषुनीलानववारिदे
र्णामयेषुमेघाः प्रतिभांतिसेकाः दवाग्निदग्धेषुदवाग्निदग्धाःशैलेषुशैलाइवबद्धमूलाः २०
प्रमत्तसत्त्वादिवबर्हिणानिमृगशक्रगोपाकुलशाद्वलानि चरंतिनीपार्जुनवासितानिगजाः स
रम्याणिवनांतराणि २१

तेनवांबुधाराभिर्निहताःसंतोनदंति १८ स्वभर्तृसंगममिच्छंतिभिरुत्कटमन्मथाभि
र्नदीभिर्द्धवभिर्तुल्यमुपमीयतेनयइति वारिदैरेणसमुद्वाहिताहितावनमिताश्चक्रवाकरूपास्तनापातिः शीर्णाभितटाविनि १९
नीलेषुमेघेषुसकानववारिदेर्णावद्धमूलानीलमेघाःप्रतिभांति दवाग्निदग्धेषुशैलेषुबद्धमूलाःदवाग्निदग्धाःशैला
यदिसकाभवंतितदारेतेइव २० प्रमत्तमयूरवनस्थवंति इंद्रगोपाख्यारक्तकीटप्रचुरशाद्वलसमेतानिवनांतराणिगजाश्च

श्री-
राकि-
टी-
७१

141 कदंबकेसराणां मदनं नेहेतनं वानीति ४२ निवृत्तात्यक्तो योगाः जातारसर्वत्र शोषः प्रक्रीडितः कैतैरितिनिष्का ४३ समहत्ताः समह
नोदैः प्रपवाहपंतिप्रवहजलानिकुर्वंति ४४ वर्षप्रवेगाः प्रतिवेगाहृष्टयः विशतिपत्रः मतिवह्रोमार्गोन्दराणां यामिलः ४५
नवैरभिषिच्यमानानदेंद्राः स्वाश्रियं राज्यसंपदमिव द्वनोवृकुंभैरभिषिच्यमानाः पंचनैदोसपनैमेल्पविविथधान्तमूषितनतानां

नवांबुधारा हत नकेसराणि धुवं परित्यज्य सरोरुहाणि कदंबपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा
भ्रमराः पिवंति ४२ मत्तागजेंद्रा मदिता हृषेद्रा वनेषु विभ्रांततरा मृगेंद्राः रम्या नगेंद्रा निभृता नगेंद्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेंद्रः ४३ मेघाः समुद्धत समुद्रनादा महाजलौघैर्गगनावलंबाः नदीस्तटाकानि सरांसि वापी महीं च कृत्स्नामभिपूरयंति ४४ वर्षप्रवेगा विपुलाः पतंति प्रवांति वाताः समुदीर्णघोषाः प्रनष्टकूलाः प्रवहंति शीघ्रं नद्यो जलैर्विप्रतिपन्नमार्गाः ४५ नरैर्नरेंद्रा इव पर्वतेंद्राः सुरेंद्रदत्तैः पवनोपनीतैः घनांबुकुंभैरभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयंति ४६ घनोपगूढं गगनं न तारा न भास्करो दर्शनमभ्युपैति नवैर्जलौघैर्धरणी वितृप्ता तमो
विथधुषितहृदलनापवंकृतनविशिष्टं स्वाकारं दर्शयंतीत्यर्थः ४६ गगनस्य च विलिमानदिशः प्रकाशाः ४७ ७
नोपगूढ वाताखिदर्शनाभावः वितृप्ता जामिता माना ४७

142 महांतिकृत्वानिशिखराणिधाराभिर्धौतानिवर्षधाराभिः क्षालितानिलंबमानैर्महाप्रमाणैर्मुक्ताकलापैरिवविपुलैः प्रपातैर्नि
र्झरैरुपलक्षितान्यधिकं विभांतीतिसंबंधः ४८ शैलोपरिपतितः शैलोन्नमाना विपुलाः प्रपाताः निर्झराः शैलोपरिप्रस्खलन्मा
नवेगाः संतः समादित्वर्हिणास्य गुहास्वविकीर्यमाणाहाराइवावभांतितियोजना ४९ निर्धौतं क्षालितं शृंगाणामुपतलं ये
महांतिकृत्वानि महीधराणां धाराभिर्धौतान्यधिकं विभांति महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताक
लापैरिवलंबमानैः ४८ शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोन्नमाना विपुलाः प्रपाताः गुहासम
मादित्वर्हिणासहाराविकीर्यंतइवावभांति ४९ शीघ्रवेगा विपुलाः प्रपाताः निर्धौतशृंगोपतला
गिरीणां मुक्ताकलापप्रतिमाः पतंतो महागुहोत्संगतलैर्ध्रियंते ५० स्तनामर्दविच्छिन्नाः स्त्री
णांहारमौक्तिकाः पतंतोवाकुलादिक्षुतोयधाराः समंततः ५१ विलीयमानैर्विहगैर्निमील
द्भिश्चपंकजैः विस्फुरंत्याइवमालत्यागतोस्तं ज्ञापतेरविः ५२ वृत्ताया चानरेन्द्राणां सेनाप्रतिनि
वर्तते वैराणि चैवमार्गाश्च सलिलेन समीकृता ५३ मासिप्राद्रपदे वस्त्रब्राह्मणानां विवक्षतां
स्तेनथागुहोत्संगतलैः गुहामध्यतलैः ५० तोयंवारामोक्ति अथ मध्याह्नसमयः सामगानामुपस्थितः ५४
याइवयंतरिस्वरूपोमुक्ता ५१ विलीयमाणे नीडेषुगच्छद्भिः ज्ञापते अनुमीयते ५२ नरेंद्राणां यात्रा वृत्ताधिवृत्ताः अतः
परमस्थिता इसेनाप्रतिनिवर्तते सलिलेनसमीकृताः हरिवाङ्कुल्यान्मार्गानिरुद्धाः अतएववैराण्यपिनिरुद्धानीत्यर्थः ५३
वस्त्रेवदं विवक्षतामध्येतमिच्छतां सामगानामयमध्यायसमयः उपाकरणकालः समुपस्थितः ५४

143 निवृत्तं कर्तव्यं छादनादिकर्म यस्य तादृशमायतनं गृहं यस्य सः संचिताः संचयाः जीवनसाधनानि येन सः उपरतगृहव्यापारः कोस
श्री· लेश्वरो भरतः आषाढीं प्राप्याभ्युपगतः कृतः यत्किंचिद्व्रतसंकल्प इत्यर्थः तदुक्तं महाभारते आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपा
रा·कि· षितः चातुर्मास्यव्रतेज्यां यायत्किंचिन्नियतो नर इति ५५ मां समायान्तं समीक्ष्येवानेन प्रतिनिवृत्तमिति शेषः ५६ वर्षाः वर्षाका
टी·

निवृत्तकार्यायतनो नूनं संचितसंचयः आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ५५ नूनमा
पूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ५६ इमाः स्फीतगु
णा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ५७ अहं तु हृतदार
श्च राज्याच्च महतश्च्युतः नदीकूलमिव क्लिष्टमवसीदामि लक्ष्मण ५८ शोकश्च मम विस्ती
र्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः रावणश्च महाञ्छत्रुरपारः प्रतिभाति मे ५९ अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च
भृशदुर्गमान् प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितं ६० अपि चातिपरिक्लिष्टं चिराद्दारैः
समागतं आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरं ६१

लानपायेति शेषः ५७ नदीकूलं कटं ५८ मे ततविस्तरं अपारं प्रतिभाति उत्तरं प्रतिभातीत्यर्थः ५९ अयात्रां वर्षा वर्षायात्राभा
वं कार्यान्तरकृतया सुग्रीवे प्रणतेऽपि मया सीतान्वेषणायोद्दिश्य किंचिदपि नोक्तं ६० अपि चातिपरिक्लिष्टं अतिपरिक्लेशं प्राप्तं
आत्मकार्यगरीयस्त्वात् अस्मात्प्रयोजनस्यातिमहत्त्वात् अल्पपलेनाल्पकालेनासाधनादित्यर्थः वक्तुं नियोक्तुं नेच्छामि नोचितं ६१ ७२

144 उपकारं कर्तव्यस्ते स्मरिष्यति ९१ अकृतज्ञः कृतोपकारानभिज्ञः पुरुषः अप्रतिकृतः प्रत्युपकारमकुर्वन् सत्त्ववतां महात्मनां म
नो हंति निर्वीरः प्रत्युपकारसमर्थः उपकारेणाहं तेनाप्रतिकारेण प्रत्युपकारेण युज्यते इति युज्यत एव सुग्रीवोप्येवं विधिं यथा
प्रत्युपकारं करिष्यतीति भावः ९५ तेरामम् इत्यन्वयः दर्शनंमते ९५ कर्ता करिष्यति ९९ इत्यष्टाविंशः सर्गः ईदृशेब्योम

स्वयमेव हि विक्रम्य समज्ञात्वा कालमुपागतं उपकारं च सुग्रीवो ज्ञास्यते नात्र संशयः तस्मात्काल
प्रतीक्षोहं स्थितोस्मि शुभलक्षण सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ९२ उपकारेण वी
रो हि प्रतिकारेण युज्यते अकृतज्ञोप्रतिकृतो हंति सत्त्ववतां मनः ९४ तमेवमुक्तः प्रणिधाय
लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितं उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः
शुभं ९५ यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेंद्रकर्ता नचिराद्धरीश्वरः शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिदं
भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ९५ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे अष्टाविंशः सर्गः २८ स
मीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकं सारसाकुलसंघुष्टं रम्यं ज्योत्स्नानुलेपनं १ समृद्धार्थं
च सुग्रीवं मंदधर्मार्थसंग्रहं अत्यर्थमसतां मार्गमेकांतगतमानसं २

समीक्ष्य हरीश्वरमुपागम्य हनूमानब्रवीदिति नवर्तमेनान्वयः १ मंदो धर्मार्थयोः संग्रहो यस्य तं असतां मार्गं कामसक्ति
लक्षणं अत्यर्थमाश्रयंतमिति शेषः एकांतगतमानसं एकस्मिन्नेव कामपुरुषार्थे अंतेनिश्चयं गतमानसं यस्य तं २

145 निहतकार्यंतिष्ठन्नवालिवधरूपस्वकार्यं सिद्धार्थंप्राप्तराज्यं अभिप्रेतानीप्सितानर्थान्प्राप्तवंतं ६ स्वांपत्नीरुमां ४५ उत्सन्ना
का॰ ज्यसंदेहंमत्रिसौष्टवेननष्टराज्यपालनसंदेहंनिश्चितार्थः निश्चितसर्वेषांस्वार्थः ततः कर्तव्याकर्तव्यसकलार्थतत्वज्ञः का
रा॰कि॰ लधर्मविशेषवित्कालोचितेधर्मविशेषमनुष्ठेयंवेत्तीत्याहद्वाभ्यां ८ हितंतत्कालहितंतथ्यंकालांतरहितंतेनतथ्यासत्यंसामथ
टी॰
७३ निवृंतकार्यंसिद्धार्थंप्रमदाभिरतंसदा प्राप्तवंतमभिप्रेतान्सर्वानेवमनोरथान् ३ स्वांचप
त्नीमभिप्रेतांतारांचापिसमीप्सितां विहरंतमहोरात्रंकृतार्थंविगतज्वरं ४ क्रीडंतमिवदे
वेशंनंदनेप्सरसांगणैः मंत्रिषुन्यस्तकार्यंचमंत्रिणामनवेक्षकं ५ उत्सन्नराज्यसंदेहंकाम
वृत्तमवस्थितं निश्चितार्थोर्थतत्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ६ प्रसाद्यविविधैर्वाक्यैर्हेतुम
द्भिर्मनोनुगैः वाक्यविद्वाक्यतत्वज्ञोहरीशंमारुतात्मजः ७ हितंतथ्यंचपथ्यंचसामधर्मार्थ
नीतिमत् प्रणयप्रीतिसंयुक्तंविश्वासकृतनिश्चयं ८ हरीश्वरमुपागम्यहनुमान्वाक्यम
ब्रवीत् राज्यंप्राप्तंयशश्चैवकौलेश्रीरपिवर्द्धिता मित्राणांसंग्रहःशेषंभवांस्कर्तुमर्हति ९ यो
हिमित्रेषुकालज्ञःसततंसाधुवर्तते तस्यराज्यंचकीर्तिश्चप्रतापश्चाभिवर्द्धते १०
मार्थनीतिमद्वाक्यंप्रणयत्वप्राप्तयाप्रीत्यासंयुक्तंविश्वासेस्ववचनप्रामाण्येकृतनिश्चयमीदृशंहरीश्वरमुपगम्यहनु
मानब्रवीदित्यन्वयः ८ कौलीकुलमाक्रमागता ९ कालज्ञःप्रत्युपकारकालज्ञःसाधुवर्ततेसाधुत्वानुष्ठानवान्वर्तते १० ७३

146 देयतेः नेनेतिदंडः सेनं ग्रामसकरणग्रामः समवेतानिमिलितानिन त्वेकमपिपृथक् ११ निस्पर्थे अभिनेनार्थे १२ संभ्रमात् त्वया
१२ कालव्यतीतेषु अविद्रकालविशेषातिक्रांतेषु पश्चात्तेषु वर्तनेनतसिध्यर्थे यतने सम्मितस्य महतोः ध्यान्कृतापिमित्रार्थं नमि

यस्य कोशश्च दंडश्च मित्राणाम् आत्माच भूषितं समवेतानि सर्वाणि सराज्यं सहृद स्मृते ॥ त्वेद्दका
न्नृतसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हसि १२ संत्यज्य सर्व
कार्याणि मित्रार्थे मियोनुवर्तते संभ्रमाद्विकृतो त्वाद्दः सोयं नैवावकृष्यते १३ यस्तु कालव्यते
तेषु मित्रकार्येषु वर्तते सकृत्वा महतोप्यर्थान् मित्रार्थेन युज्यते १४ यदिवीरदकार्यनामि
त्रकार्यमरिंदम नदिदंवीरकार्यंनेकालातीतमरिंदम १५ क्रियतां राघवसेनेह स्थाः परिमा
र्गणेव नवकालमतेतेते निवेदयतिकालवत् १६ त्वरमाणोपि संप्राप्तत्वराजन्वशानुगः
कुलस्यहेतुभूतः सेदेवंवंधुश्च राघवः १७ अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चातिरमोगुणैः तस्यत्व

ज्ञार्थेन मित्रत्वप्रयोजनकार्येन नयुज्यते १४ हीवीरअद्यिमनः कार्यं अस्माभिः कृतवैकार्यं पूर्वं तेनकृतंतव १८
कर्तव्यं यदिदं मित्रकार्यमस्ति तदिदं वीरकार्यं रामकार्यं अरिंदम नेकालातेषु कंकालमिति किं स्ववर्तने अत्यर्थः १५ तस्मात्कि
यतामितिनन्तुतत्कार्यं कालातन्य पश्चात्संतेस्थापयिष्यतोवेत्याह नवेति कालवित् कालातिष्ठतीतिभावः १६ अप्रमेयस्वभावः
कुलस्यबंधुः स्वयं गुणैरप्रतिमश्च रामममाणापितवव शानुगः अतस्त्वं नप्रेरयतीतिविशेषः १८

157 श्री° वाकि° टी° ७४

किंचतेनपूर्वंतकार्यंकृतंतस्यकार्यंकुरु कर्मेवमकारमाहहरेश्वरेति १९ इदानीवानरश्रेष्ठोपिकालात्ययदोषस्तद्वस्य
यवेत्याशंक्येनेत्याहननीहीति चोदनाहश्चपतेरामस्येरणोपिणाज्ञातोपिकालातिक्रमोनदोषायेतिभावः तत्प्रेरणायदिका
रणांतदाकालव्यतिक्रमोभवेदेवेत्यर्थः २० अकर्तेरपिअनपकर्तुरपिकार्यस्यकर्ता राज्येनयनेवच शतिकर्तुः उपकर्तुः २१

हरीश्वरहरिश्रेष्ठनाज्ञापयितुमर्हसि १९ नहितावद्भवेत्कालोव्यतीतश्चोदनादृते चोदि
तस्यहिकार्यस्यभवेत्कालव्यतिक्रमः २० अकर्तुरपिकार्यस्यभवान्कर्ताहरीश्वर किंपुनःप्र
तिकर्तुस्तेराज्येनचधनेनच शक्तिमानतिविक्रांतोवानरर्षभगणेश्वर कर्तुंदाशरथेःप्रीति
माज्ञायांकिंनसज्जते २२ कामंखलुशरैःशक्तःसुरासुरमहोरगान् वशेदाशरथिःकर्तुंत्वत्स
निज्ञांतुकांक्षते २३ प्राणत्यागाविशंकेनकृतंतेनतवप्रियं तस्यमार्गाममवैदेहीपृथिव्या
मपिचांबरे २४ देवदानवगंधर्वाअसुराःसमरुद्गणाः नचयक्षाभयंतस्यकुर्युःकिमिव
राक्षसाः २५ तदेवंप्राक्रियुक्तस्यपूर्वंप्रतिकृतंतथा रामस्यार्हसिपिंगेशकर्तुंसर्वात्मनाप्रि
यं २६ नाधस्तादवनौनाप्सुगतिर्नोपरिचांबरे कस्यचिन्सज्जतेऽस्माकंकपीश्वरतवाज्ञया २७

आज्ञायांकिंवसज्जमेकिमर्थंविलंबसे २१ प्राणत्यागाविशंकेन अनपकारिवालिमारणात्मानकेतदनौचित्यप्रकारादि
तेनमित्रकृत्यंस्वकृत्यमेवेतिबुद्ध्यानवप्रियंकृतंमार्गामअन्वेष्याम २४ भयमितिरणोइतिशेषः २५ प्रतिकृतंकृतोपकारस्यपिते

शकपिराज २९ नचान्नयास्माकंमध्येकस्यचि
दपीतिसंबंधः २८

७४

148 हैयनव ग्रप्रहृष्टाः कोघग्रशेकोघधिकाद्दयः नेसंहितिनेषामध्येकः नेहृतेनवदर्थे किंकराविनिशेषः जवविज्ञकृत्ववननलथा
लापयेतियोजना २८ मतितदजृष्टानविष्कंया २९ ३० सेनाग्रणीः सेनाग्रेसरानतथाकृरुतथालापयग्रसंगेनसुविलंवेन ३१ ग्रंतपा

तथालापयतः किंतेकृतेवसनकृत्रविन्न हरयोहत्पदृष्टास्तेसंतिकोघप्रयोनय २८ तस्मात्तद्दव
नेस्क्रत्वाकालेसाधुनिरूपितं सुग्रीवः समर्थंपत्रप्रकारसतिमनमो २९ संदिदेशातिमतिमान
नीलंनित्यकृतोमयं दिक्षुसर्वासुसर्वेषांसेनानामुपसंग्रहे ३० यथासेनासमग्रामेयूथपाला
श्चसर्वशः समागच्छंत्यसंगेनसेनाग्रणीस्तथाकुरु ३१ येत्वंतपालाः प्लवगाः शीघ्रगाव्यवसाय
निः समानयंत्वतेशीघ्रंत्वरिताः शासनान्मम ३२ स्वयंचानंतरंकार्यंभवानेवानुपश्यतु ३३ त्रिप
चरात्राहृध्वंयः प्राप्नुयान्नेहवानरः तस्यप्राणांतिकोदंडोनात्रकार्याविचारणा ३४ हरींश्चवृ
द्धानुपयातुसांगदोभवान्ममाज्ञामधिकृत्यनिश्चितां इतिव्यवस्थांहरिपुंगवेश्वरोविधायवे
श्मप्रविवेशवीर्यवान् ३५ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेएकोनत्रिंशः सर्गः गुहांप्रविष्टेसुग्रीवेविमुक्तेगग
नेघनैः वर्षरात्रोषितोरामः कामशोकाभिपीडितः १ पांडुरंगगनंदृष्ट्वाविमलंचंद्रमंडलं शा

लाः दिगंतवर्तिसेनापतयः समानयंतसमागच्छंतु ३२ ग्रनंतरंग्रानयनानंतरंकार्यंसेनादर्शनगणनादिग्रनुपश्यतसंपादयतु ३३
त्रिपंचरात्रात्पंचदशदिनात्तर्ध्वंयग्रागच्छेतस्यदंडः तेनपत्तमध्येसर्वैरागंतव्यमितिभावः ३४ हृद्धानहीनांसांगदोभवाननुपयातुसंमा

रामायणटीका किष्कि० २२

श्री रा कि टी ७५

149 कालंसेनोयोगकालेमममोहवञ्जलवितोविभ्रुवः १ सतांवितस्वास्यांमनस्यामनः सन्निहितामपिचिंतयामास जीवितवाकथमे
नाप्रत्यातेष्यामीतिचिंतनेचकारः ४ सारससशहेःसंघुष्टेशदवहोमहष्टेतिसंवंधः ५ हेमवर्णायातनुभिर्विभूषिते ६ सारसास्वस
नादैःसासारवास्पितवृतिभिः यामेवालाश्रामेरमतेमाप्रवरदोवणप्रामाकथंरमते ७ काचनानिचकाचनपुष्पाणिवनिम

कामहृतेचसग्रीवंनष्टांचजनकात्मजां दृष्ट्वाकालमतीतंचममोहपरमातुरः १ सतसंज्ञा
मुपागम्यमहूर्तान्मतिमास्ततः मनःस्थामपिवैदेहींचिंतयामासराघवः ४ दृष्ट्वाचविमल
व्योमगतविद्युद्बलाहकं सारसारवसंघुष्टंविललापार्तलेंद्रियः ५ आसीनःपर्वतस्याग्रे हेम
धातुविभूषिते शारदंगगनंदृष्ट्वाजगामममनसाप्रिया ६ सारसारवसंनादैःसारसारवभा।
दिनी याश्रमेरमतेवालासाद्यमेरमतेकथं ७ पुष्पितांश्चासनान्दृष्ट्वाकांचनानिवनिर्मलान
कथंसारमतेवालापश्यंतीमामपश्यती ८ याप्ररकालहंसानांस्वरेणकलभाषिणी बुध्य
तेचारुसर्वांगीसाद्यमेबुध्यतेकथं ९ निःस्वनंचक्रवाकानांनिशम्यसहचारिणां पुंडरीका।
विशालाक्षीकथमेषाभविष्यति १०

लानासनदृक्षान्दृष्ट्वासौदर्यातिशयाद्युनःपुनस्तान्पश्यंतीतितदाचमामपश्यतीकथंवर्तते ८ वलेनशद्वेनबुध्यतेइत्यन्वयः
कलभाषिणीकोमलशद्ववती ९ निशम्यश्रुत्वाकथंभविष्यतिकथंसतोधारयिष्यतीत्यर्थः १०   ७५

15D काननानि लतावृतगुल्मप्रदेशान् ॥ शारङ्गेणेति निरंतरः पूर्णः कामः सौकुमार्यात्तद्वियोगाद्धेतोस्त्वां वामिनीहृद्यमतिशयेन पीडयेद्
पित्वपीड्येदेव १२ सारंगाव्याघात कविहंगमस्टषितोयथा त्रिदेशस्वराजलंकोत्त ममाणो विलपति स्म एवं सीताशंसिकोत्तमा
णो विललाप १४ गिरिसानुषु भ्रांतः कुटिलं संचार्यफलाभिलाषेण कुटिलमार्गेषु चरित्वेत्यर्थः पद्मवाहृतालक्ष्मणेः प्रजंगाः

सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च तां विना मृगशावाक्षीं विरतं न यथा लभे ॥ अपि
तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनी न हृत्पीडयेत्कामः शारङ्गेणेति निरंतरः १२ एवमादि न
रस्त्रष्टो विललाप नृपात्मजः विहंग इव सारंगाः सलिलं त्रिदशेश्वरात् १३ भ्रांतः संचार्य कुटिलं
फलार्थी गिरिसानुषु ददर्श पद्मपाहृतो लक्ष्मीवान् लक्ष्मणाग्रजः १४ तेचिंतयाकुः सहृद्यापरी
तो विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी भ्रातर्विषादात्परितो नितांतदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच दीनं १५
किं मार्य कामस्य वशंगतेन किमात्मवैरूप्यपराभवेन अयं यथा संह्रियते समाधिः किमस्म
द्योगेन निवर्तितेन १६

मंददर्श १४ विषादाद्विषादं दर्शनात् १५ हे अर्यपदायस्मिन्कालेसमाधिः विनसमाधानं स
पादनीयं भ्रनास्मिन्काले अपसमाधिः किं ह्रियते किमर्थं संह्रियते कामस्य वशंगतेन वशागमनेन किं द्वितीयायाश्च तृतीयार्थः
अपि चैवमात्मपौरुषपराभवेन किं पौरुषमेव पौरुषं स्वार्थे ष्यञ् किं च निवर्तितेन योगेन उद्योगेन किं किं प्रयोजनं साधितं

भट्टिकाव्यं ४८

151

श्री· हेतुहीनसतक्रियाभियोगंकार्यैषोगमनस: प्रसादंसरियोगानुगतंधैर्यैर्ययाभ्यामगवहंकालंवसहायसामर्थ्यंसुग्रीवादिसायसाम
धैसुकर्मयोगंदेवतोपासनायोगवहेतेजरुदय क्रियायोगादिकं सर्वस्वकार्यसिद्धौहेतुरुषेत्सर्थः १७ ज्वलितामग्निचूडामग्निशिखा
तकि· मुपेत्यस्पृष्टाकश्चिदपिनदह्यतेइतिनमुपितवह्निर्ज्वलतिरिनः सर्वोपिदह्यतएव १८ रामःप्रस्तुष्टपक्षयुक्तिभिरविकाबेस्वभावजेस
टी· भावंस्तिरुवाक्यमनकवंतेलक्ष्मणसहितेलक्ष्मणमेवाव हेलक्ष्मणयत्त्वयाप्रयुक्तंवाक्यतद्धितंतेकालमनवंपथ्यंकालांतरेपिस
५९

क्रियाभियोगंमनस:प्रसादंसमाधियोगानुगतंचकालं सहायसामर्थ्यमहीनसत्वन्स्वकर्म
हेतंवक्रुहृदययोग १७ नज्ञानकौमानववेषनाद्यनयासनासलभापवेण नवाग्निचूडांज्व
वलितामपेत्यनदह्यतेवीरवराहकश्चित १८ सलक्ष्मणंलक्ष्मणपमथ्यंस्वभावजंवाक्य
मुवाचरामः हितंवपथ्यंचवचःप्रयुक्तंसमामभर्योर्थसमाहितार्थं १९ निःसंशयंकार्यमवे
क्षितव्यंक्रियाविशेषोह्यनवर्तितव्यः ननुप्रवृत्तस्यदुरासदस्यकुमारकार्यस्यफलंविचिंत्य २०
मुप्ययप्रपलाशशाखीमेथिलीमनुचिंतयन् उवाचलक्ष्मणरामोमुखेनपरिशुष्यता २१ तर्पयित्वा
सहस्रांत:सलिलेनवसुंधरा निर्वर्त्ते
त्वेनयप्रसक्तंराजनीतिप्रक्तं मामसहितंधर्मार्थाभ्यां वर्तितव्यमेवकार्येसीता
न्वेषणादितिःसंशयमवेक्षणीयंतिःसंशयंययातथाकर्तव्यमित्यर्थः १९ लक्ष्मणवाक्यैःतणंस्वस्थोपिपुनर्जानकीविदहृविनः
पारदवाणायतिप्रसमाहितंसंगतं २० हेकुमारप्रवृत्तस्यदुरासदस्यकार्यस्यफलंसेनाप्राभिरुपनविनमितिनंकिंतुचिंत्यमेव क्रिया

यित्वा सम्पादि कृतकर्मा अवस्थितः
१९ विशेषः जुहादिः सोपिघ्रनुवर्तितेथो हिरुनुथेस्या
दि निर्वर्तते यित्वा संपाद्य कृतक कृतकृत्यः २२

159 गच्छंतीतिगमाः शैलद्रुमपरानिद्वितीयाबहुवचनांतंतांगच्छंतितप्राप्य तासलिलंविसृज्यपरिशांताः २३ २४ वसिष्ठरहितवाताःसम्
यताश्चापिविरता २५ २६ महामेघैरभिवृष्टाअतएवनिर्मलाः २७ अथपारत्नश्रियंस्वसमस्तंहिविभज्यत्रिधाविभागंकृत्वासमवदादिशरत्प्रवृत्ता

दीर्घगंभीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपरोगमाः विसृज्यसलिलंमेघाः परिशांतांनृपात्मज २३ नीलोत्पलद
लश्यामाः श्यामीकृत्वादिशोदश विमदाइवमातंगाः शांतवेगाः पयोधराः २४ जलगर्भामहावेगाः
कुटजार्जुनगंधिनः चरित्वाविरताः सौम्यवृष्टिवाताः समंततः २५ घनानांवारणानांचमयूराणांचल
क्ष्मणांच नादः प्रस्रवणानांचप्रशांतः सहसानघ २६ अभिवृष्टामहामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः अ
नुलिप्ताइवाभांतिगिरयश्चंद्ररश्मिभिः २७ शाखासुसप्तच्छदपादपानांप्रभासुतारार्कनिशाकरा
णां लीलासुचैवोत्तमवारणानांश्रियंविभज्याद्यशरत्प्रवृत्ता २८ संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभाल
क्ष्मीःशरत्कालगुणोपपन्ना सूर्याग्रपादप्रतिबोधितेषुपद्माकरेष्वभ्यधिकंविभाति २९ सप्तच्छ
दानांकुसुमोपगंधीषट्पादवृंदैरनुगीयमानः मत्तद्विपानांपवनानुसारीदर्पंविनेष्यन्नधिकंविभा

वृक्षाणांपासंतात्पुष्पविकासरूपेणताराप्रभृतिशुभ्रनिर्मलतारूपेणराजलीलासुउन्मत्तकतारूपेणाश्रद्दनेत्यर्थः २८ ति ३०
अनेकपदार्थाश्रयाः विचित्राः शोभायस्याः साशरत्कालोत्कर्षेणाभिता लक्ष्मीः सूर्यस्यप्रथमप्रसृतकिरणविकसितेषु २९
पंचममनुसरतीतच्छीलः विनेष्यन्नजलशोषयन्शरत्कालइतिशेषः मत्तद्विपानांयमंमथिकंकुर्वन्विभाति ३०

153 मानससरस्तः खेन सहाभ्यागतैश्चक्रवाकैः सह क्रीडंति ११ १२ विमुक्तं सर्वं वर्हरूपमाभरणं यैः अरक्ताः रागरहिताः १३ प्रियकैरसन
हृदैः कुसुमोद्गतानामच्छदकुसुमाघ्राणप्रवृत्तानां मदोत्कटाश्रयिकमदाश्रनपवमदलालसाः मदशाहेनतजनाः कामभोगास्तैः

श्री· ऋकि· टी· ७७

अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः सुरप्रियैः पद्मरजोवकीर्णैः महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडंति हं
साः सह चक्रवाकैः ११ मदप्रगल्भेषु चकोरणेषु गवाक्षमन्हेषु च दर्पितेषु प्रणष्टतोयास्ववनिम्न
गास्व विभाति लक्ष्मीर्वृद्धया विभक्ता १२ नभः समीद्याबुधरीविमुक्तं विमुक्तवर्हाभरणं वनेषु प्रि
यास्वरक्ताविनिवृत्तशोभा भावानोत्सुवाध्यानपरा मयूराः १३ मनोज्ञगंधैः प्रियकैरतल्पैः पुष्पाग्र
भारावनताग्रशाखैः सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्योतितानीव वनांतराणि १४ प्रियान्वितानां
नलिनीप्रियाणां वनप्रियाणां कुसुमोद्गतानां मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां भाता
योऽद्भुतमदाः १५ अभ्रं नभः शस्त्रविधौतवर्णं ह्रस्वप्रवाहानि नदीजलानि कह्लारशीताः पवनाः
प्रवांति नमो विमुक्ता दिशः प्रकाशाः १६ सूर्यातपाक्रमणनष्टपंका भूमिः क्षितीयादित
सांद्रेणः अन्योन्यवैरेण समायुतानामकालोघनवायिपानां १७

क्लावेतः १५ शस्त्रवद्धौतेजिता सिवहिवोनौ विमलो वर्णो नैर्मल्यं यस्य तत् कालाहाराश्चतेणीताश्चेत्यर्थः १६ सूर्यातपस्याक्रम
णेन संबंधः चिरेण उद्यादिनः प्रकाशितः सोद्दोरेणार्थया शरद्गनवार्थकालेयं १७ ७७

154 गुण्याधितेवर्धितेरूपशोभेयेषां यांसहसमन्वितोगाःयांसद्युगोताः ३८ समसमथत्वादिविशेषणत्रयंकरिष्यतिः मंदगतिमितिमदंः
विभूषितंविभूषिणंसारसोद्वैः हंससमहैःविमनाःमनाःमनःपर्यायोमनणाह्रोःकारेनोपिहिरुकोणात ४० महारवेविंद्यास्य

धारद्गुणाख्याधितरूपशोभाःप्रहर्षिताःयांसहसमन्वितांगाः मदोत्कटाःसंप्रतिपुद्दलब्राह्मणा
वोमध्यगतानदंति ३८ समन्मथासीव्रततरानुरागाःकलिल्विनामंदगतिंकरिष्णुः मदान्विता
सेपरिवार्ययांतेवनेषुभर्तारमनुप्रयांति ३९ सत्काववाणपान्नविभूषितानिवर्हाणितेनोपग
तानदीनो निर्भर्त्स्यमानाइवसारसोघैःप्रयांतिदीनाविमनामयूराः ४० विद्यास्यकारंडवचक्र
वाकान्महारवेभिमकदागजेंद्राः सरःसुबुद्धोवुजभूषणेषुविनोभ्यजलंपिबंति ४१ व्यपे
व्यनकासुसवालकासुप्रसन्नतोयासुसगोकुलासु ससारसासारवतिनादितासुनदीषुहृद्दं
मानिपतंतिहृष्टाः ४२ नदीघनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलवर्हिणानां लवंगमा
नोवगतोन्मदानांध्रुवंरवाःसंप्रतनष्टाः ४३

तिसेवंथःभित्तकटाः मदेनेतिशेषः बुद्धांबुजानातिविकसितकमलमाति ४१ ससारसाश्चतासलदाराववितानादिताश्चता
सुः ४२ प्रतिप्रवृद्धानिलोमहावायुः वर्हिणामयूराः प्लवंगमाभेकाः ४३

155 अनेके वर्णा येषां ते नवोदितेष्वंबुधरेषु सविनष्टकायाः सवर्णा नष्टदेहयात्राः श्रुतपवनश्राम्यत्प्रायाः ४४ शशांकोदितसौम्यव
श्री॰ क्त्रा उदितशशांक एव सौम्यं वक्त्रं यस्याः तारागणा एवोन्मीलितानि चारूणि नेत्राणि यस्याः सा ४५ शालिप्रसवानि व्रीहयः मा
रा॰ किं॰ लेव नभः समाक्रामति ४६ सुप्तैकहंसमिति चंद्रप्रतिबिंबवत् महाह्रदस्थमिति गांभीर्यकृतनैर्मल्यातिशयेनाकाशसाम्याय घ
टी॰ नैर्विमुक्तमिति परिशिष्टानामपोक्ते ४७ प्रकीर्णहंसा एवाकुला मेखला यासां वाप्युत्तमानां उत्तमवापीनां ४८ वेणुस्वनरूपेण

७८ अनेकवर्णाः सविनष्टकाया नवोदितेष्वंबुधरेषु नष्टाः क्षुधार्दिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरो
षिता विप्रसरंति सर्पाः ४४ रात्रिः शशांकोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा ज्यो
त्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृतांगी ४५ विपक्वशालिप्रसवानि भुक्त्वा
प्रहर्षिता सारसचारुपंक्तिः नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ४६
सुप्तैकहंसं कुमुदैरुपेतं महाह्रदस्थं सलिलं विभाति घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचंद्रं तारागणा
कीर्णमिवांतरिक्षं ४७ प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनां वाप्युत्तमा
नामधिकाद्य लक्ष्मीर्वरांगनानामिव भूषितानां ४८ वेणुस्वनव्यंजिततूर्यमिश्रः प्रत्यूषका
लेऽनिलसंप्रवृत्तः संमूर्छितो गह्वरगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीव शब्दः ४९

व्यंजितेन व्यक्तेन तूर्येण वाद्यघोषेण मिश्रः प्रत्यूषकाले प्रातः काले अनिलेन संप्रवृत्तः तत्संबंधेन जातः संमूर्छितो व्याप्तः गह्वर
गोवृषाणां गर्गराणां दधिमंथनभांडानां गोवृषाणां च शब्दः अन्योन्यमापूरयतीव प्रत्यूषकाले प्रबुद्धा गोपाः गोष्ठेषु वेणुवा ७८
दयंति गोष्ठागारेषु मथंति वृषाश्च नदंति तज्जः समुदितः शब्दः प्रथत इत्यर्थः ४९

156 नदीनां कूलानि मन्दमारुतेन वाधूयमानैः कंपितैः कुसुमप्रभासैः कुसुमविकासैर्युतैः धौतामलपट्टसदृशैः काशैरुपशोभि
तानि ५० वनेषु प्रचंडाः निरंकुशा गतपाः मधुपानेन शौंडाः मत्ताः पद्मानामसनानां वरेण्या भिंगौराः पीताः षट्चरणा भ्रंगा वनेषु प

तैर्वनं दीनां कुसुमप्रभासैर्धाभूयमानैर्मंदमारुतेन धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः कूलानि शुभ्र
कैरुपशोभितानि ५० वनप्रचंडा मधुपानशौंडाः प्रियान्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः वनेषु षेत्राः
पवनानुयाताः कुर्वंति पद्मासनरेणुगौराः ५१ जलं प्रसन्नं कुसुमप्रहासं क्रौंचस्वनं शालिवनं
विपक्वं सुखश्च वायुर्विमलश्च चंद्रः शंसंति वर्षव्यपनीतकालं ५२ मीनोपसंदर्शितमे
खलानां नदीवधूनां गतयोद्य मंदाः कांतोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव का
मिनीनां ५३ सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि सपत्रलेखानि स
रोचनानि वपूंषि वा नीवनदीमुखानि ५४
वनात्मयात्रां पवनानुगमनं कुर्वंति गंधलोभादिति भावः ५१
कुसुमरूपः प्रहासोयस्मिन्नतत् शालिवनं वर्षस्य विपनीतं व्यपनयो यस्मिन्नतं कालं शरत्कालमित्यिति यावत् ५२ मीनाएवोप
संदर्शिता मेखला यासां ५३ चक्रवाकैरेलकाणाः रोचनापत्ररेखा वदनं कूलस्थानीयाः ५४

157 उक्तविशेषणविशिष्टेषु वनेषु सुप्रपंचं दर्शयति। सकामः गृहीतचापेन उद्यतः प्रयुक्तः सोर्दंड। तीव्रतादंडनं येन तथा वर्तते ५८ पार्श्वेंदुकराणां किरणानां स्पर्शेन यो हर्षस्तेनोन्मीलितानि स्वकीयानि तान्तास्कानि नेत्राणि नेत्रकनीनिकाचयशालिनीरेत्र।

श्री·
रा·कि·
टी·
७५

सुनरहिताच सुवश्मा कोशावसवसमाप्तो किरलकारः कांतकरस्पर्शस्वादधोन्मीलितनयनापास्तदनरागवणास्ते वा

प्रफुल्लबाणासनविचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पदनिकूजितेषु गृहीतचापोद्यतचंडदंडः प्रचंडचापोषवेन

षु कामः ५५ लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्य

क्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ५६ दर्शयंति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः नवसंगमसव्रीडा जघना

नीव योषितः ५७ प्रसन्नसलिलाः सौम्य क्रौंचीभिर्विनादिताः चक्रवाकगणाकीर्णा विभांति

सलिलाशयाः ५८ शशांककरस्पर्शहर्षोन्मीलितलोचना अहो भगवती संध्या जहाति स्व

यमंबरं ५९ अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज उद्योगसमयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थि

तः ६० इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज नच पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं वा तथाविधं ६१

चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः मम शोकाभितप्तस्य सौम्य सीतामपश्यतः ६२

सितवसनायाः काममत्याहतां नस्य संध्यायामारोपात् ५९ ६० यात्रा उपस्थितेति शेषः तथाविधं यात्रोपयोगिनं उद्योगं च तन

स्तु पश्यामीत्यनुकर्षः ६१ चत्वार इति यद्यपि चत्वारो मासो विगतप्रायवत्तथापि तत्रोद्योगाभावेन तस्यापि गतप्रायत्वाङ् ता

रामा ७९

७५

158 चक्रवाकी भर्तारमिव विषमं दंडकारण्यमुद्यानमिव यामां पृष्ठतोऽनुगता तामपश्यतो मे मासा वर्षशतोपमाना इति पूर्वेणान्वयः ९४ कृपायाश्चकरणे हेतुमनुपतिष्ठनाथ इति ९५ सुग्रीवस्य सुग्रीवेणशापे हेतुः ९६ परिसंख्याय गणयित्वानवबुध्य

चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोऽनुगता वनं विषमं दंडकारण्यमुद्यानमिव चांगना: ९२ प्रियाविही
ने दुःखार्ते हृतराज्ये विवासिते कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मम लक्ष्मण ९४ अनाथो हृतरा
ज्योयं रावणेन च धर्षितः दीनो दूरगृहः कामी मां चैव शरणं गतः ९५ इत्येतैः कारणैः सौ
म्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः अहं वानरराजस्य परिभूतः परंतप ९६ स कालं परिसंख्याय सीतायाः
परिमार्गणे कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुध्यते ९७ स किष्किंधां प्रविश्य त्वं ब्रूहि वानर
पुंगवं मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ९८ अर्थिनामुपपन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणां
आशां संश्रुत्य यो हंति स लोके पुरुषाधमः ९९ शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितं स
त्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ०० कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवंति ये ता
न्मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुंजते ०१ नूनं कांचनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे द्रष्टुमि

ते समयमिति शेषः ९८ उपपन्नानां बलवीर्यादियुक्तानां आशां अभिमतार्थविषयां संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ९९ यो हि उदीरितं वाक्यं
सत्येन अमोघत्वेन परिगृह्णाति निष्पादयति ०० न भवंति कार्याय इति शेषः क्रव्यादाः श्वादयः ०२

श्री॰ वा॰ कि॰ टी॰ ८॰ 159

संश्रोतुमिच्छसीत्युत्तरत्र इति सुग्रीवं ब्रूहीति संबंधः ७३ वीरस्त्वयात्मज त्वत्सहायस्य ते एवं गते सालगिरिभिद्विदलनादिषु स्वयमप्र
तिहते पराक्रमे परिज्ञाते सत्यपि मम सुग्रीवस्य चिंता वालिवन्मामपि हनिष्यतीति चीवारः कामं न स्यात भवेदेहाग्रास्त्वर्थमित्यर्थः ७४
ग्रयमारंभः सख्यकरणं वालिनिरसनरूपायदर्थं यस्मै सीतान्वेषणप्रयोजनाय कृतः समर्थं तद्विषयसंकेतं स प्लवगेश्वरो नाभिजा

घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छसि ७३ काममेवं
गतेप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे त्वत्सहायस्य मे वीर न चिंता स्यान्नृपात्मज ७४ यदर्थमयमारंभः
कृतः परपुरंजय समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ७५ वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय ह
रीश्वरः व्यतीतांश्चतुरो मासान्विहरन्नावबुध्यते ७६ सामात्यपरिषत्क्रीडन्पानमेवोपसेवते
शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयां ७७ उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वत्स महाबल मम रो
षस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ७८ न च संकुचितः पंथा येन वाली हितो गतः समये तिष्ठ सु
ग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ७९

नातीति संबंधः ७५ वर्षाणां तत्कालमेव समयकालं प्रतिज्ञायेत्यर्थः ७६
पानं यमानं ७७ मम रोषस्य यद्रूपं तत्सुग्रीवस्योच्यतां त्वं वदमानं वचनं च ब्रूयाः इति संबंधः ७८ तद्वचश्चाह मेत्विहतो
वाली येन पथा गतः स पंथाः परलोकमार्गो न संकुचितः न नष्टः हे सुग्रीव समये मर्यादायां तिष्ठ समयं मा हासीः वाली ८०
पथं वालिगतं मार्गं मा अन्वगा इत्यर्थः ७९

160 ८० कार्ये एवं विदिते एव मवस्थिते मतिः यद्धितं तत् ब्रूहि कालव्यतिक्रमो मा भूदिति शेषः ब्रूत त्वरेति संबंधः ८१ कुरुष्वेत्यायुप
न्यासः संग्रहेण सुग्रीवहितप्रदर्शनार्थः ८२ मानववंशवर्द्धनो लक्ष्मणः ८३ इति सर्गः ३० लक्ष्मणः १ मद्यंतीसमुद्धतो हते
स्थिरस्ते हतो लक्ष्मणेन स्थास्यति कर्मफलानुषंगात् सुग्रीवोल्लिकसख्यरूपकर्मणा प्राप्त वालिनिरसनराज्यदाररूपफलात्

एकपर्वकेण वाली शरेण निहतो मया त्वां तु सत्यादतिक्रांतं वधिष्यामि सबांधवं ८० तदेवं वि
हिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ तत्तद्ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः ८१ कुरुष्व सत्यं मयि वान
रेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतं मा वालिनं प्रेत्य गतो यमक्षये त्वमद्य पश्येर्मम चोदितैः
शरैः ८२ स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनं चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा
हरीश्वरे मानववंशवर्धनः ८३ इत्यार्षे रामायणे किष्किंधाकांडे त्रिंशः ३० अत्रगायत्रीदेशस्य
स तं स कामिनं दीनमदीनसत्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकामं नरेंद्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानु
जः पूर्वजमित्युवाच १ न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मंस्यते कर्मफलानुषंगात् न भोक्ष्यते
वानरराजलक्ष्मीं तथा हि नाभिक्रमतेस्य बुद्धिः २ मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषु सक्तस्तव प्रसादात्
वंशान् न मंस्यते वानरराजलक्ष्मीं न भो तिप न राज्यः हतो प्रजं पप्पन्न वीरवालिनं नराजमेव विग्रण
स्यते तथा हि अस्य बुद्धिर्नाभिक्रमते अस्मत्प्रयोजनाभिमुखो न भो प्रवर्तते समर्थः २ एतदेव विशदयति मतिक्षयादिति ३

161 नवानरये धारयितुं न शक्नोमि विचयमन्वेषणं ४ निवेदितार्थं ज्ञापितप्रयोजनं स्ववीक्षितं सुष्ठु प्रवीक्षितं संपोषितं ५ त्वद्विधः
श्री· यमज्ञः पापं मित्रहननाध्यवसायरूपं आर्येण सम्यग्विवेकेन ६ इदं मित्रहननाध्यवसायरूपं त्वया न ग्राह्यं न निश्चेयं साधुवृत्ते
वाल्किं· न साधुवृत्तेन त्वया पूर्ववृत्तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं संगतं च सख्यं च स्मरेति शेषः ७ कालपर्यये कालातिक्रमे व्यतिक्र
टी·
८१

न धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेंद्रपुत्र्या
विचयं करोतु ४ तमात्तबाणासनमुत्पतंतं निवेदितार्थं रणचंडकोपं उवाच रामः परवीरहं
ता स्ववीक्षितं सानुनयं च वाक्यं ५ न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् पापमार्येण यो हं
ति स वीरः पुरुषोत्तमः ६ नेदमद्य त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं
च संगतं ७ सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्य
ये ८ सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ९ ततः
शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः १० शक्रबाणा
सनप्रख्यं धनुः कालांतकोपमः प्रगृह्य गिरिशृंगाभं मंदरः सानुमानिव ॥

मर्षणमेव वक्तुमर्हसि कालोऽतिक्रांत इत्येव वक्तुमर्हसि नापरं किंचिदित्यर्थः ८९ प्रतिसंरब्धः प्रतिनिवृत्तहननाध्यवसायः १० ८१
कालांतकोपमः कालादिवज्जयकरः सानुमान्मंदर इव जगामेत्यन्वयः ॥

163 यथोक्तकारी रामस्येति शेषः वचनं सुग्रीवं प्रति स्वेनवक्तव्यं उत्तरं तदुपरि सुग्रीवेणवक्तव्यं सोत्तरं तदुपरि स्ववक्तव्योत्तरसहितं
मत्वा आलोच्य ययावितिसंबंधः १२ भ्रातरामस्य यः कामानमोरथस्तज्जन्मस्तद्विघातजन्योपः क्रोधस्तत्समुत्थेनतज्जन्येनक्रो

यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरं बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तदा १२ कामक्रो
धसमुत्थेन भ्रातुः कोपाग्निना वृतः प्रभंजन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्ततः १३ सालतालाश्व
कर्णांश्च तरसा पातयन्द्रुमान् पर्यस्यन् गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगतः १४ शिलाश्च शक
लीकुर्वन्पद्भ्यां गज इवाशुगः दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतं १५ तामपश्यद्बलाकीर्णां
हरिराजमहापुरीं दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किंधां गिरिसंकटैः १६ रोषात्प्रतिलक्ष्मणः रोषा
त्प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्री ददर्श वानरान्भीमान्किष्किंधाया बहिश्चरान् १७ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे
लक्ष्मणं पुरुषर्षभं शैलशृंगाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् १८ जगृहुः कुंजरप्रख्या
वानराः पर्वतांतरे १८ तान्गृहीतप्रहरणान्सर्वान्दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः बभूव परमक्रुद्धो वह्नि

थाग्निना वृतः अतएवाप्रीतः प्रभंजनो वायुरिव प्रययौ १३ तरसा त्वरितवेगेन पर्यस्य न्धन इवानलः १९
न्निक्षिपयन् १४ एकपदं एकैकपदं दूरं यथा भवति तथा स कार्यवशाद्द्रुतं ययौ १५ बलाकीर्णां वानरसेनाव्याप्तां गिरिसंकटे
भवे समध्ये वर्तमानां १७ उद्वृत्तलक्ष्मणदर्शनेन भीत्या शैलशृंगादि गृहीतो वानराणां १८।१९

श्री·
वा· किं·
टी·
८२

163 २०।२१।२२ ततः सुविवसंदिष्टाः सुग्रीवं बोधयित्वा नदन्तमस्मा लक्ष्मणोऽस्माभिर्यावत्तन्नेव पपते तावद्द्वारा लक्ष्मणप्रवेशं प्रतिरुंधाना
स्तिष्ठन्त इत्येवं सर्वैः संदिष्टा हरयो नगरान्निर्ययुः २३ विकृतदर्शनाः भीमदर्शनाः २४ दशनागगुणोत्तराः शतनागबलास्समर्थः ना

तेतं भयपरीतांगाः चदृष्ट्वा मस्त्वंगमाः कालमृत्युकृतांताभं शतशो विद्रुता दिशः २० ततः सु
ग्रीवभवनं प्रविश्य ह्रीप्लवगाः क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयत् २१ तारया सहितः
कामी सक्तः कपिवृषो रहः न तेषां कपिसिंहानां शुश्राव वचनं तदा २२ ततः सचिवसंदिष्टा ह
रयो रोमहर्षणाः गिरिकुंजरमेघाभा नगरान्निर्ययुस्तदा २३ नखदंष्ट्रायुधा वीराः सर्वे विकृत
दर्शनाः सर्वे शार्दूलदंष्ट्राश्च सर्वे वै विवृताननाः २४ दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्त
राः केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्यवर्चसः २५ किष्किंधा कपिभिर्दृष्ट्वा माउमहद्भिर्महाबलैः
ग्रपपपलक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किंधां तां दुरासदां २६ ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिखान्तरात् नि
ष्क्रम्योदग्रसत्वास्ते तस्थुराविष्कृतास्तदा २७ सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजस्यार्थमात्मवान् दृ
ष्ट्वा क्रोधवशं वीरः पुनरेव जगाम सः २८

गसहस्रस्य वर्चसः नागसहस्रतेजस्तुल्यतेजसः २५
दुरासदामप्रप्यदित्यन्वयः २६ प्राकाराद्बहिर्वर्तिपरिखान्तरात् तदवयैरपि बहिर्निष्क्रम्य आविष्कृतप्रकटं यथा तथा
तस्थुः २७ प्रमादं च वाहानरप्रतिरोधनं च पूर्वजस्य रामस्यार्थं च दृष्ट्वा विचार्य पुनरेव क्रोधवशो जगाम सः २८ ८२

164 दीर्घ उष्णो महानुच्छ्वासो यस्य २९ बाणा शल्यमेव स्फुरंती जिह्वा यस्य सायकासनं धनुरेव भोगो यस्य स्वतेजोरूपविषेण संभृतो
तोद्याभः पंचास्यः पन्नग इव बभूवेति पूर्वेण संबंधः ३० विषादमगमत् एतावत्पर्यंतं रामकार्यं न चिंतितमिति विषादः ३१ इत्युतप

सदीर्घोष्णमहोच्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः २९ बाणश
ल्यः स्फुरज्जिह्वः सायकासनभोगवान् स्वतेजोविषसंभृतः पंचास्य इव पन्नगः ३० तं दीप्तमिव
कालाग्निं नागेंद्रमिव कोपितं समासाद्यांगदस्त्रासाद्विषादमगमत्परं ३१ सोंगदं रोषताम्राक्षः
संदिदेश महायशाः सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ३२ एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्स
काशमरिंदमः भ्रातृव्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ३३ तस्य वाक्यं यदि रुचिः क्रिय
तां साधु वानर इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमिदं मम ३४ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोका
विष्टोंगदोब्रवीत् पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ३५ अथांगदस्तस्य वचो निशम्य सं
भ्रांतभावः परिदीनवक्त्रः निपत्य तूर्णं त्वयने तरस्वी ततः कुमारापार्श्वगणो ववंदे ३६

वं प्रकारेणेत्यर्थः ३२ तं प्रकारं दर्शयति एष इति ३३ क्रियतां न चात्र विदेशे स्थीयतामित्यर्थः ३४ तदा सा प्रक्रियतां न तद्वचनमिति शे
षः ३५ लक्ष्मणस्येति श्लोकोक्तमर्थं विस्तरेण ह प्रथयेति संभ्रांतभावः संभ्रांतचित्तः ३६

165 तदेव विस्तारयति संस्मरेति मातस्तायया: ४७ निद्रायासेन संवीतो व्याप्तः तावदक्षवाग्नतनर्तितहृत्वनंचेत्यर्थः यतो मदनेन
विमोहितः महमतस्त्वबभूवआसीदित्यर्थः ४८ ततः अंगदस्य सुग्रीवसमीपगमनानन्तरं तत्र क्रुद्धलक्ष्मणप्रसादयन्तो वानरा ले
प्रेक्ष्य भयेन किलकिलाशब्दं जातिपादं चक्रुः ४९ ते लक्ष्मणं दृष्ट्वा महेन्द्रनिभं महाप्रभा हयपाद्वामहद्पादं वज्रादिसहपादाहं वस

संरब्धपादैः पुनरुग्रतेजा जग्राह मातः पुनरेव पादौ पादौ क्रमायायाः स्तनिपीडयित्वा निवेदयामा
स ततस्तमर्थं ४८ स निद्रयासंवीतो वानरो वाक्यमुक्तवान् बभूव मदस्य मदनेन च मोहितः त
तः किलिकिलाचक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः प्रसादयन्तः संक्रुद्धं भयमोहितचेतसः ४९ ते महे
न्द्रनिभं दृष्ट्वा वज्रपाणिसमप्रभं सिंहनादसमं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ५० तेन पादेन महता
प्रत्यबुध्यत वानरः मदविह्वलताम्राक्षो व्याकुलः स्रग्विभूषणः ५१ अंगदस्य वचः श्रुत्वा तेनै
व समागतौ मंत्रिणौ वानरेंद्रस्य संमतौ दारदर्शिनौ ५२ प्लक्षश्चैव प्रभावश्च मंत्रिणावर्थधर्मयोः
वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ प्रशशंसतुः ५३

मेसदृ सिंहनादं चक्रुः सुग्रीवो होयनायेति शेषः ५० ५१ अंग
दवचः श्रुत्वा तेनांगदेनैव सह दारदर्शिनौ अग्रतः ७२ प्लक्षप्रभावौ योग्यौ मंत्रिणौ वानरेंद्रस्य समीपमागतौ ५२ कौ तौ तत्राह स वक्तु
मुच्चारि प्रथ्यर्थमविषये उच्चावचं सत्क्रम प्राप्तं लक्ष्मणं प्रशंसतः ५३

166 प्रसादयितेत्यादि भव सत्यप्रतिश्रवः स्यंतमेकं वाक्यं सार्थनिश्चितैः अर्थनिश्चयसहितैर्वचनैः प्रसादयित्वा आशंसे इत्यन्वयः ५४ ५
तस्य भीताः तस्मा दीनाः ५६ वाक्यं रामवाक्यं सारथिर्यस्य व्यवसायः कर्तव्यार्थनिश्चयः स रथो यस्य ५७ ५८ धर्मात्मा वदजी
प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सार्थनिश्चितैः आसीनं पर्युपासीनो यथा शक्रं महस्पतिं ५४
सत्यसंधौ महाभ्रातरौ रामलक्ष्मणौ वयस्यभावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ५५ तयो
रेको धनुःपाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः यस्य भीताः प्रवेपंते नादान्मुंचंति वानराः ५६ स
एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ५७ अ
यं च तनयो राजंस्ताराया दयितोंगदः लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयानघ ५८ सोयं रो
षपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव ५९ तस्य मूर्ध्ना प्र
णामं त्वं सपुत्रः सहबांधवः गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यस्योपशाम्यतां ६० यथाह रामो ध
र्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः राजंस्तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवः ६१ इत्यार्षे एकत्रिंशः सर्गः ३१
अंगदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् १ ~

१६

तिरोषः सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ६१ इति श्रीरामायणे किष्किंधाकांडे एकोनत्रिंशः सर्गः ३१ अंगदस्याशायात्पादं गमद वचः श्रुत्वेत्य

167 गुरुलाघवंगुरुत्वलघुत्वेइत्यर्थः मंत्रपौष्कलः मंत्रप्रयोगकुशलः २ दुर्व्याहृतं असूचितवचनं दुरनुष्ठितं अनुचितंकृतंकृत्यमितिशे
श्री॰ षः ३ कोपकारणमनुपपत्ति असुहृद्भिरिति असोभनहृदयैरित्यर्थः असंभूतान् अनुत्पन्नानमितिशेषः ४ अत्र लक्ष्मणकोपवि
रा॰कि॰ शेषेएतावत्प्रथमंभवः चेष्टानिश्चयः अध्यवसायः तावत्साकल्येनसौलेनिपुणंविज्ञेयः ५ त्रासोमद्भयराघवलक्ष्मणेतिशेषः किं
टी॰

स वत्तानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवं मंत्रज्ञो मंत्रकुशलो मंत्रेषु परिनिष्ठितः २ न मे दुर्व्या
८४ हृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितं लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिंतये ३ असुहृद्भिर्म
मामित्रैर्नित्यमंतरदर्शिभिः मम दोषानसंभूतान् श्रावितो राघवानुजः ४ अत्र तावद्यथाबु
द्धि सर्वैरेव यथाविधि भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः ५ न खल्वस्ति मम
त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमं ६ सर्वथा सुकरं मित्रं
दुष्करं परिपालनं अनित्यत्वात्तु चित्तानां प्रीतिरल्पेपि भिद्यते ७ अतो निमित्तं त्रस्तोहं रा
मेण तु महात्मना यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ८

तत्र अस्थाने अकांडे वा स्ले वा परिभाषाभावेपि प्रकृतमिथ्योपजापेन कुपितं मित्रं संभ्रमं जनयत्येव ६ मित्रस्थानकोपसंभा
वनायालोकस्वभावमाह सर्वथेति अल्पेप्यपराधे भिद्यतीतिशेषः ७ अतो निमित्तं त्रस्तात्रिमित्ताद्भुसोहं महात्मना रामे
ण तदुपकृतं तत्तन्मया प्रतिकर्तुं न शक्यं अतश्च देहपातं न दासमेवोपीकरोमीतिभावः ८

168 प्रथममेवमंत्रीहनुमान्कोपानिमित्तंनिश्चित्याहसुग्रीवेणेतितर्केणऊहेन ९ निश्चयंविवक्षुरादौसुग्रीवस्यकृतज्ञत्वाद्गणमित्रं
दृतिसमर्थयति १० उपकारमेवाहराघवेणेति ११ प्रणयात्कुद्धोनतत्त्वदृष्टजल्पितान् १२ प्रणयकोपस्यनिमित्तंदर्शयतित्वमिति

सुग्रीवेणैवमुक्तेतुहनूमान्मारुतात्मजः उवाचस्वेनतर्केणमध्येवानरमंत्रिणां ९ सर्वथानै
तदाश्चर्यंयत्त्वंहरिगणेश्वर नविस्मरस्यविस्रब्धमुपकारंकृतंशुभं १० राघवेणतुवीरेणभय
मुत्सृज्यदूरतः त्वत्प्रियार्थंहतोवालीशक्रतुल्यपराक्रमः ११ सर्वथाप्रणयात्क्रुद्धोराघवोनात्रसं
शयः भ्रातरंसंप्रहितवान्लक्ष्मणंलक्ष्मिवर्धनं १२ त्वंप्रमत्तोनजानीषेकालंकालविदांवर
फुल्लसप्तच्छदश्यामाप्रवृत्तातुशरच्छुभा १३ निर्मलग्रहनक्षत्राद्यौःप्रनष्टबलाहका
प्रसन्नाश्चदिशःसर्वाःसरितश्चसरांसिच १४ प्राप्तमुद्योगकालंतुनावैषिहरिपुंगव त्वंप्र
मत्तइतिव्यक्तंलक्ष्मणोयमिहागतः १५ आर्तस्यहृतदारस्यपरुषंपुरुषांतरात् वचनंम
र्षणीयंतेराघवस्यमहात्मनः १६ कृतापराधस्यहितेनान्यत्पश्याम्यहंक्षमं अंतरेणांजलिं
बध्वालक्ष्मणस्यप्रसादनात् १७

कालंप्रतिज्ञातंसीतान्वेषणकालंप्रस्तुताप्रकर्षेणाहृता गमनप्रायेति
यावत् १२ १३ व्यक्तंज्ञातेतिशेषः १४ पुरुषांतरात्लक्ष्मणात्प्रयुक्तंपुरुषंवचनंत्वयामर्षणीयं तत्सर्वभावेनमालक्ष्मायस्य

निघ्नतः हितोपदेशो न निषेधः अवधानं निश्चितं १७ १८ यः पुनः प्रसाद्यो मवेत्स कोपयितुं न क्षमो न शक्तः १९ २० अयो हितं उपदि
शं स्वरैरेव वर्चसः सद्भावेव सलक्ष्मणस्य आस्पदं आमसमानुषं मनुष्यमतिक्रान्तं बलं न मनो ज्ञास्यति ज्ञामेव वालिवधादिनेति भावः २२

निघ्नतैर्मे त्रिभिर्वाक्योह्यव पुर्वं पार्थिवो हितं इत्यवमर्यात्म कात्रवीम्यवधनेवचः १७ अभिक्रुद्ध
समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् १८ न स क्षमः कोपयितुं
यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः १९ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः
ससुहृज्जनः राजंस्तिष्ठ स्वसमये भर्तुर्भार्येव तद्वशे २० न रामरामानुजशासनं त्वया कपीन्द्र
युक्तं मनसाप्यपोहितुं मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं सराघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः २१ इ
त्यार्षे किष्किंधाकांडे सर्गः ३२ अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा प्रविवेश गुहां रम्यां कि
ष्किंधां रामशासनात् १ द्वाःस्था हरयस्तत्र महाकाया महाबलाः बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे
प्राञ्जलयः स्थिताः २ निःश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजं बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवा
रयन् ३ स तां रत्नमयीं दिव्यां श्रीमत्पुष्पितकाननां रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहां ४

इति द्वात्रिंशः सर्गः ३२ अथ पर्वं हनुमानुवद्वचनानन्तरं प्रतिसमादिष्टः पूर्वं प्रेषितो नागदेन पुनेन्म समाहृतः १ स्थिताः हरयः शो
जलयो बभूवुरिमन्वयः २ न चैनं पर्यवारयन् फलेन लक्ष्मणं परिवार्य गन्तुं भयेन नाशक्नुवन्नित्यर्थः ३ रत्नसमाकीर्णां गुहे कौतमव

170 नसैव प्रपंवः हर्म्येति सर्वकामफलैः सर्वदाः पेदितफलयुतैः ५८ पर्मपमकाखेगेद्रव्यं मधूनांचगंधेरितिशेषः ७ प्रासादैः शोभि

हर्म्यप्रासादसंबाधां नगरलोपशोभितां सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितोरुपशोभितां ५ देववंध
र्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः दिव्यमालावरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ६ चंदनागरुपद्मा
नांगंधैः स्वरभिगंधिनां मैरेयाणांमधूनां च संमोदितमहापथां ७ विंध्यमेरुगिरिश्रेष्ठैः प्रा
सादैर्नैकभूमिभिः ददर्शगिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ८ अंगदस्य गृहं रम्यं मैंदस्य मंदस्य
हस्य च गवयस्य गवाक्षस्य शरभस्य च मद्गुयेः ९ विद्युन्मालेश्च संपातेः सूर्याक्षहनूमतः
वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः १० कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा दधिव
क्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ११ एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनां ददर्शगृ
हमुख्यानि महासारा गृहाणि लक्ष्मणः १२ पांडुराभ्रप्रकाशानि दिव्यमाल्ययुतानि च प्रभू
तधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च १३ पांडुरेणतु शैलेन परिक्षिप्तं दुरासदं वानरेंद्रगृहं
रम्यं महेंद्रसदनोपमं १४ शुक्लैः प्रसादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः सर्वकालफलैर्वृक्षै

तामिस्त्वयः गिरिनद्यः गिरिभ्यः प्रसृतानदीरित्यर्थः ८११ ॥१३ पांडुरेणशैलेनपरिक्षिप्तं स्फटिकशिलामयवप्रेणपरिवेष्टितं १४

|7| महेंद्रदत्तैर्हृतैः कल्पहृतैः कल्पहृतैः १९।१०।१८।१९ समकरैर्द्वारस्यातिक्रमेतिशेषः २० तंत्रीगीतेनवीनावाद्यघोषेणसहितंमधु
रस्वनंस्वरजाद्येःसुश्राव २१ वरमाल्यकृतव्यग्राःउत्तमममाल्यानांवरस्रजोयत्कृतंतत्करणेतत्रव्यग्राः २२ नात्यग्रान्पीरवर्या

महेंद्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः दिव्यपुष्पफलैः र्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः १९ हरि
भिः संवृतद्वारं बलिभिःशस्त्रपाणिभिः दिव्यमाल्यावृतंशुभ्रं तप्तकांचनतोरणं १० सुग्रीवस्य
गृहंरम्यंप्रविवेशमहाबलः अवार्यमाणःसौमित्रिर्महाभ्रमिवभास्करः १८ ससप्तकक्ष्याध
र्मात्मायानासनसमावृताः प्रविश्यसुमहद्गुप्तंददर्शांतःपुरंमहत् १९ हैमराजतपर्यंकैर्वह्
भिश्चवरासनैः महार्हास्तरणोपेतैस्तत्रतत्रसमावृतं २० प्रविशन्नेवसततंसुश्रावमधुरस्वनं
तंत्रीगीतसमाकीर्णंसमतालपदाक्षरं २१ बह्वीश्चविविधाकारारूपयौवनगर्विताः स्त्रियःसु
ग्रीवभवनेददर्शसमहाबलाः २२ दृष्ट्वाभिजनसंपन्नाश्चित्रमाल्यकृतस्रजः वरमाल्यकृते
व्यग्राभूषणोत्तमभूषिता २२ नातृप्तान्नापिचाव्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान सुग्रीवानुचरांश्चापि
लक्षयामासलक्ष्मणः २४ कूजितंनूपुराणांचकांचीनांनिनदंतथा सन्निशम्यततःश्रीमान्सौमि

त्रिर्लज्जितोभवत् २५

सुग्रीवावरहितत्वात् नानुदात्तपरिच्छदानितनानत्कृष्टवस्त्राभरणमदिकान् २४ लज्जितोभवत्परस्त्रीदर्शनादितिशेषः २५ ८९

172 रोषवेगेन प्रचलितः प्रवृद्धकोपः आभरणस्वनं श्रवणात्स्त्रीणां ततो निवृत्तये ज्यास्वनं चकार २६ तदेवाह चारित्रेणेति चारित्रेणे
ति चारित्रेण स्त्रीसंभाषणप्रवेशदुर्नोचितमित्याद्यर्यालोचनया अपकृष्टः निवर्तितो नः पुरप्रवेशः स तेजेको न माश्रित्य रामकार्यार्थमिति

रोषवेगप्रचलितः कृत्वा चाभरणस्वनं चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् २६ चारि
त्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः तस्यावेगात् अमात्रित्य रामकोपसमन्वितः २७ तेन चाप
स्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिप विज्ञायागमनं त्रस्तः सचचाल वरासनात् २८ अङ्गदेन यथा म
त्पूर्वमेव प्रतिवेदितं सुव्यक्तमेष संप्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः २९ अङ्गदेन समाख्या
तो ज्यास्वनेन च वानरः बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्य व्यशुष्यत ३० ततस्तारां हरिश्रेष्ठः
सुग्रीवः प्रियदर्शनां उवाच हितमव्यग्रस्त्राससंभ्रान्तमानसः ३१ किं नु तत्कारणं सुभ्रु
येनासौ मनुजोत्तमः सरोष इव संप्राप्तो येनायं राघवानुजः ३२ किं पश्यसि कुमारस्य रो
षस्थानमनिन्दिते न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नरपुंगवः ३३ यद्यस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किं
चिदप्रियं तद्बुध्या संप्रधार्याशु क्षिप्रमेवाभिधीयतां ३४ दर्शनजकोपेन समन्वितास्तस्यैवा २७२८२९
समाख्यातः बोधितः लक्ष्मणागमनः उपशुष्यते उपाशुष्यत् ३०३१ इवशब्दः अपवार्थे ३२ रोषस्थाने रोपकारणं अस्माभिः अपराधं ३३३४

173 निर्जितकोपासंमवान्निमितवानिरोगीयास्वस्यसमीपगमनमनुविनमिपदांनरंगदृह्यांपतिग्रथवेति ३५ विशाहात्मा गानक्राथाते
श्री· कयाण ३९ उपक्रांतेसमारब्धत्तमायणा ३० सावलंतीमदालसनपायेदेस्वलंती मदविह्वलती भोगसंवर्द्धनमधुपानमधु
रा·कि·
टी·
७

प्रथवात्वपमेवैनंप्रष्टुमर्हसिभामिति वचनैर्मानपुनैःप्रभसादपितुमर्हसि ३५ त्वदृशान
विश्रहात्मानस्मकोपंकरिष्यति नद्दिसीभमहात्मानःक्वचिकुर्वंतिदारुणं ३६ त्वयासो
नैरूपकांतेप्रसन्नेदिसमानसं ततःकमलपत्राक्षंद्रष्टामहमर्हसि ३७ साप्रस्खलंती
मदविह्वलातीप्रलंवकांचीगुणहेमसूत्रा सलक्तणालक्ष्मणसन्निधानेजगामताम्रान
मितांगयष्टिः ३८ सतांसमीक्षैवहरीशपत्नींतस्थावुदासीनतयामहात्मा प्रवासखेदा
भूत्तनुजेंद्रवंसौमित्रिकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ३९ सापानयोगाच्चनिवृत्तलज्जादृष्टिप्रसा
दावनरेंद्रसूनोः उवाचताराप्रणयप्रगल्भंवाक्यंमहार्थंपरिसांत्वपूर्वं ४ किंकोपमूलंमनु
जेंद्रपुत्रकस्तेनसंतिष्ठतिवाक्निदेशे कःशुष्कवृक्षंवनमापतंतंदवाग्निमासीदतिनिर्विशंकः
पानथेनालसचकितनेत्रा कांचीगुणेरसना प्रलंवेकांचीगुणहेमसूत्रेयस्याः मितांगयष्टिःस्वनमारेणेतिशेषः ३८ ३९
प्रणयप्रगल्भंमैत्रीसमर्थनसमर्थं ४० वाक्निदेशेप्रभुशिष्टकार्यानुष्ठाने आपतंतंदग्धानिष्टंतं ४१ भयोःधिकंप्रणयप्रकाश

174 ङ्गं मे भवान्कामहतः त्रिवर्गमार्गसंग्रहस्त्र वर्त्तते ५२ ग्रर्थो त्रमित्रहृदयः पर्नकिलबुध्यसे ५४ त्रिवर्गमादिशेमेवाहनेति राज्या
र्थो राज्यप्रयोजनं समान्तापरिषस्पनाहरोशाम्भूत्वेतिशेषः ५४ विहरन्तनयाक्रीडन् ५५ ५६ पानादर्थोदिनाशस्तुपापादयितिर्यमो
तिक्रनोपकोरेषुप्रतिकुर्वतः प्रत्युपकारमकुर्वतो महान्त्यमेलोपोभवेत् प्रत्युपकाराकरणात्कुर्वतो मित्रस्यनाशो सतिमहा

किमपेयंकामहन्तस्त्वंत्रिवर्गमार्थसंग्रहः भर्तॄभर्तुर्हितेयुक्तेनत्वेन्मवबुध्यसे ५१ नवित्त
पतिराज्यार्थनास्मांल्लोकपरायणात् सामात्यपरिषन्नारेयानसेवोपसेवते ५४ समासो
स्त्वरः कृतावसमाणस्त्वरोप्वरः पतीनोस्मान्मदव्यग्रोविहरंनावबुध्यसे ५५ नहियमी
र्थसिध्यर्थंपानमेवप्रशस्यते पानादर्थस्यकामस्यधर्मस्यपरिहीयते ५६ धर्मलोपोम
हांस्तावत्कृतेह्यप्रतिकुर्वतः अर्थलोपश्चमित्रस्यनाशेगुणवतोमहान् ५७ मित्रंह्यर्थ
गुणश्रेष्ठंसत्यधर्मपरायणम् तत्त्रयंतुपरित्यक्तंनत्वधर्मेव्यवस्थितः ५८ तदेवप्रस्तुतका
र्यंकार्यमस्माभिरुत्तरं यत्कार्यंकार्यतत्त्वज्ञैस्तदुदाहर्तुमर्हसि ५९

नर्थलोपश्चभवेत् ५७ उक्तमेवार्थंविपादयतिमित्रंहीति अर्थगुणश्रेष्ठंमित्रार्थसाधुमैत्रीपालनरूपेधर्मेपितव्यवस्थितः
त्वलनरूपेधर्मेपिव्यवस्थितः सोपिपरित्यक्तस्त्वयाः ५८ ततस्मादेवंसतिदेकार्यंतत्त्वज्ञैःप्रस्तुतेकार्यप्रस्तुतकार्यस्मिन्मैत्रीपाल
श्रेष्ठगुणश्रेष्ठगुणसत्यधर्मपरायणंपतद्वयंयुक्तंचमित्रंहिप्रसिद्धंततद्वयंगुणद्वयंमपितत्त्वभवतीपरित्यक्तमेवधर्मेन सिद्धि

175 धर्मार्थसमाधियुक्तं धर्मार्थयोर्यः संपादकं वाक्यं तिष्ठस्वतार्थामवगतप्रयोजना तारामनुजेऽद्य कार्ये न हि विषये विश्वासयुक्तं यथा तथा
श्री भूयः पुरुषवाच ५० न कोपकालः अर्थस्यानन्तोनत्वादिति भावः त्वदर्थकामस्य त्वज्जनयोजनस्य ५१ अपराधस्य सादृश्यतः सम
रा॰ कि॰ र्थयति कोपं कथं नामेति अपकृष्टसत्वे सगुणाहीने चेद्दरमर्थीः सत्वावरुद्धः रजस्तमसोरनवप्रवेशाय सत्वगुणेनातिरुद्धः तपसः
टी॰ प्रसूतिः उपशमनमूलतपसउत्पत्तिस्थाने ५२ अस्माद्दोषमेव निरुदयं नीवं तद्वेतं नज्ञानास्यसम्यगाह जानामीति हरिवीरस्वंयो रामस्य
८८

सा तस्य धर्मार्थसमानयुक्तं तिष्ठस्व वाक्यं मधुरस्वभावा नरागतार्थामनुजेऽद्य कार्ये विश्वास
युक्तं तमवाच भूयः ५० न कोपकालः क्षितिपाल सत्य न चापि कोपः स्वजने विधेयः त्वदस्य
कामस्य जनस्य प्रमादमप्यर्हसि वीर वोढुं ५१ कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः कुमार सकुर्याद्यप्रकृ
ष्टसत्वे कस्त्वद्विधः कोपवशं हि गच्छेत्समान्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूति ५२ जानामि कोपं हरिवी
र वीर्यो जानामि कार्यं च कार्यसंगः जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं न सच्चापि जानामि यदत्र कार्यं
न चापि जानामि यथा विषह्यं बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य जानामि यस्मिंश्च जने वरुद्धं कामेन स
ग्रीवमसक्तमद्य ५४

कोपं कोपनिमित्तं जानामि कार्यस्य उद्योगस्य कालसंयोगं विलंबं च जानामि त्वयि यत्प्रदायतं कार्यं राज्यदानलक्षणं न यात्कृतं न रापि
जानामि यदत्र कार्यं अस्मिन्नुपकारे स्वामिपत्नीनामन्वेषणादिकं कर्तव्यं तच्चापि जानामि ५३ हे नरश्रेष्ठ शरीरजस्य काम ५४
स्य बलं यथा अविषह्यं तच्चापि जानामि अयं सुग्रीवं यस्मिन् जने स्त्रीजने कामेनासक्तमनवरतममवरुद्धं तं स्त्रीजनं जानामि ८८

176 तत्त्मणसंरंभोपशमनार्थंसप्रागल्भ्यानंतोकोक्तिमाहनकामंतंत्रइत्यादि त्वंयथायेनप्रकारेणमन्मथवशंप्रपन्नस्तेनप्रकारे
णैवकामंतंत्रेकामस्वभावपरिज्ञानेतवबुद्धिर्नास्ति कामंतंत्राभिज्ञाश्चेन्नाहंपानहृष्टीतिभावः हिपस्मात्कामरतिमनुष्याय
याद्देशकालौभोगयोग्यौनजानातितथार्थधर्मावपिनावेत्सितेमत्त्वष्योयिनजानासिकिमुतत्तिपंजितरीतिभावः ५५मम

नकामतंत्रेतवबुद्धिरस्तित्वंवैयथामन्मथवशंप्रपन्नः नदेशकालौहिपुमर्थधर्मौप्रवेत्सिने
कामरतिमनुष्यः ५५ नकामवृत्तंममसंनिधौकामाभियोगात्त्वविमत्कलत्रे त्वमस्वतात्व
त्परवीरहंतस्त्वद्वातरेवानरवंशनाथ ५६ महर्षयोधर्मतपोभिकामाः कामानुकामाः प्र
तिहतमोहाः प्रयंप्रकृत्यावलयः कपिस्त्वंकथंनमावेत्ससमवेत्सराजा ५७ इत्येवमुक्त्वा
वनेमहार्थंसावानरेलक्ष्मणमप्रमेयं मतःसावेलंमदविह्वलाक्षीभर्तुर्हितावाक्यमिद
वभाषे ५८ उद्योगस्तवविनातमःस्पृष्टेवेणेनवीतम कामस्यापिविधेयेनतवार्थप्रतिसाधते ५९

तत्रिकृष्टेस्वभार्याममसमीपेकामवशाद्वर्तमानेकामाभियोगेकामावेशात् त्वमस्वेति परवशमहंतापरायतात्त्व
भ्रातात्वान्वत्तमैवात्रयोग्यानत्तकोपइत्यर्थः ५६ कामवशत्वंनास्यैवेत्याहमहर्षइति कामेकामभोगेष्वनुकामोःमिला
षोयेषांते अतएवस्त्रीप्रकृतिवहमोहः प्रयंतुकपिस्त्वचापिराजा ५७ मत्तर्हितमदिशेपतिशेषः ५८ चिरात्तमःत्वदाग

[illegible] ७५

श्री· रा· कि· टी· ८९ 177

कोटीशतैस्स्सवद्भुतेनाश्चर्यं ८· चारित्रं रक्षितं यतः पुरस्त्रवलोकनमनुचितमितवैवदति एतानयासदाचारो रक्षित इति भावः ॥ मित्रभावेन नतु विकारेण सतो दाराव लोकने प्रकृलमदोषावहमित्यर्थः ८१ नरयामाज्ञाकरणत्वरया ८२ प्रमदाभिः समम्

प्राप्ता वाद्रिमहावीर्या हरयः कामरूपिणः कोटीश्यत सहस्राणि नानानगन्विवासिनो ८· तदा
गच्छ महावाहो चारित्रं रक्षितं त्वया प्रकृलं मित्रभावेन सतो दारावलोकने ८१ तारयाचाभ्यनु
ज्ञातस्त्वरया चापि चोदितः प्रविवेश महावाहुरभ्यन्तरमरिंदमः ८२ ततः सुग्रीवमासीनं का
ञ्चने परमासने महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसंनिभं ८३ दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यश
स्विनं दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयं ८४ दिव्याभरणमाल्याभिः प्रमदाभिः समन्ततः
संरब्धतररक्ताक्षो बभूवान्तकसन्निभः ८५ रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरहेम
वर्णः ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः सुविशालनेत्रं ८६ इत्यार्षे रामायणे सर्गः ३३
ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः सुविशालनेत्रं ८६ तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्ष
भं सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः १ क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा भ्रा

ग्रीवं ददर्श ततः संरब्धतररक्ताक्षो बभूवेत्यन्वयः ८५ परिरभ्यावस्थितएवसद्ददर्शेत्यन्वयः ८६ इति सर्गः ३३ अप्रतिहतं केना

178 २ अनुमेनः पश्चाद् उस्थितवयः ४ संचचारसंस्मरणमाजगाम: अवस्थितो वभूवेत्स्य लक्ष्मणा इतिशेषः कल्पहन्तोपसर्पास्सर्वदि
तनव्यग्रं ५ सतारं शापिनमिवस्थितं ६ सत्वाभिजानाभ्यांसंपन्नः ७ अथमेऽस्थितः अथममार्गस्थः ८ प्रकृतोयमुक्तम
सत्यदोषमाहपानमिति एकाश्वविषयान्तेदानादिश्रुतिसाविद्यातेसतिसोः न्ततवाकुपातेहंतियानाश्च हवनदोषमा

अस्यपानहरिश्रेष्ठोहिवालीवर्णमासने महान्महेइस्यथ्यास्वलंकृतश्चवधजः १ इत्युक्तेन
सम्बसेतरूमामन्तयः स्त्रियः सुग्रीवंगगतेस्पर्शविद्वतास्त्रलक्षणाइव ४ संरक्तनयनःश्रोमा
नसंचचारकृतांजलिः वभूवावस्थितस्तत्रकल्पवृक्षोमहानिव ५ रुमाद्वितीयंसुग्रीवंता
रीमध्यगतंस्थितं अब्रवीलक्ष्मणः क्रुद्धःसतारंशापिनंयथा ६ सत्वाभिजनसंपन्नः सा
नुक्रोशोजितेंद्रियः कृतज्ञःसत्यवादीचराजालोकेमहीयते ७ यस्तुराजास्थितोऽधर्मेमि
त्राणामुपकारिणां मिथ्याप्रतिज्ञांकुरुतेकोनृशंसतरस्ततः ८ शतमश्वानृतेहंतिस
हस्रंतुगवानृते आत्मानंस्वजनंहंतिपुरुषःपुरुषानृते ९ पूर्वंकृतार्थोमित्राणांनतत्प्रति

रमवेदित्यर्थः एवंगवानृतेगोविषयानृतेसहस्रंहंतिसहस्रगोहननदोषभाग्भवेत् पुरुषानृते पुरुषविषयेकिंचित्प्रति
ज्ञाहानौसपुरुषः प्रथममात्मानंहंतितिजंपुण्यंलोकंनाशयतितथास्वजनस्यपुण्यंलोकंनाशयति महापुरुषप्रति
ज्ञाहानौसर्वविषयानृतेनसर्वहनन दोषभागभवेदितिभावः ९ प्रकृतस्यदोषमाहपूर्वमितिकृतार्थोमित्रैरितिशेषः सर्वभूतानांस

179 श्री· वाकि· टी· ५·

नायमर्थः स्वकलामात्राकल्पितइत्याह गीतइति सर्वलोकनमस्कृतः सर्वसमर्थसंमतइत्यर्थः ॥१२ अतोहं कृतघ्नस्तथाहश्चैव
मिति १३ कर्तव्यंप्रत्युपकारमाहनत्विति कुर्नीमेच्छताउपकारंस्मरता १४ सर्पंमंडूकरावेणासमुदीतस्तावस्य मंडूकपाहेनश
इवनंसर्पयथाजवो: नवलोकनामंडूकमेवजानीवेनतसवै तथातवस्वरूपंरामोनात्तासीदितिभावः १५ पापस्थमित्यर्थः
गीतोयंब्रह्मणाश्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः हृष्टाकृतघ्नंक्रुद्धेनतन्निबोधप्लवंगमः ॥ गोघ्ने
चैवसुरापेवचौरेभग्नव्रतेतथा निष्कृतिर्विहितासद्भिःकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः १२ अनार्यस्त्वं
कृतघ्नश्चमिथ्यावादीचवानर पूर्वंकृतार्थोरामस्यनतत्प्रतिकरोषियत् १३ ननुनामकृतार्थेन
त्वयारामस्यवानर सीतायामार्गणेयत्नः कर्तव्यःकृतमिच्छता १४ सत्वंकाम्येषुभोगेषुस
क्तोमिथ्याप्रतिश्रवः नत्वारामोविजानीतेसर्पंमंडूकराविणं १५ महाभागेनरामेणपापः क
रुणवेदिना हरीणांप्रापितोराज्यंत्वंदुरात्मामहात्मना १६ कृतंनचाभिजानीषेराघवस्यम
हात्मनः सद्यस्त्वंनिशितैर्बाणैर्हतोद्रक्ष्यसिवालिनं १७ नचसंकुचितःपंथायेनवालीहतोगतः सम
येतिष्ठसुग्रीवमावालिपथमन्वगाः १८ ननूनमिक्ष्वाकुवरस्यकार्मुकाच्च्युतांश्चपश्यसि
शरान्वज्रसंनिभान् ततःसुखंनामनिषेवसेसुखंनरामकार्यंमनसाप्यवेक्षसे १९ इत्यार्षेरामाय
१८ रामसादिष्टवाक्यमभिधायपश्चात्कृतकार्यावितंस्ववाक्यमाहनननमिति इक्ष्वाकुवरस्यकार्मुकाच्च्युतान्बाणानवज्रस
न्निभान्पश्यसिताडादौः ननतनामनस्मात्सुखंनिषेवसेसुखीसन्रामकार्यंमनसापिनावेक्षसेनचिंतयसीत्यर्थः १९

180 १२ नाहंतीत्यच्चहेतुर्नैवेत्यादि अन्तकयोःन्तवाक ३ ४ ५ यदिनहंतव्यः कथं तर्हि कालातपानभिज्ञत्वज्ञापनमुद्दः वेत्ति स्वनाम

तथाक्रुद्धो रामोसौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा अब्रवील्लक्ष्मणं तातानानाधिपतिमानना १ नैवंल
क्ष्मणवक्तव्यो नायं अरुषमहीतले हरीणामीश्वरः श्रान्तं तव वक्त्रादिहेशापनः २ नैवाहंतन्तः
सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः नैवान्तकथा वीरान्जित्वा अकपीश्वरः ३ उपकारं कृतं नैवी
रोनाप्ययं विस्मृतः कपिः रामेणावीरसुग्रीवोपदस्यैर्दुःकारणे रामप्रसादात्कीर्तिं च कपि
राज्यं च कास्यन्ते शाम्यवान्तिह सुग्रीवो हनिमोमोच पर्वतं य ५ सदः एवं घातितः पूर्वं प्राप्येदं सु
खसुतमं रामकालं न जानीते विश्वामित्रोमुनिर्यथा ६ एतस्मात्किल संस्कोदशाव
र्षाणि लक्ष्मणम् अहोमम्यतयमात्माविश्वामित्रोमहामुनिः ७ स हि रामेन जानेनेका
लकालविदांवर विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथग्जनः ८ देहधर्मं गतस्यास्य प
रिश्रान्तस्य लक्ष्मण अविशत्सकामेषु रामः हन्तुमिहार्हति ९

तुभ्यतः इत्येवरामकालं अवश्यकर्तव्यं ८ अत्रवचनाची शाद्धेमेनकांपात्र पिता मांतरमितिवालकाण्डेन नविरोधः अहःदितं २८

२

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
५१

अपराधमङ्गीकृत्य संत्वया तात इदानीं विचार्यमाणो अपराधः एव नास्तीत्याह न चेति निश्चयार्थं निश्चयरूपमर्थं सुग्रीवाभिप्रायमि
तियावत् १०॥ रोषेण समुत्पन्नः संरंभः क्षोभः ११।१२।१४ कथमेव रावणं हनिष्यतीत्यत्र तत्सहायकसाध्यत्वात् इष्ट सेनाहरणेन
नियुक्तसंख्याविवादेनैव दशकोटिः समुद्रः शतकोटिमध्यमध्यानां सहस्रं तथा षष्टिसहस्राधिक त्रिलक्षाणि तद्भयविष

न वशे वर्तते तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण। निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा १० त्वं
नो हि पुरुषव्याघ्र हि धीः पुरुषर्षभ प्रविश्य पन रोषस्य सहसा यो यानि वश्यतो ॥ प्रसादयेन्त्वा
थमत्त सुग्रीवार्थ समाहिता महान् रोषः समुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयं १२ कृपां मां माक पिरा
ज्यं च धनधान्यं च पशूनिव रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम १३ समानेष्यति सुग्रीवः सी
तया सह राघवं शशाङ्कमिव रोहिण्या हत्वा तं रावणं रणे १४ शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां
किल वक्ष्यसि अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च १५ अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान्राक्षसान्का
मरूपिणः अपराधं रावणं हन्तुं येन सा मैथिली हृता १६ ते न शक्या रणे हन्तुं असहायेन लक्ष्म

षट्त्रिंशत्सहस्राणि तदुपरि तावन्ति शतानीत्यर्थः १५।१६ तावतां वधे परमशरस्यापि सहायापेक्षास्तीत्याह तेशक्ति यस्मादसहा
येन रामेण ते हन्तुमशक्याः यस्माद्रावणश्च क्रूरकर्मा क्रूरपराक्रमस्तस्माद्विशेषतः सुग्रीवेण सहायेन प्रयोजनमस्तित
स्य प्रतिसेनाघटनस्य सुग्रीवाधीनत्वात् सर्वेषां मनुष्याणां वध्यत्वात् दानवध्यत्वादिति भावः १७ ५१

१८७ नतेषाबलः संख्यातुम्याकथंज्ञातानत्राहएवमिति आगमस्तनमेयत्तः रावणस्येवं बलग्रामिमकारणं मयाज्ञातः श्रवणा
ततन्त्रवेतोवाक्यश्रवणात्संख्यामात्रेबवीर्मामर्थ्यः १८ सयसंहापादनमेवाह तदिति ५१ १९ तेनहिंकदाआगमिष्यंतीत
आहकृतेति हेसौमित्रेअथअसीतान्वेषणकार्यविषयेसुग्रीवेणाधुनातदागमनात्पूर्वमेवमहास्याश्रवस्याद्विपंचरात्राहूतमागत

एवमाख्यातवान्वालीसत्वभित्ताहरीश्वरः आगमस्तनमेयत्तःश्रवणात्त्ववीम्यहं १८ त्वत्स
हायनिमित्तेहिप्रेषिताहरिपुंगवाः आनेतंवानरान्सुद्धेसुवह्रून्हरिपुंगवान् तांश्चप्रतीक्ष
माणोयंविक्रांतान्सुमहाबलान् राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थंनतिर्यातिहरीश्वरः २० कृतातु
स्याभेसौमित्रेसुग्रीवेणयथापुरा अथतैर्वानरैःसर्वागंतव्यंमहावलैः २१ कतकोटिस
हस्राणिगोलांगूलशतानिच अद्यत्वाभयास्यंतिजहिक्रोधमरिंदम कोटयोनेकासु
काकुत्स्थकपीनांदीप्ततेजसां २२ तवहिमुखमिदंनिरीक्ष्यकोपात्क्षतजसमेनयनेनिरीक्ष
माणाः हरिवरवनितानयांतिशांतिंप्रथममभयस्यदिशंकिमयेयस्मातिकर्मणितासम

बमितिसेवंरूपायथायेनप्रकारेणकृत्यातथाअथअसिन्दिनेतैर्महावलैरागंतव्यमितियोजना: २१ रक्तः से नापेत्याख
सेनाधिक्यमाहकतेति शतकोटिमध्यंतदशगुणगात्मिकासहस्रकोटिः . तत्संख्याःऋक्षाः गोलागूलानांअशतानि
वशतकोटिःप्रमेकपयोःकोटयः असंख्यारन्यर्थः २२ हरिवरवनितास्तेवदस्त्वनिरीक्ष्यप्रथममभयस्यदिशंकिताः वा

शीवधफलितमयपंक्तिः मनः ध्वज्जनमममतमयते
लिविवमामाः पंक्तिर्गणितमममयमिथ्रवित्
किष्किं ४४

183 इति श्रीपंचमे त्रिंशः सर्गः २५ । तस्मिन्नतारानयवाक्ये २ माल्यमालां बहुगुणां बहुविधकमसदकां महद्दिव्यं ३ ल
क्ष्मणे संप्रहर्षयन्निमन्वयः ४ ५ कः शक्तः समर्थः तस्य देवस्य दिव्यानेन गुणाभूषितेन स्वेन कर्मणा यच्च भंगवालिवधादि

श्री वाकिं टी ९२

इति श्रीकिष्किंधाकांडे सर्गः २५ इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितं मृदुस्वभावः सौ
मित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः १ तस्मिन्प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः लक्ष्मणात्सुमहद्भी
तं वस्त्रं क्लिष्टमिवात्यजत् २ ततः कंठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् चिच्छेद विमदश्चा
सीत्सुग्रीवो वानरेश्वरः सलक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः ३ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्री
वः संप्रहर्षयन् ४ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतं रामप्रसादात्सौमित्रे पुनः प्रा
प्तमिदं मया ५ कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा तादृशं विक्रमं वीरः प्रतिकर्तुमरिं
दम ६ सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणं सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ७
सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः गिरिश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ८ धनुर्वि राम
स्फारयानस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण सशैला कंपिता भूमिः सहायैः किं नु तस्य वै ९ अनुया
त्रां नरेंद्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरःसरं १०

नाख्यातस्य ६ सहायमात्रेणोपलक्षितः स्वयमेवार्थसाधकः अहं तु तस्य परिकरमात्रमिति भावः ७ ८ ९ अनुयात्रां पश्चाद् ९२

184 विश्वासात्प्रणयं सर्वत्र वत्सलत्वमिति ति प्रणयात् प्रणयेन वा परि किंचिद् विदतिक्रान्तमपराधं तत्क्षन्तुमर्हा प्रेष्यस्य दासस्य त्वमितं क्षन्तव्यं
यस्मात् यादात्मोनापराध्यतीति नादृशो दासासंभवः स्वामिचित्तानुवर्तनस्यातिदुष्करत्वात् ॥११॥ प्रश्रितेन विनीतेनेन १३ येशाचर्मि
द्रियनिग्रहः १४ १५ उपपन्नं योग्यं युक्तं युक्तियुक्तं १६ दोषज्ञो विद्वान् कोऽपि सुग्रीवाभ्यामन्यो मद्वद्भ्रकः सदृशो वा क्वचि

यदि किंचिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥११॥ इति त
स्य तु वाणीं सुग्रीवस्य महात्मनः अभवल्लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चैनमुवाच ह १२ सर्वथा हि मम
भ्राता सनाथो वानरेश्वर त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः १३ यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च
ते शौचमार्जवं अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमां १४ सहायेन तु सुग्रीव त्वया रामः प्र
तापवान् वधिष्यति रणे शत्रूनचिरान्नात्र संशयः १५ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः
उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितं १६ दोषज्ञः सति सामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति वर्जयि
त्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम १७ सदृशश्चासि रामस्य विक्रमेण बलेन च सहायो दैवतैर्दत्तश्चि
राय हरिपुंगव १८ किं तु शीघ्रमितो वीर निष्क्राम त्वं मया सह सान्त्वयस्व वयस्यं च भार्याहरण
दुःखितं १९ यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितं मया त्वं परुषाण्युक्तस्तत्क्षमस्व सखे
त्वमर्हसि २० वयस्यं तिरामं २१ लोकपरुषवाक्यानां रामो कत्वशोका माभूदिति स्वेनैवोक्तत्वम पपादयन्स्वापराधं रामस्यापति

मम २० इत्यार्षे सर्गः ३६

पचेति रामस्य भाषितं स्तीतं सीतोद्देशेन स्ववाणस्य मावि लार्थं २० १
त्यार्षे सर्गः ३६

१ पंचशैलेषु महेंद्रादिमंदरांतेषु २ पर्वतेषु अस्तमसपर्वतंपरितः सौवर्णाषष्टिः सहस्राणि गिरयः संतितेषु तथापश्चिमसंध्याव
येदिशि पश्चिमस्यां सिन्धोःश्च आदित्यभवने गिरौ येस्थिताः उदयाचलास्ताचलयोरिसंधः पद्माचलो गिरिविशेषः ४५ महा

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना। हनूमंतं स्थितं पार्श्वे वचनं चेदमब्रवीत् १ महेंद्र
हिमवद्विंध्यकैलासशिखरेषु च मंदरे पांडुशिखरे पंचशैलेषु ये स्थिताः २ तरुणादित्यव
र्णेषु भ्राजमानेषु नित्यशः पर्वतेषु समुद्रांते पश्चिमस्यां तु ये दिशि ३ आदित्यभवने चैव गि
रौ संध्याभ्रसन्निभे पद्माचलवने भीमाः संश्रिता हरिपुंगवा ४ अंजनांबुदसंकाशाः कुंज
रप्रतिमौजसः अंजने पर्वते चैव ये वसंति प्लवंगमाः ५ महाशैलगुहावासा वानराः
कनकप्रभाः मेरुपार्श्वगताश्चैव ये च धूम्रगिरिं श्रिताः ६ तरुणादित्यवर्णाश्च पर्व
ते ये महारुणे पिबंतो मधुमैरेयं भीमवेगाः प्लवंगमाः ७ वनेषु च सुरम्येषु सुगंधिषु म
हत्सु च तापसाश्रमरम्येषु वनांतेषु समंततः ८ तांस्तांस्त्वमानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववान
रान् सामदानादिभिः कल्पैर्वानरैर्वेगवत्तरैः ९ प्रेषिताः प्रथमं ये च मया ज्ञाता महाजवाः

शैलस्तदाख्यपर्वतः। १० तापसाश्रमैः रम्येषु वनांतेषु कल्पैर्वानरैरानयेतिसंबंधः ९ प्रथमं पूर्वं ये महाजवा हूताः प्रेषिताःसे

186 कामेषु तद्गेगेषु येप्रसक्ता येच दीर्घसूत्रा विलंबितत्वापराः उद्योगं कुर्वाणेश्च वक्ता लयोषकारदमर्थः प्राणयस्वप्राणापय ॥
ये हूताश्च मणायहूतसंख्यामा दूशनानीनियते नहूतानेमममम ९ तदेव स्पष्टयति छादयं नश्चांबरमित्य १४ गतिंगतावेग

प्रेयसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः यद्यानयस्व तान्सर्वाञ्छीघ्रं तु मम शासनात् ॥ प्रेरोभि
दूशमिर्यैवनागच्छन्ति मम आज्ञया हंतव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः १२ शतान्यथ सह
स्राणां कोटयश्च मम शासनात् प्रयांतु कपिसिंहानां दिशो मम ते स्थिताः १३ मेघपर्वतसंका
शाश्छादयंतश्च वांबरं घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यांतु मच्छासनादितः १४ ते गतिज्ञा गतिं ज्ञात्वा पृथि
व्यां सर्ववानराः आनयंतु हरीन्सर्वांस्त्वरिताः शासनान्मम १५ तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसु
तो वचः दिक्षु सर्वास्व विक्रान्तान्प्रेषयामास वानरान् १६ ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्रिज्योति
रध्वगाः प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन वै १७ ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरित्सु च वा
नरा वानरान्सर्वान्रामहेतोरचोदयन् १८ मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः सुग्रीव
स्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयशंकिनाः १९

वतरां गतिं गत्वा १५ १६ ते हरयः पतत्रिज्योतिरध्वगाः पतिन दत्त्रमा
र्गगाः विष्णुविक्रान्तं पदमाकाशं तत्क्षणेन प्रयाता इति संबंधः १७ मृत्युकालोपमस्याज्ञां इद विषये इति शेषः १९

श्री॰
रा॰कि॰
टी॰
५४

187 तस्माद्गिरेः पुंजनगिरेः २०।२१।२२।२४ अत्र संख्यामेतद्दलमित्याह तेषां संख्येन विद्यत इति २५ येतस्य पितृयाताः हतमेशेषिताः
महाद्रुमं प्रतिप्रसिद्धं भगवद्धामं तं माहेश्वरयत्नवाटस्पंदहशः सर्वदेवानां मनस्तोषायत्रमः २७ अत्रतिष्ठंदानद्वा

ततस्तेऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महाबलाः तिस्रः कोटयः प्लवंगानां निर्ययुर्यत्र राघवः
प्रस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन्गिरिवरे रताः संतप्तहेमवर्णाभास्तस्मात्कोटयो दशपुनः २१
कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसो ततः कोटिसहस्राणि वानराणां समागमन् २२
फलमूलेन जीवंतो हिमवन्तमुपाश्रिता तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत २३ अंगार
स्मवर्णानां भीमानां भीमकर्मणां विंध्याद्वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन्द्रुतं २४
क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः नारिकेलाशनैश्चैव तेषां संख्या न विद्यते २५
वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाबला आगच्छद्वानरीसेना पिबंतीव दिवाकरं २६ येत्व
त्वरापितृयाता वानराः सर्ववानरान् ते वीरा हिमवच्छैलं ददृशुस्तं महाद्रुमं २७ तस्मिन्गि
रिवरे पुण्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा सर्वदेवमनस्तोषो बभूव सुमनोरमः २८ अत्र निष्यंदजा
मह्याज्यादिसवर्णजानामि २९ नातिमूलानि च फलानि च अमृतस्वादुकल्पानि ददृशु ५४

188 वानराश्चान्नसृयाः भवन्तकृतांजलिपुटाश्चभवन्निसर्थः आह्लादकत्वात्तटाकोपमा तडपमेयंवानराणांमहत्सैसंहृत्वात्येस्तमः

निर्यायचाप्यसुग्रीवोरामायप्रियमनुत्तमं सवानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिःशस्त्रपाणिभिः १४
परिकीर्णोययौतत्ररामोयत्रव्यवस्थितः सतंदेशमनुप्राप्यदृष्ट्वारामनिषेवितं १५ अवातरन्
महातेजाःशिविकायाःसलक्ष्मणः आसाद्यचततोरामंकृतांजलिपुटोभवत् कृतांजलौ
स्थितेतस्मिन्वानराश्चाभवंस्तदा तटाकमिवतंदृष्ट्वारामःपद्मलपंकजं १७ वानराणां
महत्सैन्यंसुग्रीवेप्रीतिमानभूत् पादयोर्पतितंमूर्ध्नातमुत्थाप्यहरीश्वरं १८ प्रेम्णाचब
हुमानाच्चराघवःपरिषस्वजे परिष्वज्यचधर्मात्मानिषीदेतिततोब्रवीत् १९ निषण्णंतंत
तोदृष्ट्वाक्षितौरामोब्रवीत्ततः धर्ममर्थंचकामंचकालेयस्तुनिषेवते २० विभज्यसततं
वीरसराजाहरिसत्तम हित्वाधर्मंतथार्थंचकामंचकालेयस्तुनिषेवते २१ सवृक्षाग्रेयथा
सुप्तःपतितःप्रतिबुध्यते अमित्राणांवधेयुक्तोमित्राणांसंग्रहेरतः २२

पतितःसुप्तयाप्रतिबुध्यतेतथाकामैपरोराज्यभ्रष्टःसन्प्रतिबुध्यतीतिसमर्थः २२

श्री·
रा·कि·
टी·
५८

189 त्रिवर्गो धर्मार्थकामलक्षणस्तस्य तत्फलस्य च यथाकालं भोक्ता २२ संविचिन्त्य ततो सीतान्वेषणादिप्रतिज्ञापरिपूर्त्युपायम्भ्रिंस
त्वा मिसर्थः २४ यन्नेहेति सार्धश्लोकमेकं वाक्यं देव त्वत्प्रसादात्तव भ्रातुः प्रसादाच्च इदं राज्यादिकं पुनः प्राप्तमिति संबंधः पुन
रुषाणां मुख्ये मृषभहूषकोयमर्थः नाषाक त्वमर्थः २५ २६ आदाय आहूय २७ शतैरित्यादि अत्र केचिदमध्यहर्तव्यं केचित्स
वंगमाः शतैः कपिशतैराहूता आगमिष्यन्ति केचित्सहस्रैराहूताः केचित्कोटिभिराहूताः केचित्सहस्रैराहूताः केचित्को

त्रिवर्गफलभोक्ता त्वं राजा धर्मेण युज्यते उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुनिषूदन २२ संविचि
न्तिहि पिंगेशाहरिभिः सह मंत्रिभिः एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् प्रनष्टा श्रीश्च
कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतं त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया २५ तव देव प्रसा
दाच्च भ्रातुश्च जयतां वर कृतं न प्रतिकुर्याद्युः पुरुषाणां सदूषकः २६ एते वानरमुख्या
श्च शतशः शत्रुसूदन प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् २७ ऋक्षाश्चावहिताः
शूराः गोलांगूलाश्च राघव कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः २८ देवगंधर्वपुत्रा
श्च वानराः कामरूपिणः स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्त्तन्ते पथि राघव २९ शतैः शतसहस्रैश्च

टिभिराहूताः केचिदर्बुदैः केचिदर्बुदैः केचिद्दशदंतैः केचि कोटिभिश्च प्लवंगमाः अयुतैश्चावृता वी
त्समध्यैः केचिन्मध्यैः किंचिदंत्यैः केचित्समदैः केचिन्महैः राहूता आगमिष्यन्तीति योजना एष्यपाठस्मेतन्मध्यं मात विशेषण ५८
तेन सर्वत्र संबध्यते शतसहस्रं लक्षं शतलक्षं कोटिः दशसहस्रमयुतं कोटिलक्षणं तेऊ : १०

190 १० ओषधयानिसंजीवेमोदीति ११ तेसर्वेवरुपाःस्थानांग्रयतः स्वेषेरितव लानामात्रूर्वेमित्यर्थः ११ १४ तेरक्कमदेषितस

तत्रदृष्टंमवेदिव्यंफलंमूलंमनोहरं यःकश्चित्सकृदश्नातिमासंभवतितर्पितः १० तानि
मूलानिदिव्यानिफलानिचफलाशनाः औषधानिचदिव्यानिजगृहुर्हरियूथपाः ११ तस्मा
च्चयज्ञायतनात्पुष्पाणिसुरभीणिच आनिन्युर्वानरागत्वासुग्रीवप्रियकारणात् १२ तेतुस
र्वेहरिवराःपृथिव्यांसर्ववानरान् संचोदयित्वात्वरितंयूथानांजग्मुरग्रतः १३ तेतुतेनमुहूर्तेन
कपयःशीघ्रचारिणः किष्किंधांत्वरयाप्राप्ताःसुग्रीवोयत्रवानरः १४ तेगृहीत्वौषधीःस
र्वाःफलमूलंचवानराः तंप्रतिग्राहयामासुर्वचनंचेदमब्रुवीत् १५ सर्वेपरिसृताःशैलाः
सरितश्चवनानिच पृथिव्यांवानराःसर्वेशासनादुपयान्तिते १६ एवंश्रुत्वाततोहृष्टःसुग्रीवः
प्लवगाधिपः प्रतिजग्राहतत्सर्वमुपायनं १७ इत्यार्षेरामायणेकिष्किंधाकांडेसर्गः २०
प्रतिगृह्यचतत्सर्वमुपायनमुपाहृतं वानरान्सान्त्वयित्वाचसर्वानेवव्यसर्जयत् १ विसर्ज
यित्वासहरीञ्छूरांस्तान्कृतकर्मणः मेनेकृतार्थमात्मानंराघवंचमहाबलं २

हिनानीलप्रेषिताहूता १५३६ १० इतिसप्तत्रिंशःसर्गः १० प्रतिगृह्येति १ राघवंचकृतार्थमितिनुषंगः २

१९१ ३ वितिकाम इति प्रार्थनायां लोट् ४ स्थेयं तत्र हातव्यमित्यर्थः ५९ एतस्मा गच्छत ७ स्त्रीदर्शनक्षमाः स्त्रीसमूहेऽपि राजदर्शन

श्री॰ सलक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्तमं ब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् ३ किष्किंधा

वा॰कि॰ या विनिष्क्रामो यदि ते सौम्य रोचते तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितं ४ सुग्रीवः प

टी॰ रमः प्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह एवं भवतु गच्छामः स्थेयं त्वच्छासने मया ५ तमेवमुक्त्वा सु

५५ ग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणं विसर्जयामास तदा तारामन्याश्च योषितः ६ एतत्युच्चैर्हरिवरा

नसुग्रीवः समुदाहरत् तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ७ बद्धांजलिपुटाः सर्वे ये

स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः तानुवाच ततः प्राप्तान् राजार्कसदृशप्रभः ८ उपस्थापयत क्षिप्रं शिबिकां

मम वानराः श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः ९ समुपस्थापयामासुः शिबिकां

प्रियदर्शनां तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिबिकां वानराधिपः १० लक्ष्मणारुह्यतां शीघ्र

मिति सौमित्रिमब्रवीत् इत्युक्त्वा कांचनं यानं सुग्रीवः सूर्यसंनिभं ११ बहुभिर्हरिभिर्युक्तमा

रुरोह सलक्ष्मणः पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि १२ शुक्लैश्च वालव्यजनैर्ध्रियमाणैः

क्षमाः स्त्रीमात्राः इति यावत् ८ ११ हरिभिर्वाहकैः १२ समंततः शंखभेरीनिनादैश्च वंदिभिश्चाभिनंदितः १३ ५५

198 शंकुसहस्रमर्बुदं अर्बुदसहस्रगुणमध्यं तस्माद्दशगुणोंत्यः ततो विंशतिगुणः समुद्रः अस्मात्रिंशद्गुणः परार्धं इति तेनासंख्य
त्वमुक्तं ३२ ये आनयिष्यंतीति ते नाम भिन्नमिष्यंतीत्यन्वयः ३३ प्रवृद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः विकसितनीलोत्पलसदृशनेत्रः २४

अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चांतैश्च वानराः समुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः ३१ आगमिष्यं
ति ते राजन्महेंद्रसमविक्रमाः मेघपर्वतसंकाशा मेरुविंध्यकृतालयं ३२ ते त्वामभिगमि
ष्यंति राक्षसं ये सबांधवं निहत्य रावणं संख्ये ह्यानयिष्यंति मैथिली ३३ ततः समुद्योगम
वेक्ष्य वीर्यवान्हरिप्रवीरस्य निदेशवर्तिनः बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पलद
र्शनस्तदा ३४ इत्यार्षे रामायणे अष्टत्रिंशः सर्गः ३८ इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां
वरः बाहुभ्यां संपरिष्वज्य प्रत्युवाच कृतांजलिं १ यदींद्रो वर्षते वर्षं तन्न चित्रं भविष्य
ति आदित्यो वा सहस्रांशुः कुर्याद्वितिमिरं नभः २ चंद्रमा रश्मिभिः कुर्यात्पृथिवीं सौम्य नि
र्मलां त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रतिकुर्यात्परंतप ३

इति सर्गः १ उपकर्तृत्वं तव सहजधर्म एवेति स्पष्टयितुं दृष्टांतानुक्तं पीभगवान्सुग्रीवं स्तौति यदीति वर्षं इति ईति यन्न चित्रं स्वाभाविकात्वा
दिति शेषः २ निर्मलां वरं वितिमिरं नानापरहितां त्वद्विधस्त्वादृशः सत्पुरुषः मित्राणां प्रतिकुर्यात्प्रत्युपकारं कुर्यादिति यन्न तद

श्री- शकि- टी- ५८

१९३ हे सौम्य तवयि यच्छोभनं नमद्वंभवेत् पतन्नवितमितिसंबंधः ४ सुहृत्शोभनहृदयः ५ यथा पौलोमीति पितुः पलोम्नस्या
त्ममम माग्र तु ह्लादो न ह्लादः स्वं हस्त्वं मेतारं पुलोम्नः संहर्तारमनुह्लादं हत्वा ततस्तां प्रसभानीतवान् एवं यथा त्मविनाशाय मे स्थि

एवं त्वयि न तद्विघ्नं भवेद्यत्सौम्य शोभनं जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनं ४ त्वत्सना
थः सखे संख्ये जेतास्मि सकलानरीन् त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ५ जह्ला
रात्मविनाशाय वैदेहीं राक्षसाधमः वंचयित्वात पौलोमीमनुह्लादो यथाविधिः ६ न
चिरात्तं वधिष्यामि रावणं निशितैः शरैः पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवाहितं ७ एत
स्मिन्नंतरे चैव रजः समभिवर्तत उष्णतीव्रं महद्घोरं प्राच्छादयद्गगने प्रभा दिशः पर्या
कुलाश्चासन् रजसा तेन मूर्छिता चचाल च मही सर्वा सशैलवनकाननं ९ ततो नगेंद्र
संकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः कृत्स्ना संछादिता भूमिरसंख्येयैः प्लवंगमैः १० निमेषा
न्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः कोटिशतपरीवारैः कामरूपिभिरावृता ॥ नादेयैः पा

लीज ह्लादस भार्येन मां वंचयित्वा तं नंनमां विराख्यौ वैश्रवि हार्यं वंचयिष्यामि पौलोम्याः पितरमिव नेन नसप्रवणकृत ततो जान
क्यनिक्रमाभावः सुवितः ९० श्रभिवर्तत अभिवर्तत ८ मूर्छिता व्याप्ता चचाल ९ उक्तमेव प्रपंचयति निमेषेति ११ १२

१९४ ताराया: पिता सुषेण: १५ रुमाया: पिता तार: १६ १७ १८ गोलांगूलो वानरो वानरजाति: १९ २० तिसृभि: कोटिभिर्युक्तो दिनेमेलाव

तरुणादित्यवर्णोऽसौ शालिगोरैश्च वानरै: पद्मकेसरवर्णोऽसौ श्वेते मेरुकृतालये: कोटिसहस्रै

र्दशभिश्श्रीमानभिवृत्तस्तदा वीर: शतवलिर्नाम वानर: श्रत्यदृश्यत १७ तत: कांचनशैलेभ्या

स्तारायाया वीर्यवान्पिता अनेकैर्वहुसाहस्रै: कोटिभिश्शतिर्दृश्यत तथापरेण कोटेनां सहस्रे

णासमन्विता: पिता रुमाया: संप्रामा: सुग्रीवश्वसुरो विभु: पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनि

भानन: बुद्धिमान्वानरश्रेष्ठ: सर्ववानरसत्तम: १८ अनेकैर्वहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वित:

पिता हनुमत: श्रीमान्केसरं प्रत्यदृश्यत गोलांगूलाधिप: श्रीमान्गवाक्षो भीमविक्रम: वृत:

कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत १९ ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्र: शत्रुनिवर्हण: वृत:

कोटिसहस्राभ्यां समहाभ्यां समभिवर्तत २० महावलनिभैर्घोरै: पनसो नाम यूथप: आ

जगाम महावीर्यस्तिसृभि: कोटिभिर्वृत २१ नीलांजनचयाकारो नीलो नामेष यूथप: अ

दृश्यत महाकाय: कोटिभिर्दशभिर्वृत: २२ तत: कांचनशैलाभो गवयो नाम यूथप: आज

जाम महावीर्य: कोटिभि: पंचभिर्वृत: २२ दरे

जनिमेर्वानरैर्वृत तरन्निसिंवंध: २१ २२ २५

गवयसमवक्षिण: २५

[illegible]

श्री॰ 195 २५ २६ २७ २८ २९ नानाद्युतिर्निर्नेत्तत्रप्रभः अयंकुमापितरम्यस्तारः १० ३१ २४ कोटिसहस्रेणोपलक्षितैर्वानरैर्हतः शतिसं

रा॰कि॰ मैदंश्चविविदश्चोभाः वश्विप्रशैमहावलो कोटिकोटिसहस्रेणवानराणामहृष्यतो गज

टी॰ श्चवलान्वीरस्तिस्रभिःकोदीभिर्हतः ऋक्षराजोमहातेजाववाञ्जामनामतः कोटिभिर्दं

५८ शाभिर्व्याप्तःसुग्रीवस्यवशोस्थितः हुमन्नामामतेजस्वीविक्रांतैर्वानरैर्हतः २० आगतोव

लवांस्तूर्णंकोटिशतसमाहृतः ततःकोटिसहस्राणांसहस्रेणशतेनच एष्टनोनुगत

मामोहरिभिर्गंधमाहनः ततःपद्मसहस्रेणहृतःषड्जशतेनच सुवराजोदराःमामपित

स्तस्यपराक्रमः ततस्तारोत्रिषितिस्तारोहरिभिर्भीमविक्रमैः ९ पंचभिर्दशकोटीभिर्हतः

पर्यहृष्यत इदसमातःकपिवीरोवृष्यपःप्रसहृष्यत एकादशानांकोटीनांरैश्वरसैस्त्रसंव

तः ततोरभस्तन्नाम्नस्तरुणादित्यसन्निभः अयुतेनहृतश्चैवसहस्रेणशतेनच ततोय

थपतिर्वीरोदुमुखोनामवानरः ११ प्रत्यहृष्यतकोटीभ्यांद्वाभ्यांपरिहृतोवली कैलासशि

खराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः हृतःकोटिसहस्रेणहनुमान्समहृष्यतः नलश्चापिमहा

वीर्यःसंहृतःशैलवासिभिः ३५ कोटीशते

वःशुभ्रैर्गजैःकोटिभिःषष्टिभिर्हतः १६

[illegible]

वंथः १५ कोटिशतेनसहस्रेणशतेनचेस्यपलस्तणीरत्तीयाः १९

५८

196 पृथिव्यांविशिष्टाश्चसर्वेवानराः आगताश्चागताएव ३९ आसमंतात्सर्वतःलंगयंतः ४ शिरोभिर्निवेदयत्बहुसंमर्दाद्दूरेस्थित्वा
नमस्कारेणैवात्मानंनिवेदयन्नित्यर्थः ४१ अपरेहनूमदंगदादयः संयम्यवस्त्रादिकंसंकृत्यविनेहंकृत्वासमागम्यातिकपरमा

संग्रामेभिरतस्तस्यसुग्रीवस्यमहात्मनः प्राग्भमःऋक्षदेवैर्हिवानरेशंभपएवच ३८ पतेचान्येचब
हवोवानराःकामरूपिणः आवृत्यपृथिवींसर्वांपर्वतांश्चवनानिच ३९ यूथपाःसमनुप्राप्ता
येषांसंख्यानविद्यते आगताश्चनिविष्टाश्चपृथिव्यांसर्ववानराः ३९ आप्लवंतःप्लवंतश्चगर्जं
तश्चप्लवंगमाः अभ्यवर्तंतसुग्रीवंसूर्यमभ्रगणाइव ४० कुर्वाणाबहुशब्दांश्चप्रहृष्टाबाहु
शालिनः शिरोभिर्वानरेंद्रायसुग्रीवायन्यवेदयन् ४१ अपरेवानरश्रेष्ठाःसंयम्यचयथोचितं
सुग्रीवेणसमागम्यस्थिताःप्रांजलयस्तदा ४२ सुग्रीवस्त्वरितोरामेसर्वांस्तान्वानरर्षभान्
निवेदयित्वाधर्मज्ञःस्थितःप्रांजलिरब्रवीत् यथासुखंपर्वतनिर्झरेषुवनेषुसर्वेषुचवानरेंद्राः
निवेशयित्वाविधिवद्बलानिबलंबलज्ञःप्रतिपत्तुमीष्टे ४४ इत्यार्षरामायणेकिकिंधाकांडेः ३ ५

गम्यप्रांजलियःस्थिताः ४२ धर्मज्ञोराजधर्मज्ञःसुग्रीवःप्रांजलिस्त्वरितः सर्वान्वानरर्षभान्रामेनिवेदयित्वास्थितस्तत्रा
नब्रवीत् ४३ भावानरेंद्राःपर्वतनिर्झरेषुसर्वेषुभूतेषुस्वानिबलानियथासुखंनिवेशयित्वातेषुयोबलज्ञः बलवत्तरस्तोऽप्य

पः स्वंस्वंबलंप्रतिपन्नवान्ईदृशोभवेत्निलङःपैलट् ५५
इतिचत्वारिंशः ३७

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ ९९

१९९ विनिविष्टाः स्वस्वसेनानिवेशेति विभिन्नाः मद्विषयवासिनः २ बहुविक्रांतैः बहुषु स्थलेषु कृतपराक्रमैः प्रतपबभीमविक्रमैः
प्रतपबलस्पष्टैः सहेति शेषः ३ ख्यातकर्माणि अपदाने शौर्यं येषां पृथ्व्यंबुचराः समस्तसमभूमीचराः ४ कोट्योघ इत्यत्र

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः उवाच नरशार्दूलं रामं परबलार्दनं १ आगता विनि
विष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः वानरेंद्रा महेंद्राभा ये मद्विषयवासिनः २ त इमे बहुविक्रांतैर्ब
लिभिर्भीमविक्रमैः आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसंनिभाः ३ ख्यातकर्मापदानाश्च बलवं
तो जितक्लमाः पृथिव्यंबुचरा राम नानानगनिवासिनः ४ कोट्यग्रशश्च इमे प्राप्ता वानरास्त
व किंकराः निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते स्थिताः ५ अभिप्रेतमनुष्ठातुं तव शक्ष्यंत्यरिंदमः
त इमे बहुसाहस्रैरनेकैर्भीमविक्रमैः ६ यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यतां तत्सैन्यं
त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ७ काममेषामिदं कार्यं विदितं मम तत्वतः तथापि तु य
थायुक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ८ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः बाहुभ्यां संपरि
ष्वज्य इदं वचनमब्रवीत् ९ ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा न वा स च देशो महाप्राज्ञ यस्मि

हलद्रुसंख्यापलसंख्या गुरुहिते स्वामिहिते ५ तवाभिप्रेतमनुष्ठातुं शक्ष्यंति समर्था भविष्यंति भवाणाः १० अधिगम्य
इत्यर्थः अनेकैः सहेति कामः ८ प्राप्तकालं कालोचितं ७ इदं कार्यं सीतान्वेषणरूपं ९ तस्मिन्काले हतो नाव रामस्ततः स्काले ९९ ॥

198 अस्मिन्कार्येवानरश्रेष्ठगुरुपकार्ये अस्यकार्यस्यसिद्धेरितिशेषः १२ ममकार्यविनिश्चयंत्वातावत्त्वमेवाज्ञापय हेवीरत्वंममसह्य
दितिमत्कार्यंजानासीमन्वयः १३ द्वितीयःस्वयंतल्लक्ष्मणोपेत्तयाः १५ सोमसूर्यप्रतिमेत्तत्सदृशकान्तिभिः १८ मार्गधमिति
नाहमस्मिन्प्रभुकार्येवानरेंद्रनलक्ष्मणः त्वमस्यहेतुःकार्यस्यप्रभुश्चप्लवगेश्वर त्वमेवा
ज्ञापयविभोममकार्यविनिश्चय त्वंहिजानासियत्कार्यंममवीरनसंशयः सुहृद्द्वितीया
विक्रांतःप्राज्ञःकालविशेषवित् भवानस्मद्धितेयुक्तःसुहृदाप्तोर्थवित्तमः एवमुक्तस्तुस
ग्रीवोविनतेनामयूथपं अब्रवीद्रामसान्निध्येलक्ष्मणस्यचधीमतः शैलाभंमेघनिर्घोषमूर्जितं
प्लवगेश्वरः सोमसूर्यात्मजैःसार्धंवानरैर्वानरोत्तमः देशकालनयैर्युक्तःकार्याकार्यविनि
श्चये वृतःशतसहस्रेणवानराणांतरस्विनां १७ अधिगच्छदिशंपूर्वांसशैलवनकाननां
ततःसीतांचवैदेहींनिलयंरावणस्यच १८ मार्गध्वंगिरिदुर्गेषुवनेषुचनदेषुच नदीभागी
रथींरम्यांसरयूंकौशिकींतथा कालिंदींयमुनांरम्यांयामुनंचमहागिरिं सरस्वतींचसिंधुंच
शोणंमणिनिभोदकं २० महींकालमहींचापिशैलकाननशोभितां ब्रह्ममालान्विदेहांश्च
सामान्यनीनियोगः विशेषेणनदीमित्यादि द्वितीयांतान्यंगशब्दोतिशेषः १९ कालिंदीयमुना यामुनोत्पत्तिस्थानभूतःकलिं
दगिरिः २० महींकालमहींनद्यौ अथशब्ददेशानाहब्रह्ममालानिति हिमवद्विंध्यवर्त्यार्यावर्तेयेत्यास्तत्वाद्विभागो

सावचाकाकिंकाटी २२

रविवर्द्धितः २१

श्री· रा·कि· टी· १००

१९९ कोशकाराणां भूमिं कोशेयतंतूत्पादकजंतूत्पत्तिस्थानभूतां भूमिं रजताकरे राजतान्तावदिं २१ एतानि शम्य पत्तनं सर्वांकं सर्वं वि
चेतव्यं तत्र किं विचेतव्यं तत्राह रामस्य दयितामिति २२ समुद्रमवगाढान्समुद्रान्तर्गतान्पर्वतान् पत्तनानि समुद्रद्वीपव
र्तीनीति आलयाश्रमाः २४ कर्णप्रावरणाः प्रावरणं चर्म तद्धि द्विपालम्बकर्णाः पुटाः ओष्ठकर्णकाः ओष्ठपर्यंतकर्णाः लो
हवक्त्राः दिनकृत्समवर्णाः एकपादकाः संतोजवानाः वेगगतयः २५ अक्षयाः अक्षुद्राः ससंतानाः पतेउक्ताः पुरुषाः तथैव

मागधांश्च महाग्रामान्पुंड्रान्वंगांस्तथैव च पत्तनं कोशकाराणां भूमिं च रजताकरां
सर्वमेतद्विचेतव्यं मृगयद्भिस्ततस्ततः रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्नुषां २३ स
मुद्रमवगाढांश्च पर्वतान्पत्तनानि च मंदरस्य च ये कोटिं संश्रिताः केचिदालयाः कर्णप्रा
वरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः घोरा लोहमुखाश्चैव जवनाश्चैकपादकाः २५
अक्षया बलवंतश्च पुरुषाः पुरुषादकाः किराताः तीक्ष्णचूडाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः आ
ममीनाशनाश्चापि किराता द्वीपवासिनः अंतर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः २७ एतेषा
मालयाः कानविचेयाः काननौकसः गिरिभिर्ये च गम्यंते लंघनेन प्लवेन च २८

पुरुषादकाः राक्षसभेदाः तीक्ष्णास्तच्च्युग्रसदृशानैः ताम्रवर्ती वर्णकेशयाशोभा २६ आममीनाशनैः अपक्वमत्स्यभुजः नरव्या
घ्राः पुंसु व्याघ्रदेशेनराकाराः प्रवसंतउपरिभागव्याघ्राकाराः अंतर्जलचराः २७ काननौकसः हे कपिसत्तम वानरा गिरिभिर्ये च गम्यन्ते गिरी
नाक्रम्य ये देशा दोषाश्च गम्यंते ये च प्लवगेः कूर्दनेन गम्यन्ते ये च प्लवेनाप्युपगम्यन्ते ते च विचेया इत्यन्वयः २८ १००

समुद्रान्योपरेणाभितं समखंडात्मकं यवद्वीपं तथा सुवर्णद्वीपं च विचेतव्यमिति शेषः २९ पारं यवाख्यतोयमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः
शृंगेण दिवं स्पृशति ३० एतेषां मध्ये द्वीपानां ३१ ततः समुद्रस्य पारे लवणसमुद्रपारस्थं रक्तजलमगाधं पश्चाद्गामिनं सिद्धचा

रत्नवंतं यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितं सुवर्णरूप्यकं चैव सुवर्णाकरमंडितं इयद्वेयमतिक्र
म्य शिशिरो नाम पर्वतः दिवं स्पृशति शृंगेण देवदानवसेवितः ३० एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु च व
नेषु च मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीं ३१ ततो रक्तजलं प्राप्य शोणाख्यं शीघ्रवाहिनं
गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितं तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च रावणः सह वै
देह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ३२ पर्वतप्रभवा नद्यः सुरम्या बहुनिष्कुटाः मार्गितव्या दरीमंतः प
र्वताश्च वनानि च ३४ ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान् द्रष्टुमर्हथ ऊर्मिमंतं महारौद्रं क्रोशं
तमनिलोद्धतं ३५ तत्रासुरा महाकायाः छायां गृह्णंति नित्यशः ब्रह्मणा समनुज्ञाता दी

रणसेवितं शोणाख्यं नदं च वह्नपदं गत्वा ३२ तस्य तीर्थेषु प्रस्रवणप्रदेशेषु वनेषु वैदे र्घंकालं बुभुक्षिताः ३६
ह्या सह रावणो मार्गितव्य इति संबंधः ३३ बहुनिष्कुटाः बहूपवप्रदेशाः मंदरीमंतः दरीयुक्ताः ३४ समुद्रद्वीपान् परवर्ती
न समुद्रस्य द्वीपान् ऊर्मिमंतं इत्त समुद्रं ३५ तत्र तत्समुद्रे सम्भूताः छायागृहीतप्राणिभक्षणानुमितिका ३६

201 इत्ररसस्तस्यानात्कालमेवप्रतिमत्वं निर्ध्येनउपायेनाभिगम्य प्राप्य उपायेन गमनं नाम छायायां द्वीपपरिहारेण गमनं ३० ततः
प्री॰ प्रातः स समुद्रात् ततः रक्तजलं रक्तवर्णं जलं लोहितं नाम समागरं मधुसमुद्रं तो कटपाल्मी पीशाल्मलीद्वीपस्य प्रयोजकं द्व
रा॰ कि॰ द्वीपं दद्दर्शेति संबंधः ३८ तत्रशाल्मलीद्वीपे ३९ तत्र मधुसमुद्रे शैलशृंगेषु लंबंते अयोमुखा वा इति शेषः ४० सूर्यस्योदय
टी॰ ने प्रति सूर्योदयप्रभामार्गमस्वाः सूर्येण श्रुह्यमानाः सूर्येणाभितमाः बलतेजोभिरदह्यमानिर्णीवर्हिकप्रवर्तिते गायत्री प्रभा
१०२

तं कालमेयप्रतिमं महोरगनिषेवितं अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिं ३७ ततो र
क्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरं गत्वा द्रक्ष्यथ तं चैव बृहतीं कूटशाल्मलीं ३८ गृहं च वै
नतेयस्य नानारत्नविभूषितं तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ३९ तत्र शैलनि
भा भीमा मंदेहा नाम राक्षसाः शैलशृंगेषु लंबंते नानारूपा भयावहाः ४० ते पतंति जले
नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति अभितप्तास्तु सूर्येण लंबंते स्म पुनः पुनः ४१ निहता ब्रह्मते
जोभिरहन्यहनि राक्षसाः ततः पांडुरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरं ४२

वैनिहताः संतः सूरोदजलेवर्त्तनितः पुनरुज्जीविताः लंबनेस्मशैलशृंगेष्विति शेषः पाठेरेति लवणोद्भ्रसवासर्पिर्दधि
दुग्धगजलैः समभिसक्तशतिययामधुसमुद्रादनंतरं सर्पिर्दधिसमुद्रान्वेषणं वक्तव्यांतो विहाय क्षीरोदमात्रं श्वनिवाना
ननंतरभयप्रतिमंतरेण क्षीरोदप्रामेसंसतवानन्तरभयमासरत्नक्षोसुकेषु स वगंतव्याः ४१ ४२ १०१

208 ऊर्मिभिः मुक्ताहारमिव तद्धंतमिवेत्यर्थः ५२ सरश्च नाम्नादर्शनमित्यन्वयः ५४ नामशब्दः प्रसिद्धार्थः ५५ नलिनैर्युतं स्वदर्शनं
सरश्चेत्यर्थः ५८ जलोदपाहजलरूपोदकं तत्र जलसमुद्रे तत्कोपजं श्रौर्वश्चत्वमर्षिकोपजं हयमुखं वडवामुखं तेजोवसन्ना

गत्वादद्दृश्यद्वर्धर्षांमुक्ताहारमिवोर्मिभिः तस्यमध्येमहांश्छेदो नाम्नर्षभो नाम पर्वतः ५३ दिव्य
गंधैः कुसुमितैराजतैश्च नगैर्वृतः सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः नाम्ना सुदर्शनं नाम
राजहंसैर्निषेवितं विबुधाश्चारणाः यक्षाः किंनराः साप्सरोगणाः ५५ हृष्टाः समधिगच्छंति
नलिनीं तां रिरंसया देशं तं समतिक्रम्य गता द्रक्ष्यथ वानराः ५६ जलोदं सागरश्रेष्ठं सर्वभू
तभयावहं तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् ५७ अत्रस्तं तं महावेगं मोदनं सचराचरं
ततो विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसां ५८ श्रूयते सततं यथा नाहं दृष्ट्वा तद्वडवामुखं ज
लोदसागरे देशो योजनानि त्रयोदश ५९ जातरूपशिलानाम महाकनकपर्वतः तत्र
चंद्रवतीकाशां पन्नगंदरणीधरं ६०

कृतमस्मिन्निवास्य तेजसः अत्रस्तं तं महावेगं सचराचरं सर्वजगत्तद्ग्रं गांते श्रौदनं भस्से वदंति तद्वडवामुखं दृष्ट्वा तत्रपतनभीत्या
विक्रोशतां च समर्थानां वा असमर्थानामपि सागरौकसां भूतानां यो नादो भूत्स श्रूयत इत्यन्वयः ५९ चंद्रवतीकाशो श्वेतव

श्री· 203 त्रिशिखः शिरःप्रदेशवर्तिविस्कंधवान् ५२ सवेदिकः आधारवेदिवंधसहितः पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृते पूर्वदिगधिष्ठितेन ताल
रूपः केतुः त्रिदशैः सुरैः कल्पितश्च अर्थः ५२ कोसः शिखरस्य वेदिका सा यथा सर्वता ५४ तत्र शतयोजने दीर्घे उदयगिरिशिखे
शाकि·
टी·
१०२

पद्मपत्रविशालं तु तातनोई स्थापयवानरः आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वदेवनमस्कृतं ५१ सह
स्रशिरसं देवमतं तं नीलवाससं त्रिशिरोः कांचनः केतुस्तालस्य समहात्मनः ५ स्थापितः
पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत्र त्रिदशेश्वरैः ५३ ततः परं
हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः स्वतकोटिर्दिवं स्पृष्टशतयोजनमायामा जातरूपमयो दि
व्याविराजति सवेदिका ५४ सालैस्तालैः समालैश्च कर्णिकारैश्च शोभितः जातरूपमयैर्दि
व्यैः शोभते रूपसंनिभैः ५५ तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजने शृंगं सौमनसं नाम जा
तरूपमयं ध्रुवं ५६ तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषो
त्तमः ५७ उत्तरेण परिक्रम्य जंबूद्वीपं दिवाकरः दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरे तन्महोच्छ्रये ५८

वे ५८ तत्र सौमनसे शृंगे त्रिविक्रमे त्रिभिः पदैः त्रिलोकाक्रमणप्रस्तावे प्रथमं तत्र कृत्वा द्वितीयं परोमदं शिखरे चका
र ५७ अस्मात्तं तरस्मात्तरेण जंबूद्वीपं परिक्रम्य तन्महोच्छ्रयं शिखरं सौमनसमाश्रित्य प्राप्य स्थितो दिवाकरो जंबूद्वीपवर्तिनां १०२

204 यस्य शरासमीपे एव श्रुयं श्रीमत्सुदर्शनो द्वीपः प्रकाशते यस्मिं भगवन्मूर्तिः सर्वप्राणिनां तेजः संबंधो भवति चत्तस्य प्रका
शनेन तस्य शैलस्य कुंजेषु कंदरेषु च वैदेह्या सह रावणो मार्गितव्य इति संबंधः ९१ कांचनशैलस्य सूर्यस्य च तेजसा विष्टा संध्या
कोना पूर्वा संध्या उदयाचलच्छिन्ना पूर्वादिक रक्ता सती प्रकाशते ९२ पूर्वदिशो निर्वचनमाह पूर्वमेव दीनं हि यस्मात्कारणात् पृथि

तत्रैवोदयानस्यानामवालविल्याम्हर्षयः प्रकाशमानादृश्यन्ते सूर्यावर्णास्तपस्विनः ८९ श्री
यं सुदर्शनो द्वीपः श्रीयस्य प्रकाशते यस्मिंस्तेजश्च वस्तु सर्वप्राणभृतामपि ९० शैलस्य तस्य
कुंजेषु कंदरेषु वनेषु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ९१ कांचनस्य शैलस्य
सूर्यस्य च महात्मनः आविष्टा तेजसा संध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ९२ पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्या
भुवनस्य च सूर्यस्योदयतश्चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ९३ तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु
च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ९४ ततः परमगम्या स्याद्दिक्पूर्वा त्रिदशा
वृता रहिता चंद्रसूर्याभ्यामदृश्या तमसावृता ९५

व्या भुवनस्य पृथ्वीलोकस्य पूर्वं द्वारं कृतं प्रथमं द्वारं ब्रह्मणा स्रष्टा देः कल्पितं सूर्यस्य परितो भ्रमणाय प्रथममेतदुदयनेन च
कृतं उदयस्थानं कल्पितं तस्मादेषा पूर्वादिगित्युच्यते ९३ तस्य शैलस्य उदयशैलस्य ९४ ततः परं उदयाद्रेः परस्तात्
त्रिदशावृता दिग् अधिष्ठात्रिंद्रादिभिः स्थिता अगम्यत्वे हेतुमाह रहितेति ९५

शैलेषु तेषु सर्वेषु उपसंहरति शैलेष्वित्यादि ८८ सिद्धार्थाः कृतान्वेषणकृत्याः ८९ निपुणेन नैपुण्येन यत्न ७ इति सर्गः ४१
अभिलक्षितान् कार्यसमर्थत्वेनातिगौणानान् १ २ ३ अयं सुषेणस्ताराया पिता स्यात् अग्निसुतयो हुताशनसुतमिसा हुताशनयो

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
४२

शैलेषु तेषु सर्वेषु कंदरेषु नदीषु च ये च नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी ८६ एतावद्वा
नरैः शक्यं गंतुं वानरपुंगवाः अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परं अधिगम्य तु वैदेहीं
निलयं रावणस्य च मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतं ८८ ऊर्द्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन्वध्यो भ
वेन्मम सिद्धार्थाः संनिवर्तध्वमधिगम्य च मैथिलीं ८९ महेंद्रकांतां वनखंडमंडितां दिशं चरित्वा
निपुणेन वानराः अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ७ इत्या
र्षे सर्गः ४२ ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलं दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभि
लक्षितान् १ नीलमग्निसुतं चैव हनुमंतं च वानरं पितामहसुतं चैव जांबवंतं महौ
जसं २ सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च गजं गवाक्षं गवयं सुषेणं वृषभं तथा ३ मैंदं च
द्विविदं चैव सुषेणं गंधमादनं उल्कामुखमनंगं च हुताशनसुतावुभौ ४ अंगदप्रमुखान्वी
भेदः ५ विशेषवित् अन्वेष्टव्यदेशविशेषवित् ५

206 अग्रेसरं मुख्यं ६ समुद्देशाः प्रदेशाः समुदाहरत् उवाच ७ अत्राप्यार्यावर्तीपेत्यपादद्दक्षिणावंतदाहसहस्रशिरसमिति सह
स्रशिखरमित्यर्थः ८ गोदावरी विंध्यपूर्वप्रदेशावर्तिगोदावरींनदी ९ मेखलादयो देशभेदाः १० ऋष्टिकानिनिपादः

तेषामग्रेसरं चैव वृहद्वलमथांगदं विधाय हरिवीराणामादिदेशद्दक्षिणां येकेचन
समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदारुणाः कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां समुदाहरत् सहस्रशि
रसं विंध्यं नानाद्रुमलतायुतं नर्मदां च नदीं रम्यां महोरगनिषेवितां ७ ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवे
णीं महानदीं वरदां च वरारोहां महोरगनिषेवितां ८ मेखलामुत्कलांश्चैव दशार्णनगराण्यपि
अश्ववंतीमवंतीं च सर्वमेवानुपश्यत ९ विदर्भानृष्टिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि तथा म
त्स्यकलिंगांश्च कौशिकांश्च समंततः अन्वीक्ष्य दंडकारण्यं सपर्वतनदीगुहं नदीं गोदा
वरीं चैव सर्वमेवानुपश्यत १० तथैवांध्रांश्च पुंड्रांश्च चोलान्पांड्यांश्च केरलान् अयोमुख
श्च गंतव्यः पर्वतो धातुमंडितः ११ विचित्रशिखरः श्रीमान्चित्रपुष्पितकाननः सचंद
नवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः १२ ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलाशिवां तत्र द्र

मत्स्याश्च कलिंगाश्च तान् ११ नदीं गोदावरीं दंडकारण्यगोदावरीप्रदेशे १२ अयोमुखरति मलयनामांतरं सचंदनवनव

207 श्री रा कि टी स्य

मितिश्चगतस्यमितिघघपियंववदीतदम्भागेः गस्तास्रमः पूर्वमुक्तस्तथाण्णवोर्ध्यं १८ पुक्तं७रमाकारचदितं पमाङ्गांनो
नगरद्वारकापाटं १९ अर्थेसमद्रतरणरूपेतिश्चयंशक्ताशक्तनिश्चयंसंशयार्थकृत्वा तत्रस्तवसाधनभूतःपर्वतउपदिश्य
तेश्चगस्येनेतिसागरेसगराख्यातस्य वपिमंतरे: वकापोगस्त्येनविनिवेशितः प्रतिष्ठापितोमहेंद्रःपर्वतोतमाःस्तिः २०

तस्यासेनोनगस्याग्रेमलयस्यमहोजसः ईदेयादिसमकाशमगस्त्यऋषसत्तम ततस्ते
नाप्यनुज्ञातःप्रसमेनमहात्मना तास्वपोग्यजदृष्टानरिघ्यतमहानदे १७ सावदनेव
तैस्त्रिचैःप्रच्छेताःहृपपपालिते कांतेवश्चवनेकांतसमदमवगाहते ततोहेममयंदि
व्यमताभमणिविभूषिते पुक्तंकवाटपाद्यानोततोदृप्यध्ववानराः १९ ततःसमद्रमासाद्य
संशयार्थायर्थनिश्चयं अगस्येनोत्सेतत्रसागरेविनिवेशितः २० विचसानुगतःश्रीमोमहे
द्रपर्वतोत्तमः जातरूपमयःश्रीमानवगाहोमहार्णवं २१ नानाविधैर्नगैःफुल्लैर्लता
भिश्चोपशोभितं देवर्षिपदप्रवरैरप्सरोदेवशोभितं २२ सिद्धचारणसंघैश्चप्रकीर्णस्त
मनोरमं तमपैतिसहस्राक्षःसदापर्वसुपर्वस २३

विचसानुभिर्धामःश्रीमान्महेंद्रःश्रीमानुत्फुल्लादिसम्दृहिमान् महार्णवंअवगाहः प्रविष्टकपार्श्वः २१ नानावि
धैरित्यादिविशेषणाविशिष्टंतमहेंद्रंपर्वतोत्तमंसहस्राक्षःसदापर्वसुपर्वसउपैति अतोमहेंद्राभ्युषित्वात्वर्वतापि

208 तस्य समुद्रस्य परे पारे पयः पतनिरिक्तो श्रीनतरालिके पारे रम्यः २४ तद्वीपे सर्वान्मनाः सर्वप्रकारेण विशेषतः एकदेशमप्येव
पेत्तनस्य देशस्य सहपार्श्वे वर्णयोः श्रावणः संबंधमाहस्मचीति १५ तस्य तरावणस्यन्तभोजनेभोक्तं पीला २६ संशयान्

द्वीपस्तस्य परे पारे शतयोजनविस्तृतः ध्रुवास्ते मानुषे द्वीपस्तं मार्गिधं समंततः २४ तत्र सर्वा
त्मना सैनामार्गिनव्या विशेषतः सद्दिदेशास्तव ध्यस्तरावणस्य दुरात्मनः राद्धिसाधियते
वीरः सहस्राक्षसमद्युते दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तरावतसी श्रीगारकेति विख्याता
छायामाक्षिप्य भाजिनी एवं निःसंशयान्कृत्वा संशयाम छसंशयाः मगयधं नरेंद्रस्य पत्न
मामितते जसः २० तमतिक्रम्य लक्ष्मेवां समुद्रे शतयोजने गिरिपुष्पितको नाम सिद्धचारण
सेवितः १८ चंद्रसूर्यांशुसंकाशः सागराबुसमाश्रयः भाजते विपुलैः शृंगैरंवरं विलिख
न्निव तस्यैकं कांचनं शृंगं सेवते यं दिवाकरः श्वेतं राजतमेकं च सेवते यं निशाकरः ३० नतं
कृतघ्नाः पश्यंति न नृशंसा न नास्तिकाः प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गथ वानराः ३१ तमति
संशयविधुयाद्देशानन्तिः संशयान्सम्यगतेषोण कृत्वा कम्य दुर्धर्षः सूर्यवान्नाम पर्वतः अध्वना दुर्विगाहेन
तनोन छसंशयाप्राप्तसत्ता सतनिश्च पान्तरेद्रपत्नीं मगयध २० तमतिक्रम्य लंकाद्वीपकमतिक्रम्य २८ २९ तस्यैकं कांचनं शृं
गमस्तियं भगवान्सूर्यः सेवते नित्यं सन्निहितो भवति शृंगेण द्वोधिचादिः सूर्यचंद्राभ्यामधिष्ठितत्वात्कृतघ्नादयो न पश्यंति ३२

ववर्द्धीशोतिद्युमतालितत्रस्यर्षः ३२

२०९ श्री वा. किं. टी. १०५

अगस्त्यभवनेमेव विहितानष्ठितत्रेति तत्र कुंजरपर्वते पारर्णोस्कन्धमगस्त्येतिशेषः ३८ तत्र कुंजरपर्वतेएव भालयशब्दोनित्यपुल्लिंगः एषापिभोगवतीरसातलेश सिद्धातथापिवासजनत्वानवत्सर्पाणामुपभोगवत्त्वाद्धिपुरममावषस्त्रीतिबोध्यं ३८ निर्याय विशेषेनागत्वा तत्रयेकेचनसंसंहृताश्च मादेशास्तेचमार्गितव्याइतिसंबंधः ३९ ऋषभसंस्थितः ऋषभास्कारसंस्थान

ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतोनामपर्वतः सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरे तत्र भक्त्वा वराहाणि मूलानि च फलानि च मधूनि पीत्वा मुख्यानि परं गच्छत वानराः तत्र नेत्रमनःकान्तः कुंजरोनामपर्वतः अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ३५ तत्रयोजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनं शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितं तत्र भोगवती नाम सर्पाणां मालयः पुरी विशालरथ्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ३७ रक्षिता पन्नगैर्घोरैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः सर्पराजो महाघोरो यस्यां वसति वासुकिः ३८ निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी तत्र चानन्तरे देशा ये केचन सुसंवृताः ३९ तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितः सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ४० गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनं दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्निसमप्रभं

वान् ४० गोशीर्षकं गोशीर्षवत्सदृशवर्णं पद्मकं पद्मलसमानवर्णं हरिश्यामं समानवर्णं एषामेतमालदललनिभं अग्निसदृशवर्णं च एवं दिव्यं चन्दनं यत्रोत्पद्यते सऋषभपर्वत इति पूर्वे

१०५

210 ततःऋषभात्परतः इष्टिर्व्याघ्रं तेपुण्यकर्मणांनिवासस्तत्रस्वर्गजितएवस्थिताभवंति ४४ अतोहेतोःपितृलोकानसेव्याऽऽगम
इत्यर्थः ४८ ममप्राणाद्विशेषतः सप्रियतरइतिसंबंधः बहुशःकृतापराधोपीत्यर्थः ४९ लब्धंलब्ध्वेतथातत्कार्यंप्रदिशध्व

तत्रगंधर्वपतयःपंचसूर्यसमप्रभाः शैलूषोग्रामणीर्भिक्षुःशुभ्रोबभ्रुस्तथैवच ४२ रविसोमा
ग्निवपुषांनिवासःपुण्यकर्मणां अत्रेतिष्ठंतिव्याघ्रवर्षास्ततःस्वर्गजितस्थितः ४४ नातःपरंतदः
सद्यापितृलोकाःसुदारुणाः राजधानीयमस्यैषाकष्टेनतमसावृता एतावदेवयुष्माभिर्वीर
वानरपुंगवाः शक्यंविचेतुंगंतुंवानातोगतिमतांगतिः सर्वमेतत्समालोक्ययच्चान्यदपिदृश्य
ते गतिंविदित्वावैदेह्याःसंनिवर्तितुमर्हथ ४७ यश्चमासान्निवृत्तोग्रेदृष्टासीतेतिवक्ष्यति म
त्तुल्यविभवोभोगैःसुखंसविहरिष्यति ४८ ततःप्रियतरोनास्तिममप्राणाद्विशेषतः कृताप
राधोबहुशोममबंधुर्भविष्यति ४९ अमितबलपराक्रमाभवंतोविपुलगुणेषुकुलेषुचप्रसूताः
मनुजपतिसुतांयथालभध्वंतदनुगुणंपुरुषार्थमारभध्वं ५० इत्यार्षेएकचत्वारिंशःसर्गः अ
थप्रस्थाप्यसहरीन्सुग्रीवोदक्षिणांदिशं अब्रवीन्मेघसंकाशंसुषेणंनामवानरं १ तारायाःपित
रंराजाश्वशुरंभीमविक्रमः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यमभिगम्यप्रणम्यच २

नगुणंपुरुषार्थंपुरुषयत्नमारभध्वं ५० इतिसर्गः ४४ १ अब्रवीदितिपुनर्वचनंप्रांजलित्वाभिगमनादिविशेषकथनार्थं २

महर्षिपुत्रंमारीचंमहर्षेर्मरीचेः पुत्रंमूर्तिष्मंतमर्चिष्मन्तमित्यर्थः २४ परिमार्गथपरिमार्गध्वमिति सुग्रीवप्रादिशदितिशेषणान्वयः ५

सौराष्ट्रादयोदेशविशेषाः विपुलानिविशालानि ८ पुन्नागगहनमित्यादिनाकेतमालवर्षप्रदेशावपदिशतिपुन्नागेति कुक्षिं

महर्षिपुत्रंमारीचमर्चिष्मंतंमहाकपिं वृतंकपिवरैःशूरैःमहेंद्रसदृशद्युतिं ३ बुद्धिविक्रमसंपन्नः

वैनतेयसमद्युतिं ऋषिपुत्रांश्चतान्सर्वान्प्रतीचीमादिशद्दिशं द्वाभ्यांशतसहस्राभ्यांकपेनाक

पिसत्तमः सुषेणप्रमुखायूयंवैदेहींपरिमार्गथ ५ सौराष्ट्रान्सहवाल्हीकांश्चंद्रचित्रांस्तथैवच

स्फीतान्जनपदान्रम्यान्विपुलानिपुराणिच पुन्नागगहनंकुक्षिंवकुलोद्दालकाकुलं तथा

केतकखंडांश्चमार्गध्वंहरिपुंगवाः ७ प्रत्यक्स्रोतोवहाश्चैवनद्यःशीतजलाःशिवाः तापसानामरण्या

निकांतारगिरयश्चये ८ तत्रस्थलीर्मरुप्रायानत्युच्चशिशिराःशिलाः गिरिजालावृतांदुर्गांमा

र्गित्वापश्चिमांदिशं ९ ततःपश्चिममागम्यसमुद्रंद्रष्टुमर्हथ तिमिनक्राकुलजलंगत्वाद्र

क्ष्यथवानराः १० तथाकेतकखंडेषुतमालगहनेषुच कपयोविहरिष्यंतिनालिकेरवने

षुच ११ तत्रसीतांचमार्गध्वंनिलयंरावणस्यच वेलातलनिविष्टेषुपर्वतेषुवनेषुच १२

शाविशेषः प्रत्यक्स्रोतोवहाः पश्चिमाभिमुखप्रवाहाः कांतारगिरयः कांतारयुक्तागिरयः एतानपिमार्गध्वमितिशेषेणसंबं

धः ८ स्थलीःप्राकृमाभुवःशिशिराःशीतलाः ९ ततःकिंचित्पश्चिमंगत्वासमुद्रंद्रष्टुमर्हथतत्रसमुद्रद्रष्टव्यतानिश्चयपव १० १९

212 कुंवरवीश्चैतमंगलोपेश्चैर्यैाभालद्दितनाव्यंबरं ॥१६॥ महाद्रुमः महांतोद्रुमायस्मिन्सः प्रस्थेषुसानुष्ठ पन्नगमः पन्नाभ्यांगच्छंतिसप
त्वाइमर्थः ॥१५॥ तेपद्दिताः निम्नमतस्यगजामनेडामारोपयंतिवस्वत्रावस्थानानिभापयंति ॥१८॥ तोयंरणाभस्य ॥१९॥ तत्रसमुद्रेपारि

मरुवीपऋषंचैव रम्यंचैव जटेश्वरं अवंतीमंगलोपांचतद्याचालद्दितेवने ॥१६॥ राष्ट्रानिचविशाला
निपतनानिगतस्ततः सिंधुसागरयोश्चैव संगमेतत्रपर्वतः महाहेमगिरिर्नामशतशृंगोमहा
द्रुमः तत्रप्रस्थेषुरम्येषुसिद्धानामाः स्थिताः ॥१७॥ तिमिमत्स्यगजाश्चैवनेडामारोपयंतिते तानि
वेगातिसिद्धानागिरिशृंगगताश्चये हन्मानस्माश्रमातंगास्तोयदस्वननिस्वनाः विवरंतिविशा
लेस्मितोयेशैलासमंततः ॥१८॥ तस्यशृंगोदिवस्पर्शीकांचनेचित्रपादपः सर्वमाश्रुविवेतवक
पिभिः कामरूपिभिः ॥१९॥ कोटितत्रसमुद्रेषुकावनीशतयोजनो दुर्दर्शोपारियात्रस्यगता
हन्त्वप्यवानराः ॥२०॥ कोटास्तत्रचतुर्विंशद्गंधर्वाणांतरस्विनां वसंत्यग्निनिकाशानांघोराणां
कामरूपिणां ॥२१॥ पावकार्चिःप्रतीकाशाःसमेताश्चसमंततः नात्यसद्दर्शनव्याघ्रेवानरैर्भीम
विक्रमैः ॥२२॥ नादेयंचफलंतस्मात्देशात्किंचित्प्लवंगमैः दुरासदाहितेवीराःसत्ववंतोमहाबलाः ॥२२॥

एतत्रसकोटिंशृंगंदस्पर्शतिसंबंधः ॥२०॥ नदर्शितव्याः नद्ध्यानापराद्धव्यावा ॥२१॥ नादेयंतद्ग्राह्यं ॥२२॥ यत्नःकर्तव्योमार्गणेइतिशे

तं सुवर्णमयैर्दीप्तैरतिवसनैर्वानरकी ॥२३॥

फलमयानितिरसाद्विश्रुतासेमुदिताः कामाः तहा

२२ २३ ५०

श्री. रा. कि. टी. ८०

213 नवघोरत्वात् दनासादथेकथंतत्रमार्गणसंभवोऽस्त्वत्ननितिभयत्ति दशेदस्तगपद्यादिवद्याहृतमस्यास्वभावेतिष्टनामनपरा
धितांकुर्मार्केननवोऽभ्योभयमित्यर्थः २४ नत्रैवैडूर्येत्यादिसार्धश्लोकमेकंवाक्यंवैडूर्यवत् वर्णाभाभावयस्यसः वज्रवत्कठिनं

नहितेभयंकिंचिद्विकल्पितमनुवर्ततां तत्रवैडूर्यवर्णाभोवज्रसंस्थानेसंस्थितः नानाद्रुमलता
कीर्णोवज्रोनाममहागिरिः २५ श्रीमान्समुदितास्तत्रयोजनानांशतंसमयं गुहास्तत्रविचेतव्याः
प्रयत्नेनसर्वेगमाः चतुर्भागेसमुद्रस्यचक्रवान्नामपर्वतः तत्रचक्रंसहस्रारंनिर्मितंविश्वक
र्मणा २७ तत्रपंचजनंहत्वाहयग्रीवंचदानवं आजहारततश्चक्रंशंखंचपुरुषोत्तमः २८ तस्यसा
नुषुचित्रेषु विशालासुगुहासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः २९ योजनानिच
तुष्षष्टिवराहोनाममदानवः सुवर्णशृंगःसुमहानगाधेवरुणालये ३० तत्रप्राग्ज्योतिषंनाम
जातरूपमयंपुरं तस्मिन्वसतिदुष्टात्मानरकोनाममदानवः ३१ तमतिक्रम्यशैलेंद्रंकांचना
तरदर्शने पर्वतःसर्वसौवर्णोधाराप्रस्रवणायुतः ३२

संस्थितः २५ समुदिति प्रतिष्टितःसंसंज्ञायमानोविस्तारतस्त्वशतंयोजनंइत्यर्थः २८ चतुर्भागेचतुर्थभागेसमुद्रस्यलवण
समुद्रस्यच २७ तत्रचक्रवत्पर्वते ३० तत्रवराहपर्वतेजातरूपंसुवर्णं ३१ कांचनांतरदर्शनःकांचनगर्भाग्रंतरानिर्दिश्यायस्मि ८०

२५ तेनपाहेनसौकीयशब्दस्तस्य प्रतिध्वनिनादर्पितागजादयस्तं पर्वतमभिगर्जंति २१ समीरोवर्णाश्चकः २८ तेषांषष्टिसहस्रपर्वता
नांमध्येराजेवमेरुत्काचनउनमः पर्वतोस्मिएवंसावर्णिमेरुरितिदेति २१ कोदृशाचरस्तत्राहहनेनेनिश्चादित्यनेनार्थः २१वि

भुजंगाश्ववराहाश्च सिंहव्याघ्राश्चसर्वशः अभिगर्जंतिसततंतेनशाहेनगर्विता २२ यस्मिं
न्हरिहयः श्रीमान्महेंद्रःपाकशासनः अभिषिक्तः सुरैराजामेयोनामपर्वताः २४ तमतिक्र
म्यशैलेंद्रमहेंद्रपरिपालितं षष्टिर्गिरिसहस्राणिकांचनानिगमिष्यथ २५ तरुणादित्यव
र्णानिभ्राजमानानिसर्वशः जातरूपमयैर्दिव्यैःशोभितानिसहर्षितैः २६ तेषांमध्येस्थि
तोजातोमेरुरुत्तमपर्वतः आदित्येनप्रसन्नेनशैलोदत्तवरःश्रुतः ३० तेनैवमुक्तःशैलेंद्रःसर्वे
एवत्वदाश्रयाः मत्प्रसादाद्भविष्यंतिदिवारात्रौचकांचनाः २८ त्वयियेचापिवत्स्यंतिदेवगंध
र्वदानवाः तेभविष्यंतिरक्ताभाःप्रभयाकांचनप्रभाः ३१ विश्वेदेवाश्चवसवोमरुतश्च
दिवौकसः आगत्यपश्चिमांसंध्यांमेरुमुत्तरपर्वतः ४०

श्चेदेवायदग्रस्मदयेत्तयाश्चारउत्तरपर्वतेमेरुंसावर्णिमेरुपागमनत्रस्थितायश्चिमांसंध्यांप्राप्यआदित्यमुपतिष्ठंतिस्तुवंति ४०

215 ग्रथरूपाणपुरवर्णनं श्रृंगेतिशृंतरामे रम्यं च सावर्णिमेरोरस्तावलसवमध्ये दशाशिरादशास्कंधः ४८ यत्रमेरौः ४० मैथिली
प्रतिशृहृतिमैथिली सर्वेधिहृतांतेगृहत्नरम्यन्वयः ४८ भास्करःरजनीदपजीवलोकसएतावत्सर्वेउदयास्तमयादिमध्येवि

श्री॰ वासि॰ टी॰ १०८

शृंगेतस्यमहद्दिव्यंभवनंसूर्यसन्निभं प्रासादगणसंबाधंविहितंविश्वकर्मणा शोभितंतत्
ध्वजैनीचापदिसमाकुलैः निकेतःपाशहस्तस्यवरुणस्यमहात्मनाः ४४ शृंतरामे
रम्यंवनानोदशशिरोमहात् जातरूपमयःश्रीमानभ्राजनेविचित्रकेदिकः तेषुसर्वेषुशृंगेषु
शृंगेषुसरःसचसविस्तच रावणाःसह्वैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः यत्रतिष्ठतिधर्मज्ञस्तपसा
स्तेनभावितः मेरुसावर्णिरित्येषतोवेब्रह्मरणासमः ४० प्रष्टव्योमेरुसावर्णिमहर्षिःसूर्यसं
निभः प्रणम्यशिरसाभूमौप्रवृत्तिंमैथिलीप्रति एतावज्जीवलोकस्यभास्करोरजनीक्षये कृ
त्वावितिमिरंसर्वमस्तंगच्छतिपर्वतं ४९ एतावद्वानरैःशक्यंगंतुंवानरपुंगवाः अभास्क
रममर्यादंनजानीमस्ततःपरं ५० अवगम्यतुवैदेहीनिलयंरावणस्यच अस्तंपर्वतमासाद्य
पूर्णमासेनिवर्तत ऊर्ध्वमासान्नवस्तव्यंवसन्वध्योभवेन्मम सहैवशूरोयुष्माभिःश्वशुरोमे
गमिष्यति श्रोतव्यंसर्वमेतस्यभवद्भिर्दिष्टकारिभिः गुरुरेषमहाबाहुःश्वशुरोमेमहाबले ५१

तिमिरंकृत्वास्तंगच्छतीतियोजना ४९ निवर्तनंशतिवर्धतं ५२ दिष्टंसंदिष्टं ५१ प्रमाणंकर्तव्यमिसापका: ग्रथापिपवनुसे

१०८

216 निवर्नततिवर्नध्वं ५१ ५२ दिष्टंसंदिष्टं ५३ प्रमाणंकर्तव्यानिश्चापकाः युयापिपृतंस्तषेणंविशिष्यप्रमाणंव्यवस्थायकम् ५४

एतावद्वानरैःशक्यंगंतुंवानरपुंगवाः अभास्करममर्यादंनजानेमस्ततःपरं ५० अवगम्य
तवैदेहींनिलयंरावणस्यच अस्तंपर्वतमासाद्यपूर्णमासेनिवर्तत ५६ ऊर्ध्वंमासान्नवस्तव्यंवस
त्वध्योभवेत्ममसहैम्पूरौरयुष्माभिस्त्वपुरेगमिष्यति श्रोतव्यंसर्वमेतस्यभवद्भिर्दिष्टका
रिभिः गुरुरेषमहाबाहुःश्वसुरोमेमहाबलाः ५८ भवंतश्चापिविक्रांताःप्रमाणंसर्वक
र्मसु प्रमाणमेतंसंस्थाप्यपश्यध्वंपश्चिमांदिशं ५४ कृतकृत्याभविष्यामःकृतस्यप्रति
कर्मणा अतोन्यदपियत्कार्यंअस्माकंचप्रियंभवेत् संप्रधार्यंभवद्भिश्चदेशकालार्थसं
हितं ५९ ततःसुषेणप्रमुखाःप्लवंगमाःसुग्रीववाक्यंनिपुणेननिशम्य आमंत्र्यसर्वेप्लव
गाधिपास्तेजग्मुर्दिशंतांवरुणाभिगुप्तां ५० इतिद्विचत्वारिंशःसर्गः ४२ ततःसंदिश्यसुग्री
वःश्वशुरंपश्चिमांदिशं वीरंशतबलिंनामवानरंवानरर्षभं १ उवाचराजामंत्रज्ञःसर्ववा
नरसत्तमः वाक्यमात्महितंचैववानमस्यचहितंतथा २ वृतःशतसहस्रेणत्वद्विधानांवनौक
सा चैवस्वतनसमेतैर्नापर्वतेनसहस्रमंत्रिभिः ३

कृतस्यप्रतिकर्मणाऽपकारस्यप्रकार ५० इतिकिष्किंधाकांडेसर्गः ४२ १२२

217 विक्रांतेति निपातन वलिसंबोधनं सर्वतः इति सामान्यतो नियोगः ५ विनिर्वृत्ते पोविषेणानुष्ठिते कृतार्थाः कृतयाः अर्थविदां ल
धाभीष्टानां संपादकाः ५ प्रतिक्रियेत ६ अर्थिनः स्वस्मात्प्रयोजनार्थिनः कार्यनिर्वृत्तिं तत्प्रयोजनानुष्ठानं अकर्तुः पूर्वमु

श्री॰
रा कि॰
टी॰

दिशं हरंतीं वीरविक्रांतहिमशैलावसंसकां सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिंदितां अस्मिन्का
र्यविनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थविदांवराः ५ कृतं हि प्रि
यमस्माकं राघवेण महात्मना तस्य चेत्प्रतिकारोस्ति सफलं जीवितं भवेत् ६ अर्थिनः कार्य
निर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् तस्मात्सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ७ एतां बुद्धिं समास्थाय
दृश्यते जानकी यथा तथा भवद्भिः कर्तव्यमस्मत्प्रियहितैषिभिः ८ अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्त
नरसत्तमः अस्मासु चागतः प्रीतिं रामः पुरपुरंजयः ९ इमानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलांतराणि च
भवंतः परिमार्गंतु बुद्धिविक्रमसंपदा १० तत्र म्लेच्छान्पुलिंदांश्च शूरसेनांस्तथैव च प्रस्थलान्भरतां
श्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ११ कांबोजान्पर्वतांश्चैव शकानारट्टकानपि बाल्हीकानृषिकांश्चैव पौ
रवानथ टंकणान् १२ चीनान्परमचीनांश्च नीहारांश्च पुनः पुनः अन्वेष्य दरदांश्चैव हिमवंतं त
थैव च लोध्रपद्मकषंडेषु देवदारुवनेषु च रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः १४

पकाराकर्तुरपि यश्चरेत् ऊर्यात् ७८ इमानि वदपमाणानि १० प्रस्थलाभरताश्च देशविशेषाः ऊर्द्धन्दत्तिणाऊर्द्धन १२ लोध्रपद्म

कांबोजयवनांश्चैवशकानारट्टकानपि ॥१२॥

१०५

218 तेकालखंपर्वतं १५ तस्यशैलेषुगंडपर्वतेषुततोमहत्स्वतेषु १९ तेकार्यनं १७ ततः सुदर्शनात्परतः पंतगाः पक्षिणः १८ तदेवसखपर्वत

ततःसोमाश्रमंगत्वादेवगंधर्वसेविते कालंनाममहासानुंपर्वतंतंगमिष्यथ महत्स्वत
स्वशैलेषुपर्वतेषुगुहासुच विचिनुध्वमहाभागांरामपत्नींमनिंदितां तमतिक्रम्यशैलेंद्रं
हेमगर्भंमहागिरिं ततःसुदर्शनंनामपर्वतंगंतुमर्हथ १७ ततोदेवसखोनामपर्वतःपत
गालयः नानापक्षिसमाकीर्णोविविधद्रुमभूषितः १८ तस्यकांचनखंडेषुनिर्झरेषुगुहा
सुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्ततस्ततः १९ तमतिक्रम्यचाकाशंसर्वतःशतयोजनं
अपर्वतनदीवृक्षंसर्वसत्वविवर्जितं २० तंतुशीघ्रमतिक्रम्यकांतारंरोमहर्षणं कैलासंपा
ण्डुरंशैलंप्राप्यहृष्टाभविष्यथ २१ तत्रपांडुरमेघाभंजांबूनदपरिष्कृतं कुबेरभवनंरम्यं
निर्मितंविश्वकर्मणा २२ विशालानलिनीयत्रप्रभूतकमलोत्पला हंसकारंडवाकीर्णाअ
प्सरोगणसेविता २३ तत्रवैश्रवणोराजासर्वलोकनमस्कृतः धनदोरमतेश्रीमान्गुह्यकैः
सहयक्षराट् तस्यचंद्रनिकाशेषुपर्वतेषुगुहासुच रावणःसहवैदेह्यामार्गितव्यस्तत

मतिक्रम्य आकाशंस्थप्रदेशं वृक्षनोपपादकमपर्वतेत्यादि २० रोमहर्षणंभयंकरं २२ नलिनीसरसीतस्यकैलासस्यपर्वते

श्री० रामकि० टी० ९१ 219

तस्य क्रौंचस्य बिलं स्कंदशक्तिकृतं विवरं २८ तत्र क्रौंचगुहायां २।२८ कामशैलं कामतयः स्थानं शैलं तद्विशेषणं मानसं मा
नसाख्यं तत्र मानसपर्वते २९ स च क्रौंचपर्वतः सानुनि प्रस्थाश्वभूधराः पर्यंतपर्वताः कंदरश्चत्स्फहिनः ३ मैनाकोंयसमुद्रम

क्रौंचेनागिरिमासाद्यबिलंतस्यसुदुर्गमं पृथगन्वेष्टव्यं दुःप्रवेशंहितत्स्मृतं २९ वसंतिहिमहा
त्मानस्तत्रसूर्यसमप्रभाः देवैरभ्यर्थितास्सम्यग्देवरूपामहर्षयः ३० क्रौंचस्यतुगुहाश्चान्याः सानू
निशिखराणिच निर्दराश्चनितंबाश्चविचेतव्यास्ततस्ततः ३१ क्रौंचस्यशिखराणांनिरीक्ष्यवन
तस्ततः पृथक्कामशैलंचमानसंविहगालयं नगतिस्तत्रभूतानांनदेवानांनरक्षसां व
सन्सर्वैर्विचेतव्याः ससानुप्रस्थकंदरः ३२ क्रौंचगिरिमतिक्रम्यमैनाकोनामपर्वतः मयस्यभ
वनंतत्रदानवस्यस्वयंकृतं ३३ मैनाकस्यविचेतव्याः ससानुप्रस्थकंदरः स्त्रीणामश्वमुखीनां
चनिलयास्तत्रतत्रतु तंदेशंसमतिक्रम्यआश्रमंसिद्धसेवितं सिद्धावैखानसायत्रवालखिल्याश्च
तापसाः ३४ वंदितव्यास्ततःसिद्धास्तपसावीतकल्मषाः प्रष्टव्याश्चापिसीतायाःप्रवृत्तिर्विन
यान्वितैः हेमपुष्करसंछन्नंतत्रवैखानसंसरः तरुणादित्यसंकाशैःहंसैर्विचरितंशुभैः ३५

ग्रादयः ३१ स्त्रीणामश्वमुखीनां किंपुरुषयोषितां ३२ आश्रमं सिद्धसेवितं प्रसिद्धमिति शेषः ३३ तपसा सिद्धाः अणिमाद्यैश्वर्ययुक्ताः वैखा ९१

नसं वैखानसमानाभिधं विचरितं सेवितं ३५

220 श्रीपवासवाहनं पर्येतिपाटति ४८ व्योम्निवर्तत इति शेषः व्योम्नोनष्टचंद्रदिवाकरत्वं नियतमार्गवर्तिनांतत्रसंचाराभावात् ४९ नापि
सांधकारत्वमाहगभस्तिभिरिवेतिश्रमद्भिर्वास्तव्यतत्रोपविष्टैःस्वतपःसिद्धैःरतएवदेवकल्पैः सूर्यादिदेवतुल्यैःस्वयंप्रभैःप्र
कंपमानगभस्तिभिरिवस्वतदेशः प्रकाशनेप्रकाशितोभवतीतिर्थः निम्नगाश्रस्रोतिशेषःकीषकाःश्रुतःस्वापिणः ४१ नेत्रत्रया

श्रापवाह्यःऊर्ध्वेस्यसावैभोमइतिस्मृतः गजःपर्येतितंतंदेशंसमदासहरेणुभिः ४८
तत्तरःसरमक्रम्यनष्टचंद्रदिवाकरं प्रनष्टत्रगणव्योमतिष्ठयोदमनादिमत् ४९ गभ
स्तिभिरिवार्कस्यस्वतद्देशप्रकाशते विश्रमद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैस्वसंप्रभैः तेनतंदेश
मतिक्रम्यशैलोदानामनिम्नगा उभयोस्तरयोस्तस्याकीचकानामवेणवः ४९ तेन
यांतिपरंतीरंसिद्धास्त्रत्यानयंतिच उत्तराःकुरवस्तत्रकृतपुण्यप्रतिश्रमाः ५० ततःकां
चनपद्माभिःपद्मिनीभिःकृतोदकाः नेलवैडूर्यपमाटतयस्तत्रसहस्रशः ५१ रक्तोत्प
लवनैश्चात्रमिंटनाश्चहिरामयैः तरुणादित्यसंहशैर्भांतितत्रजलाशयाः ५२

त्यंसगुतिततयानयागमनसाधनभूताः संतःसिद्धानशैलोदायाःपरंपारंनयंतिप्रत्यानयंतिसंबंधः उत्तराःकुरुसंज्ञकास्तत्रवर्तंत
इतिशेषः कृतपुण्यानाप्रतिश्रयाःनिवासभूताः ५० ततःकृतपुण्यप्रतिश्रयत्वात्कांचनपद्माभिःपद्मिनीभिःसरसीभिःकृ
तोदकाःकृतजलक्रीडादिकाः इतःप्रारभ्योत्तरकुरुदेशाभोगभूम्यत्वाहर्षयतेदिव्यनद्योपितत्रसंतीत्याहनीलेत्यादि ५१

५८

श्री·
राकि·
टी·
।।।

221 ४२ निम्नलाभिर्वर्तलाभिः निम्नलेच वर्तसंहतमित्यमरः ४५ जातरूपैः स्वर्णैः हृद्गतपुलिना पुलिनानिम्नमानयः नतो
न्नमैः पर्वतश्रेष्ठैः स्रवगाढाया नद्यः ४५ नगाः वृक्षाः पत्ररथैः पक्षिभिराकुला व्याप्ता रम्याः सर्वान्कामान्सर्वाभीष्टान् ४०स
महार्हमणिपत्रैश्च कांचनप्रभकेसरैः नीलोत्पलवनैश्चित्रैः सदेशाः सर्वतो वृत्ताः ४१ निम्न
लाभिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः उद्धृतपुलिनास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः सर्वरत्न
मयैश्चित्रैर्नवगाढानगोत्तमैः जातापमरूपैश्चापि हुताशनसमप्रभैः ४५ नित्यपुष्पफ
लास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः दिव्यगंधरसस्पर्शाः कामान्सर्वान्स्रवंति च ४६ नानाकाराणि
वासांसि फलंतस्मिन्नगोत्तमाः मुक्तावैदूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च ४७ स्त्रीणां चाप्यनु
रूपाणि पुरुषाणां तथैव च ४७ सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलंत्यन्ये नगोत्तमाः ४८ महार्हमणि
हेमाभ्यमेनन्येनन्यस्मिन् नगोत्तमाः शयनानि प्रसूयंते चित्रास्तरणवंति च ४९ मनःकांता
निमाल्याणि फलंत्यत्रापरे द्रुमाः पानानि च महार्हाणि विविधानि च ५० स्त्रियश्च गुणसंप
न्ना रूपयौवनलक्षिताः ५१ गंधर्वाः किन्नराः सिद्धा नानाविधा यतस्तथा रमंते सहितास्तत्र
नारीभिः भास्करप्रभाः ५२ सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः सर्वे कामार्थसहिता वसं ।।।
र्वर्तुसुखसेव्यानि हेमंतादिष्वपि सर्वेन सेवितुं योग्यानि ४८ ५२ सहयोषितः योषित्सहिताः ५५

222 सोत्कृष्टहसितस्वरः उत्कृष्टहासिशब्दसहितः अस्तदविद्यमानं प्रियं यस्य तादृशो नगणाः मद्याद्यः अत्र सुमेरुर्वर्णने एषणां नोक्तं तत्र
रत्नसामसंभवान् ५५ उत्तरस्तोयसांनिधिः उत्तरलवणसमुद्रः अस्तीतिशेषः मध्येउत्तरसमुद्रमध्ये ५० सततंदेशः विस्तीर्णोपिसूर्यस
चाररहितोपितस्यभासासोमगिरिप्रभयातयताविषयस्वतागुक्तदेपम्यवसूर्यलक्ष्मासूर्योपदेशाश्रियागुक्ताप्रकाशते विषमतत्रिया

गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वरः श्रूयतेसततंतत्रसर्वभूतमनोरमः ५४ तत्रनामदि
तः कश्चिन्मात्रकश्चिद्दस्युस्त्रियः अहृष्टहृतविद्धेतेगणास्तत्रमनोरमाः तमतिक्रम्यशैलेंद्र
मुत्तरस्तोयसांनिधिः तत्रसोमगिरिर्नाममध्येहेममयोमहान् इंद्रलोकगतायेचब्रह्मलो
कगताश्चये देवास्तेसमवेक्षंतेगिरिराजंदिवंगतं ५० सतद्देशोविस्तीर्णोपितस्यभासाप्र
काशते सूर्यलक्ष्माविभिज्ञेयस्तपतेवविवस्वता भगवांस्तत्रविश्वात्माशंभुरेकादशात्म
कः ब्रह्मावसंतिदेवेशोब्रह्मर्षिपरिवारितः ५९ नकथंचनगंतव्यंकुरूणामुत्तरेणच अ
न्येषामपिभूतानांनानुकंपामतिर्वगीत ६० सहिसोमगिरिर्नामदेवानामपिदुर्गमः तम्मा

मोत्तितोविश्वात्माविसुः प्रथमेत्रपदान्वयः शंभुर्वस्लर्षि लोकयततःक्षिप्रमुपातिष्ठमहेथ ६१
परितस्तत्रवसति ब्रह्मावब्रह्मर्षिपरिवारितस्तत्रवसतीतियोजना ५९ अतउत्तरकुरुभ्यसर्वोपानगंतव्यमुखाभिरितिशेषः
अन्येषामपिप्राणिविशेषाविशिष्टानांब्रह्मर्षिव्यतिरिक्तानांनाम्भाणीनांनतत्रागतेरित्यर्थः ६० तदाहदेवानामपिदुर्गमइति ६१

223 तदाहदेवानामपिदुर्गमइति ८० एतावद्गत्वोत्तरकुरुदेशपर्यंतंततः परं उत्तरकुरुदेशात्परं समुद्रद्वीपादिकमस्तितद्भास्करंतेजस्वि
श्री· रणसंचाररहितंअमर्यादमत्तोत्मर्यादाप्रदेशानविजानीमः ततःपरस्परस्यसर्वेगंतव्यमशक्यत्वेनमयाप्यगंतव्यादितिभावः ८१
रा॰टि· यदस्मदपिनोक्तंगम्यत्वेनोक्तंप्रदेशानामपस्मार्यादिकमत्र रक्षेतत्राप्यन्वेषणेमतिःकर्तव्येत्यर्थः ८२ ततःअन्वेषणानंतरंवा
टी· एतावद्वानरैःशक्यंगंतुंवानरपुंगवाः अभास्करममर्यादंनजानीमस्ततःपरं ८१ सर्वमेतद्विचे
११२ तव्यंयन्मयापरिकीर्तितं यदन्यदपिनोक्तंचतत्रापिक्रियतांमतिः ८२ ततःकृतेदाशरथेर्महत्
प्रियंमहत्तरंचापिततोममस्यथे कृतंभविष्यतिनिलानलोपमाविदेहजादर्शनजेनकर्मणाः ८४
ततःकृतार्थाःसहिताःसबांधवामयार्चिताःसर्वगुणैर्मनोरमैः चरिष्यथोर्वींप्रतिशांतशत्रवः
सहप्रियाभूतधराःप्लवंगमाः ८५ इत्यार्षेरामायणेसर्गः ४२ सविशेषेणसुग्रीवोहनूमत्यर्थ
मुक्तवान् सहितसिंहर्षिश्रेष्ठोनिश्चितार्थोर्थसाधने १ अब्रवीच्चहनूमंतंविक्रांतमनिला
त्मजं सुग्रीवःपरमप्रीतःप्रभुःसर्ववनौकसां २
पिततःदाशरथिप्रियात्अन्यत्महत्तरंप्रियंकृतंभविष्यतीति
संबंधः ८४ भूतधराः भूतैःप्राणिभिर्विधृतेतेभूतधराःमणिभिरुपजीवः संतःउर्वींचरिष्यथेतिसंबंधः ८५ इतिसर्गः ४२
हनूमत्यर्थंसविशेषनमुक्तोऽह्नेत्वःसहीति अर्थसाधनेनद्विषयेनिश्चितार्थः तादृशार्थविषयकनिश्चयवान् १ उक्ति ११२
प्रकारंदर्शयतिअब्रवीच्चेतिसर्ववनौकसांमध्येइतिशेषः २

224 भूमौ सजातीयप्रतियत्नवद्भूलायांप्रतरिदेयदिमे ह्यसंचारप्रदेशे प्रवर्तेत उपरिसिद्धविद्याधरसंचारप्रदेशे अमरालये प्रवलाधि
ष्ठितस्वर्गे अप्रतिर्यकसंचारानदृष्टाप्सरा गतिसंगं गतिप्रतिसंबंधं ५ लाघवं दिप्रकारितं ५ भूतं प्राणितत्समा यथा सीता लभ्यते
तदर्थं तत्त्वमेवानुचिंतय ६ वलं प्राणारिरं पराक्रममुत्साहः देशकालानुवृत्तस्तदवितकर्मानुष्ठान नयेतीतिपास्त्वयीति
नेतिसंबुद्धिः ७ ततः पर्वंसुग्रीववचनात्कार्यसमासंगं कार्यसिद्धिसंबंधमवगम्यस्वयं चतत्सामर्थ्याद्यनुभवेनास्मिन्कार्यसा

नभसीनांतरिक्षे वा नावरे वा मरालये नाप्सरा गतिसंगं ते पश्यामि हरिपुंगवाः सखराः
सहगंधर्वाः सनागनरदेवताः विदिताः सर्वकालास्ते ससागरधराधराः ५ गतिर्वेगश्च
तेजश्च लाघवं च महाकपे पितुस्ते सदृशा वीर मारुतस्य महौजसः ५ तेजसा वापि ते भू
तं न समं भुवि विद्यते तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवानुचिंतय ६ त्वय्येव हनुमन्नस्ति बलं बु
द्धिः पराक्रमः देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपंडित ७ ततः कार्यसमासंगमवगम्य ह
नूमति विदित्वा च हनूमंतं चिंतयामास राघवः सर्वथा निश्चितार्थोयं हनूमति हरी
श्वरः निश्चितार्थतमश्चापि हनूमान्कार्यसाधने ९ तदेवं प्रस्थितस्यास्य परिज्ञातस्य
यकत्वं विदित्वा तत्सम्यदेवशानसीतां विदित्वा चिंतयास ८ चिंताप्रकारमाह सर्वथेति कर्मभिः भर्त्रा परिगृहीत
निश्चितार्थः पतत्सर्वः ९ तदेवं प्रस्थितस्य भर्त्रा प्रस्थापितस्य कर्मभिः परिज्ञातस्य परीक्षितस्य परीक्षितस्य परीक्षितस्य ज्ञातस्य प्रवृत्त
यापरिगृहीतस्यास्य हनूमतः कार्यस्य फलोदयः सीतादर्शनमाविरूपो ध्रुवो निश्चित इति चिंतयामास इति पूर्वेण संबंधः १०

225

श्री· रा· कि· टी· ११३

व्यवसायोत्तरं कार्यं साधयन्तेऽश्वेष्टं तं हनूमंतं समीक्ष्य प्रहृष्टेंद्रियमानसो बभूव ॥ ततो निश्चितकार्यस्य साधकत्वाद्धेतोः राजपुत्र्याः अ
भिज्ञानं श्वभिज्ञानं श्वभिज्ञानं स्वनामांगुलीयं ददौ ॥ तावत्पर्यंतं मम मनसि निश्चयः कथमनेन ग्राह्यव्यवसायश्चेति १५ ततो हरीणाम

तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायोत्तरं हरिं कृतार्थ इव संहृष्टः प्रहृष्टेंद्रियमानसः ददौ तस्य ततः
प्रीतः स्वनामांकितशोभितं अंगुलीयमभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चि
ह्नेन जनकात्मजा मत्सकाशादनुप्राप्तमनुद्विग्नानुपश्यति १२ व्यवसायश्च ते वीर सत्वयु
क्तश्च विक्रमः सुग्रीवस्य च संदेशः सिद्धिं कथयतीव मे स तद्गृह्य हरिश्रेष्ठः कृत्वा मूर्ध्नि कृतांज
लिः वंदित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगर्षभः १५ स तत्प्रकर्षन्हरीणां महद्बलं बभूव वीरः प
वनात्मजः कपि गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमंडलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः १६ अतिबल
बलमाश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रमविक्रमैरनल्पैः पवनसुत यथाधिगम्यते सा जनक
सुता हनुमंस्तथा कुरुष्व १७ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४ सर्वांश्चाहूय सु
ग्रीवः प्लवगान्प्लवगर्षभः समस्तानब्रवीद्राजा रामकार्यार्थसिद्धये १ एवमेतद्विचेतव्यं भ
बलं प्रकर्षन्दीर्घभावश्चार्षः १६ हरिवरविक्रमश्रेष्ठ वद्भिर्वानरोत्तमैः तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुंगवाः २
सिंहविक्रम पवनसुत हनूमन् तवैव बलमाश्रितोस्मि अतः त्वं स्वैर्विक्रमैर्जनकसुता यथाधिगम्यते तथा कुरुष्वेत्यब्रवी ११३
दिति शेषः १७ इति चत्वारिंशः ४४ सर्वानाहूय ततः समस्तान् संनिधीभूतान् प्लवंगमानब्रवीत् उक्तप्रकारमेवमिति २

226 ग्रामानिवेशगानामयोगः शालभाइवेति ३ यः सीताम्प्यधिगमेनहृतातन्नाने। वधिभूतः कृतस्तेमासमभिमर्थः गिरिराजो हिमा
लयः नद्यानद्ययथावोग्यंमदोदविक्रीडउतदंतः उद्वेनंदंतः गर्जंतः ग्रामस्माबाजर्वतः। देलंतः हिंसनादान्कर्वंतः विनंदंतः

शालभाइवसंछाद्यमेदिनींसंप्रतस्थिरे रामः प्रस्रवणेतस्मिन्नवसत्सहलक्ष्मणः प्रतीक्षमाण
स्तमासेसंताभ्यधिगमेकृतः उत्तरांतुदिशंरम्यांगिरिराजसमावृतां ४ प्रतस्थेसहसावीरो
हरिःशतवलिस्तदा पूर्वोदिशंप्रतियथौविनतोहरियूथपः ५ तारांगदादिसहितः स्लव
गः पवनात्मजः अगस्त्यचरितामाशांदक्षिणांहरियूथपः ६ पश्चिमांचदिशंघोरांसुषेणः
स्लवगेश्वरः प्रतस्थेहरिशार्दूलोदिशंवरुणपालितां ७ ततः सर्वादिशोराजाचोदयित्वा
यथायथं कपिसेनापतिर्वीरोमुमोदसुखितःसुखं ८ एवंसंचोदिताःसर्वेराज्ञावानरयूथ
पाः स्वांस्वांदिशमभिप्रेत्यत्वरिताःसंप्रतस्थिरे ९ नदंतश्चोन्नदंतश्चगर्जंतश्चस्लवंगमाः
क्ष्वेडंतोधावमानाश्चविनदंतोमहाबलाः १० एवंसंचोदिताः सर्वेराज्ञावानरयूथपाः आना
यिष्यामहेसीतांहनिष्यामश्चरावणं ११ अहमेकोवधिष्यामिप्राप्तंरावणमाहवे ततश्चोन्म
थ्यसहसाहरिष्येजनकात्मजां १२ वेपमानांश्रमेणाद्यभवद्भिःस्थीयतामिति एकएवाहं

विक्रांतानादान्कुर्वंतः १० आनयिष्यामिमहेहस्मादेरिमक्षुरिमानेनान्वयः १२ श्रमेणावेपमानामितिजनकात्मजाविशेषणं १३

[illegible]

227

श्री॰
रा॰ कि॰
टी॰
११४

ग्रहेयोजनमितमेकस्यवाकांशतयोजनीतत्वयस्य १८ पकेकेः पकशश्शस्थः १९ इतिपंचचत्वारिंशः सर्गः १ प्रणतश्चात्मादेहोवस्या
स्मीतिप्रणतात्मवान् २ अश्वदुन्दुभिशाद्देनततस्तत्रोमायावीनामदानवउच्यतेतद्धतोतस्मैवाग्रेवसमाणत्वात् ३ मलयंमलयश्रृंगं ४

तिमेषिष्यामस्यहं हृतोदारयिष्यामस्यहं गिरिं धरणेदारयिष्यामितोभविष्यामिस्वागरात ग्रहेयो
जनसंख्यायः स्रवेयेनात्रसंशयः शतयोजनसंख्यायः शतेसमीयकहाहं १५ भूतलेसागरेवा
पिशैलेषुवनेषुच पातालस्यापिवामध्येनसमाछिद्यतेगतिः इमेकेकेस्तत्रवानरावल
दर्पिताः कुत्रुश्चवनेतस्मद्दशिराजसमसन्निधौ १९ इतिपंचचत्वारिंशः सर्गः ४५ गतेश्वानरेंद्रे
श्रामः सुग्रीवमब्रवीत् कथंभवानिजानीतेसर्वंवैशमंडलंभुवि १ सुग्रीवश्चततोरामंउवाच
प्रणतात्मवान् शृयतांसर्वमाख्यास्येविस्तरेणवचोमम २ यदातुंदुंदुभिंनामदानवंमहिषा
कृतिं प्रतिकालयतेवालेमलयंप्रतिपर्वते ३ तदाविवेशमहिषोमलयस्यगुहांप्रति विवेश
वालितत्रापिमलंयंतज्जिघांसया ततोहंतत्रतिष्ठिमोगुहाद्वारिविनीतवत् नचनिष्क्रमतेवालीत
दासंवत्सरेगते ५ ततः क्षतजवेगेनआपुपूरेतदाबिलं तदहंविस्मितोदृष्ट्वाभ्रातःशोकविषा
दितः ६

विनीतवत्स्थितवत् ५ आपुपूरस्पर्शं तदकस्मात्बिलदृष्ट्वाविस्मिताः भ्रातृशोकविषार्दितश्चाभूवमितिशेषः ६ ११४

228 अथानंतरं गुरुर्वाली सुव्यक्तं निहत इति गतबुद्धिः संप्राप्तबुद्धिरासमिति शेषः ७ तस्य वालिनः वसामि त्र्यब्दं ९ परिकालय
नेसचिवैः सह धावंतमनुधावति स्म ११ सानुबंधः आमात्यादिसहिताः १२ ततो वैतदनुवाच नहेतो नेतस्वीयो भ्रामणवेगः

अथाहं गतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः शिलापर्वतसंकाशां बिलद्वारि मया कृता ७ शा
तकं न निष्क्रम्य हं तु दृष्ट्वा विनशिष्यति ततोहमायो किष्किंधां निराशस्तस्य जीविते ८
राज्यं च सुमहत्प्राप्य तारया च रुमया सह मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि विगतज्वरः ९ आ
जगाम ततो वाली हत्वा तं वानरर्षभः ततोहमददां राज्यं गौरवाद्भयंत्रितः १० स मां जि
घांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेंद्रियः परिकालयते वाली धावंतं सचिवैः सह ततो हं वा
लिना तेन सानुबंधः प्रधर्षितः नदीश्च विविधाः पश्यन् वनानि नगराणि च १२ आदर्शत
लसंकाशा ततो वै पृथिवी मया अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत्कृता १३ पूर्वां दि
शं ततो गत्वा पश्यामि विविधान् द्रुमान् पर्वतांश्च नदी रम्याः सरांसि विविधानि च १४ उदयं
तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमंडितं क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयं १५

आदर्शतलेत्यनेन क्ष्मवक्रवर्तिपदार्थस्य शीकाशावदृष्टा गोष्पदवदित्यनेन लक्ष्यते प्रयास उक्तः अलातचक्रेत्यनस्वीयो
भ्रमणवेगः आदर्शतलेत्यनेन भूचक्रवर्तिपदार्थस्य स्पष्टमनुभवस्योक्तः १३ उक्तमेवविवृणोति पूर्वां दिशमिति १४ अप्सरसालयः

कांतोणकर्मः ५५

श्री॰
वाकि॰
टी॰
११५

२२९ परिलकालयमानः पलायनमानइत्यर्थः पुनरावृत्यउदयगिरिम्भव: १९ तस्मादिशः तांदिशंत्यक्त्वा १७ इमौनतरेशैलांतरेतव्यवहि
तंकिंलिंनपश्यन्ञ्रपरांपश्चिमांदिशंसमभिद्रुतइत्यन्वयः १८ गिरिसत्तममभिधावितइतिशेषः नविंदेनलभे २२ तदास्वकी

परिकालयमानस्तुवालिनाभिद्रुतोलयं पुनरावृत्यसहसाप्रस्थितोहंतदाविभो पुनरावर्तमा
नस्तुवालिनाभिद्रुतोद्रुतं दिशस्तस्यास्ततोभूयः प्रस्थितोदक्षिणांदिशं १७ विंध्यपादपसंकी
र्णांचंदनद्रुमशोभितां द्रुमशैलांतरेपश्यन्भूयोदक्षिणतोपरां १८ पश्चिमांचदिशंप्राप्तो
वालिनासमभिद्रुतः संपश्यन्विविधान्देशानस्तंचगिरिसत्तमं १९ प्राप्तश्चास्तंगिरिश्रेष्ठमुत्तरं
संप्रधावितः हिमवंतंचमेरुंचसमुद्रंचतथोत्तरं २० यदानविंदेशरणंवालिनासमभिद्रुतः
ततोमांबुद्धिसंपन्नोहनूमान्वाक्यमब्रवीत् २१ इदानींमेस्मृतंराजन्यथावालीहरीश्वरः मतं
गेनतदाशप्तोह्यस्मिन्नाश्रममंडले प्रविशेद्यदिवावालीमूर्द्धास्यशतधाभवेत् तत्रवासःसु
खोस्माकंनिरुद्विग्नोभविष्यति २३ ततःपर्वतमासाद्यऋष्यमूकंनृपात्मज नविवेशतदावा
लीमतंगस्यभयात्तदा एवंमयातदाराजन्प्रत्यक्षमुपलक्षितं पृथिवीमंडलंसर्वंगुहामस्म्यागतस्ततः

लग्नस्मिन्नाश्रममंडलेवालीयदिप्रविशेतदास्यमूर्द्धाशतधास्फुटेदिहहरीश्वरोमतंगेनशप्तः तत्रमतंगाश्रमेनिरुद्विग्नः ११५
प्रासादयत्पुरास्थितस्यममतस्मीपंनविवेशास्मनयः २४ गुहांऋष्यमूकस्येतिशेषः २५ इतिसर्गः ४६

230 यथोक्तं स्वस्वान्वेषणीयत्र यथोक्तं देशमनतिक्रम्येत्यर्थः १ सरित्कक्षान्नदीकुंजान आकाशं वनगीर्यनाहूतदेशं नदेदुर्गान्नदीप्र
वाहैर्गन्तुमशक्यान्देशान् २ दिवसमित्यत्र संयोगे द्वितीया धृता उद्युक्ताः मेदिन्यां सर्वः प्रारम्भतायां निद्रालोकयोरर्थमितिभावः ४
ते वानराः सर्वेष्वहःसु देशेषु सेनाविविध सर्वर्तुकान्सार्वकालिकपुष्पफलयुक्तान् सफलान् तत्तत्कालेन पुष्पफलयुक्तान् उषिमानाासाद्य

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपिकुंजराः व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरंजसा १ ते स
रांसि सरित्कक्षानाकाशं नगराणि च नदीदुर्गांस्तथा शैलान्विचिन्वन्ति समन्ततः २ सुग्रीवे
ण समाख्याताः सर्वे वानरयूथपाः तत्र देशान्विचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ३ विचित्य दिव
सं सर्वे सीताधिगमने धृताः समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः ४ सर्वर्तुकांश्च दे
शेषु वानराः सफलान्द्रुमान् आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहःसु ते ५ तदहः प्रथमं कृत्वा
मासे प्रस्रवणं गताः कपिराजेन संगम्य निराशाः कपिकुंजराः ६ विचित्य तु दिशं पूर्वां यथो
क्तां सचिवैः सह अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ७ दिशमप्युत्तरां सर्वां विचित्य स म
हाकपिः आगतः सह सैन्येन वीरः शतबलिस्तथा सुषेणः पश्चिमामाशां विचित्य सह वा
जनीं रजन्यां शय्यां चक्रुरितियोजना ५ तदहः प्रस्थानदिव नरैः समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमे ९
समप्रथमं कृत्वा गत्वा गताः पुनर्मासे गते निराशाः सीताः उपलाभरहिता एवागताः आगताः कपिराजेन संगम्यास्थिता इत्यन्वयः ६ प

२ किष्किं

श्री॰ वा॰ कि॰ टी॰ ११९

23.1 सागरांतानाः सागरमध्यवर्तिद्वीपाः ॥ लताविततैर्लताप्रतानैः संतताः समंताः समंताव्याप्ताः सर्वा महागुल्मा लतागृहविशेषाः । २
दिवं ययावस्तमनिन्द्ययं सिद्धमर्थमनुवदति उद्गारेति १५ इति सप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ प्रचक्रमे अन्वेष्टुमितिशेषः ३ अन्वेषमाणा
तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रवीत् १ विचिताः
पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च निम्नगाः सागरांताश्च सर्वे जनपदाश्च ये ॥ गुहाश्च विचिताः सर्वाः
याश्च ते परिकीर्तिताः विचित्राश्च महागुल्मा लताविततसंतताः २ गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु
विषमेषु च सत्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ३ ये चैव गहना देशा विचितास्ते पुनः पुनः
उदारसत्वाभिजनो महात्मा स मैथिलीं द्रक्ष्यति वानरेंद्रः दिशं तु यामेव गता तु सीता तामास्थि
तो वायुसुतो हनूमान् ५ इत्यार्षे किष्किंधाकांडे सर्गः ४८ सह ताराङ्गदाभ्यां तु सहसा हनु
मान्कपिः सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं गंतुं देशं प्रचक्रमे १ स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः
ततो विचित्य विंध्यस्य गुल्मांश्च गहनानि च २ पर्वताग्रनदीदुर्गान्सरांसि विपुलद्रुमान् वृक्ष
षंडांश्च विविधान्पर्वतान्वनपादपान् ३ अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशं [illegible] न सीतां
ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजां ४ ते भक्षयंतो मूलानि विविधान्यपि अन्वेषमाणा दुर्धर्षा
न्यवसंस्तत्र ५
सविविधानि फलान्यपि भक्षयंतः सीतां न ददृशुः ५

११९

232 यत्रनिर्जलतादिचहुहत्वं ताहृशान्मरिङ्रमेषाणिविविसेमत्वयः भृशपीडिताः निर्जलावाप्याल्वेषणोनवृक्षपासाभ्यांपीडि

ताः संदेशान्निर्जलादिदेशायययिङ्रन्वेष्याः घापितंविग्रस्मिग्रिमेणान्वयः ७ बंध्यफलाः अनुसमफलाः ९ वल्मीहृत्तायाम्नि

स्तदेशाङ्दरन्वेष्याः गुहागहनवान्मवान् सक्रान्तंततदादेशंसर्वंवेहुरिपृथ्यपाः ८ निर्जलंनि

र्जनंमृसंगहनंघोरदर्शनं नाहृशान्यपरन्यानिविविंसम्भृशपीडित ७ ऊदेशस्मद्देलवेषा

गुहागहनवामहान् रसुन्क्रान्तंततोदेशंसर्वंवेहरिपृथ्यपाः ८ देशामंयज्ञवायर्षविवि

पुष्याज्जतोभयाः यत्रवंध्यफलाहत्ताविपुष्याःपर्णविवर्जिताः ९ निस्तोयःसरितोयत्रमूलं

यत्रसुदुर्लभं नसंतिमहिषायत्रनमृगानचहस्तितः १० यार्हलाःशादिनोवापियेवाने

वनगोचराः नचात्रहृत्तानांष्प्योनवाल्पानापिवीरुधः ११ स्निग्धपत्राःस्थलेयत्रपद्मिनःफल

यंकजाः प्रेतपणीयाःसगंधवीभ्रमरैश्चविवर्जिताः १२ कंडुनामममहाभागःसमवाप्येतयो

धनः महर्षिपरमामर्षीनियमैःउप्रयर्षणः १३ तस्मिनास्मिन्वनेपुत्रोवालकोदशवार्षिकः मू

ताःवीरुधोभ्रमाचाराः १० स्निग्धयत्राश्स्यादारवविपिनसंतीसत्रुषज्यते १२ प्रनष्टोजीवितंनायजाद्वस्तत्रमहाम वं

तस्यदेशस्योत्कृरूपत्वेकारणमाहकंडुनीमेमादिनाग्रासीविशिशेषः १३ जीवितंनापजीवितंनातंगत्वाम्निनिस्मृत १४

233 तेतस्तेनधर्मात्मनाशापानुग्रहसमर्थप्रबलयंमेत्रतातत्रकालेषामभूत् ऋषिणाकण्डुनाअनावासं १५ तेवानरास्तथा
श्री॰ सकाननंतानदीनांप्रभृतिनादृतानिस्थानानिच विचिन्वंतीसन्वयः १९ तेप्रशपवनान्तरमितिपाठः स्थलेभ्योनिर्गमनसंस्पृहयाः १८
रा॰ किं॰ तेनधर्मात्मनाशापंकृत्स्नंतत्रमहद्वने ऋषिणाकण्डुनातर्ष्येवमृगपक्षिविवर्जिते १५ तस्यतेकाननान्ता
॰ टी॰ न्तगिरीणांकंदराणिच प्रभवानिनदीनांचविचिन्वंतिसमाहिताः तत्रचापिमहात्मानोनापश्य
११७ ञ्जनकात्मजां हर्तारंरावणंवापिसुग्रीवप्रियकारिणः २० तेप्रविश्यतुतंभीमंलतागुल्मस
माकुलं ददृशुर्भीमकर्माणमसुरंसुरनिर्भयं १८ तंदृष्ट्वावानराघोरंस्थितंशैलमिवासुरं गाढं
परिहितास्सर्वेदृष्ट्वातान्पर्वतोपमान् सोपितान्वानरान्सर्वान्नष्टाःस्थेत्यब्रवीद्बली तस्यमूर्ध्निसंभ
क्रुद्धोमुष्टिमुद्यम्यसंहितो १९ तमापतंतंसहसावालिपुत्रोंगदस्तथा रावणोयमितिज्ञात्वातल
नाभिजघानह २१ सवालिपुत्राभिहतोवक्त्राच्छोणितमुद्वमन् असुरोन्यपतद्भूमौपर्यस्तइवपर्व
तः तेतुतस्मिन्निरुच्छ्वासेवानराजितकाशिनः विचिन्वन्प्रायशस्तत्रसर्वेतेगिरिगह्वरं २२ विचि ४८
तंतुततःसर्वंसर्वेतेकाननौकसः अन्यदेवापरंघोरंविविशुर्गिरिगह्वरं तेविचिन्यपुनःखिन्ना
विनिष्पत्यसमागताः एकांतेवृक्षमूलेषुनिषेदुर्दीनमानसाः २५ इत्यार्षेरामायणेअष्टचत्वा
गाढंपरिहिताःदृढंपरिवद्धवस्त्राःसमहास्इत्यर्थः २१ सर्वंविचितंज्ञात्वेतिशेषः २४२५ इतिअष्टचत्वारिंशःसर्गः ४८ १८

234 वानरामाश्वास्येत्यन्वयः २ रक्षः तद्रूपो हर्ता ३ महान्तद्रूपो हर्ता नीमध्ये इति शेषः पराहृत्य गमनेन महदतिक्रमितत्वात्सुग्रीवश्चेति ४
तथा विधिथिलयथासीतां पश्यामस्तथान्वयः ५ अनिर्वेदम खेदं दाक्ष्यं सामर्थ्यं अपराजयं कार्यापराभवं तदहूयमाणा ६ एवं नोक
अथांगदस्तदा सर्वान्वानरानिदमब्रवीत् परिश्रान्तान्महाप्राज्ञान्समाश्वास्य शनैर्वचः १ वना
नि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च दरीगिरिगुहाश्चैव विचितानि समन्ततः २ तत्र तत्र सहा
स्माभिर्जानकी न च दृश्यते तत्र रक्षो हृता येन सीता सुरसुतोपमा ३ कालश्च नो महान्या
तः सुग्रीवश्चोग्रशासनः तस्माद्भवन्तः सहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ४ विहाय तन्द्रां शोकं च
निद्रां चैव समुत्थिताम् विचिन्वध्वं तथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम् ५ अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनस
श्चापराजयम् कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद्ब्रवीम्यहम् ६ अद्यापीदं वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौ
कसः खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वं चेदमेव विचिन्वताम् ७ अवश्यं क्रियमाणस्य दृश्यते कर्मणः फलं
अलं निर्वेदमागम्य न हि नो मीलनं क्षमम् ८ सुग्रीवः क्रोधनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानराः भेत २
व्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ९ ६
सः इदं दुर्गं वनमायामिविचितं ऋमवंतः खेदं त्यक्त्वा पुनरेतद्वचनं विवी
यतां भवद्भिरिति शेषः ७ निर्वेदं मेलिनेनेत्रेतिमीलावस्थानं निरुयोगः तेन नियावतनः अस्माकं न क्षमं न युक्तं ८ तत्र हेतुग्रीवर

यदिमन्यस्व भ्रूमेतन्नेदोचतेन हियन्मत्तसमंतदुच्यतां ११ बोधुम्याकंपदगादुवाचतत्त्वदर्शनतस्येवेतिशेषः १२ कंदर्यो॰ स्थूलस्तस्मतयाभेदः ११ १०

श्री॰ हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते अनुक्तो हि लक्ष्मणस्तस्वैषामेव वानराः १० श्रुत्वा दस्यचः कृत्वा

रा॰ कि॰ वचनं गंधमादनः उवाच व्याकुलयावाचापिपासाश्रमखिन्नया ११ सह शैवलैलोवाक्यमंगदो

टी॰ ११८ यदुवाच ह हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितं १२ पुनर्मार्गामहे शैलान्कंदरांश्च दरीस्तथा

काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च १३ यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना वि

चिन्वंतु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि संगताः १४ ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः विंध्यकाननसं

कीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशं १५ ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतं शृंगवंतं दरीवंतमधिरुह्य

च वानराः १६ तत्र लोध्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च विचिन्वंतो हरिवराः सीतादर्शनकांक्षिणः १७

तस्याग्रमधिरूढास्ते श्रांता विपुलविक्रमाः न पश्यंति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियां ते तु दृष्टि

गतं दृष्ट्वा तं शैलं बहुकंदरं अवरोहंत हरयो वीक्षमाणाः समंततः अवरुह्य ततो भूमिं श्रांता वि

गतचेतसः स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः २० ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किंचिद्भग्नपरिश्रमाः

तस्य रजतपर्वतस्य १८ दृष्टिगतं दृष्टिगोचरं २१ पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशं २१ ११८

२३० आदितस्तावद्विंध्यं विचेरुस्तेष्वग्रणीर्येति पोषः तावच्छः होकपालं कारे ।१२ इत्यार्षिके एकोनपंचाशः सर्गः । नगेंद्रस्य विषमे भयंकरे राज
नके शुषिलाश्च महाप्रस्रवणेषु सरितश्च विचिनोति समेति परेण न संबंधः २ दक्षिणपश्चिमां कोटिं शैनेश्च सभागो यस्यं गस्का लः व

हनुमत्प्रमुखास्तेन प्रस्थिताः सवगर्षभाः विंध्यमेवादितः कृत्वा विचेरुस्ते समंततः १
स्यार्षे रामायणे सर्गः इति कुशलवयोराख्याने षोडशोऽह्नि वर्तमान कथा समाप्ता सहता
रांगदाभ्यां तु संगम्य हनुमान्कपिः विचिनोति च विंध्यस्य गुहाश्च गहनानि च १ सिंहशार्दू
लजुष्टाश्च गुहाश्च परितस्तदा विषमेषु नगेंद्रस्य महाप्रस्रवणेषु च २ आसेदुस्तस्य शैलस्य
कोटिं दक्षिणपश्चिमां तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ३ स हि देशो दुरन्वेष्यो गुहा
गहनवान्महान् तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतं ४ परस्परेण हनुमानन्योन्यस्यावि
दूरतः गजो गवाक्षो गवयः शरभो गंधमादनः ५ मैंदश्च द्विविदश्चैव हनूमान्जाम्बवान्नलः
अंगदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः ८ गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशं वि
चिन्वंतस्ततस्तत्र ददृशु

ग्रीव परिकल्पितो व्यत्यवर्तत व्यतीत आयय इत्यर्थः मासः पूर्णो बिलस्यानामित्युत्तरोऽंगदेनाभि
यानात् ३ स देशः नैऋत्य विंध्य कालि प्रदेशः ४ परस्परेणादितः प्रत्येकमन्योन्यस्याविदूरतोऽभ्यतो हनूमान् गजादयश्च विचिन्वंति

कि॰ टी॰ ५०

वाल्मी॰ रामा॰ टी॰ २

वा॰
रा॰ कि॰
टी॰
११९

237 दुर्गं दुर्गमं दानवेन मयेन ८ तत्र ततः निष्क्रमन् निराक्रमन् ९ स्वर्गापिविलानां वर्त्तमानानां नानादिव्यगंधपुष्पसंबद्धावानसंभा
न १० संजातपरिपाकाः संजातजलसंभावनाः ११ दैत्येंद्रनिलयः पाताले १२ कोनोऽस्वनकोविदः कोनरेड्गममार्गवने च कोवि

दुर्गमृक्षविलंनामदानवेनाभिरक्षितं क्षुत्पिपासापरिश्रांतास्तुसलिलार्थिः अवकीर्णंल
तावृक्षैर्ददृशुस्तेमहाविलं ततःक्रौंचाश्चहंसाश्चसारसाश्चापिनिष्क्रमन् जलार्द्राश्चक्र
वाकाश्चरक्तांजातपरिणाभिः ततस्तद्बिलमासाद्यसुगंधिदुरतिक्रमं १० विस्मयव्यग्रमन
सोबभूवुर्वानरर्षभाः संजातपरिशंकास्तेतद्बिलंप्लवगोत्तमाः ११ अभ्यपद्यंतसंहृष्टास्तेजोव
तोमहाबलाः महासर्पसमाकीर्णंदैत्येंद्रनिलयोपमं १२ दुर्दर्शमतिघोरंचदुर्विगाह्यंचसर्व
शः ततःपर्वतकूटाभोहनूमान्मारुतात्मजः १३ अब्रवीद्वानरान्सर्वान्कांतारवनकोवि
दः गिरिजालावृतान्देशान्मार्गित्वादक्षिणांदिशं १४ वयंसर्वेपरिश्रांतानचपश्याममैथिलीं
अस्माच्चापिविलाद्धंसाःक्रौंचाश्चसहसारसैः १५ जलार्द्राश्चक्रवाकाश्चनिष्पतंतिचसर्वशः
नूनंसलिलवानत्रकूपोवाह्रदमाववेत् तथाचेमेविलद्वारेस्निग्धास्तिष्ठंतिपादपाः १६ इत्युक्तेतद्बिले

दः दक्षिणांदिशंदक्षिणस्यांदिशिमार्गित्वार्थः १४ इत्युक्तेसतिसर्वेहरयस्तद्बिलंविविशुः १० सर्वाविविशुस्तिमिरसंहतं १७ ११९

238 हरिणाईलास्तस्मा द्विलाद्विर्गच्छतः सिंहदेवि शाम्यदृष्टा तद्विलं प्रविष्टा इति योजना १९ नसज्जतेनप्रतिवध्यते तेजः प्रभावः
१९ २० एवं संग्रहेणोक्ताः सप्रपंचमाहततस्तस्मिन्नित्यादिना २१ अन्योन्यं संपरिष्वज्य अन्योन्यं हस्तावलंबनं कृत्वा हसेन परस्परसंस्पृ

अवंदसूर्यंहरयो दहशुर्वैमहर्षयः निशाम्य तस्मात्सिंहास्युतास्ताश्वमृगपक्षिणः प्रविष्टा
हरिणाईलाविलेतस्मिन् दृष्टिसंहतं न तेषां सज्जते वत्र्मनैतेजो न पराक्रमः १९ वायोरिव ग
तिस्तेषां दृष्टिस्तमसिवर्तते ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्विलेकपिकुंजराः २० प्रकाशमभिरामंच
ददृशुर्देशमुत्तमं ततस्तस्मिन्विले दुर्गे नानापादपसंकुले अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मुर्योजन
मंतरं ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रान्ताः सलिलार्थिनः २१ परिपेतुर्विले तस्मिन्कंचित्कालमतंद्रि
ताः ते कृशदीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लवंगमाः २२ आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा त
तस्तं देशमागम्य सर्वे वितिमिरं प्लवाः २४ ददृशुः कांचनान्वृक्षान्दीप्तवैश्वानरप्रभान् सालां
स्तालांस्तमालांश्च पुंनागान्वंजुलाधवान् २५ पंचकाश्च आम्रहंसांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् स्त

आदिसर्वसमयदृष्टेत्येवयावत् नष्टसंज्ञास्तृष्णावशात् दाहतृषिताः इति २२ परिपेतुरिति अयोमार्गावलंववलंचकारेगताः २३ आलोक
मेव ददृशुर्न तु जलं जीविते निराशाय तदा वभूवुस्तदा क्षमानलप्रणदेशमागम्य कांचनान्वृक्षांश्च ददृशुः २४ आपीप्रेस्तवकोपेरवैर्लै

वकैः कांचनैस्त्रिदैरकैः किसलयैस्तथा

नाभिस्थसंयुक्तानदहस्थः २८

239 २० पद्मिनीः पद्मलताः १८ पद्मादिशब्दान् नलिनीसंबन्धित्वदेहपाः १९ मुक्ताजालैर्मुक्तावेष्टितजालै राहृतानि हैमान्यादिगृहम्

श्री·
वाकि·
टी·
१२·

पादपैर्दैस्थलताभिश्च हेमभारविभूषितान् तरुणादित्यसंकाशान्वैडूर्यमयवेदिकान् १८ वि
भ्राजमानान्वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् नीलवैडूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगावृताः महद्भिः का
ञ्चनैः पद्मैर्वृता बालार्कसन्निभैः जातरूपमयैर्मत्स्यैर्महद्भिश्च सकच्छपैः नलिनीस्तत्र ददृ
शुः प्रसन्नसलिलावृताः काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च १९ तपनीयगवाक्षाणि मु
क्ताजालावृतानि च हैमराजतभौमानि वैडूर्यमणिमन्ति च २० ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्या
नि सर्वशः पुष्पितान्फलिनो वृक्षान्प्रवालमणिसन्निभान् २२ काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्त
तः मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि च २३ विविधानि विशालानि ददृशुस्ते समन्ततः
हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च राशयः २४ अगुरूणां च दिव्यानां चन्दनानां च संचयान् शु
चीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च २५ महार्हाणि च यानानि मधूनि रसवन्ति च कं
बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् २६ तत्र तत्र च विन्यस्तान्दीप्तान्वैश्वानरप्रभान्
ददृशुर्वानराः शुभ्राञ्जातरूपस्य संचयान् २७ तेऽपि तत्र विचिन्वन्तो बिले तत्र महाश्रमो दे

दिव्यानीत्यस्य विशेषणं २१ २२ २५ यानानि शिबिकादीनि २८ १२·

240 अवतिष्ठंततस्सीमवस्थितावभवः ११ पप्रच्छ हनुमानित्यस्यैवसविशेषशतिपादनं ततो हनूमानिति ५० इति पंचाशः ५०
इत्युक्त्वा कात्वंभवनमित्यादिश्लोका १ किमर्थं वेतद्गाहरदमिति सहसाहहान् २ उक्तमेवार्थं प्रपंचयति महदिति
तां दृष्ट्वा भ्रयसंत्रस्ताश्चीरकृष्णाजिनांबरां तापसींनियताहारांज्वलंतीमिवतेजसा विस्मिता
हरयस्तत्र अवतिष्ठंत सर्वशः ५० ततो हनूमान्गिरिसंनिकाशः कृतांजलिस्तामभिवाद्यवृ
द्धान् पप्रच्छ कात्वंभवनं बिलंच रत्नानि चेमानि वदस्व कस्य ५१ इत्यार्षे किष्किंधायां सर्गः ५०
इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पुनः कृष्णाजिनांबरां अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीं १ इदं प्रविष्टा
सहसा बिलं तिमिरसंवृतं क्षुत्पिपासापरिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः २ महद्धरण्या विवरं
प्रविष्टाः स्म पिपासिताः इमांस्त्वेवंविधान्भावान्विविधानद्भुतोपमान् ३ दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः
संभ्रान्ता नष्टचेतसः ३ कस्येमे कांचना वृक्षास्तरुणादित्यसंनिभाः शुचीन्यभ्यवहार्याणि
मूलानि च फलानि च ४ कांचनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च तपनीयगवाक्षाणि
मणिजालावृतानि च ५ पुष्पिताः फलवंतश्च पुण्याः सुरभिगंधयः इमे जांबूनदमयाः कस्य
तेजसाः मयस्य ६ कांचनानि च पद्मानि जातानि विमले जले कथं मत्स्याश्च सौवर्णा महति
भावानपादार्थान १४५ कस्य तेजसा संभवा इति शेषः

24।
आत्मनः तवेत्यर्थः कस्यवान्यस्यवेत्यर्थः ८ अजानतोपवंतस्वरूपमजानतो ९ मायया विचित्रनिर्माणशक्तिमा १० कोम
श्री॰ यश्मायाशंकयतेश्रसिद्दिमाहरवेति विश्वकर्मा शिल्पीहशक्तिहयेनेदंातमिंतसदानवानांविश्वकर्मा ११ मयश्चेत्यन्वयः ११ नि
रा॰ कि॰ र्माणशक्तिवीजमाहससाविति सर्वमौशनसंधनंवि विज्ञानंनिर्माणप्रतिपादकशाल्पशास्त्रेज्ञानंशिल्पस्योपनसावणीन
टी॰ आत्मनस्त्वनुभावाद्वा कस्यवैतत्तपोबलं अजानतांनः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि एवमुक्ता
१२९ हनुमता तापसीधर्मचारिणी प्रत्युवाचहनूमंतंसर्वभूतहितेरता ९ मयोनाममहातेजामा
यावीदानवर्षभः तेनेदंनिर्मितंसर्वंमायया काचनंवनं १० पुरादानवमुख्यानांविश्वकर्माबभूव
ह येनेदंकांचनंसर्वंनिर्मितंभवनोत्तमं ११ सतुवर्षसहस्राणितपस्तप्त्वामहाबले पितामह
द्वारंलेभसर्वमौशनसंधनं १२ विधायसर्वंबलवान्सर्वकामेश्वरःस्तदा उवाससुखितः
कालंकंचिदस्मिन्महाबले १३ तमप्सरसिहेमायांसक्तंदानवसत्तमं विक्रमैर्वाशनिंगृह्य
जघानपुरंदरः १४ इदंचब्रह्मणादत्तंहेमायभवनोत्तमं शाश्वतकामभोगाश्चगृहंचेदंहि
व्यातहनन्नविशेषाणामीश्वरोभोक्ता सुखितोवोवास १२ हेमायामप्सरसिसक्तंदानवपुंगवंस्तपानिगृह्य गृहीत्वाविं
वातहननव्यपदेशः १२ सर्वकामेश्वरःस्वसृष्टभोक्ता कैमेवपुरुहूतेवपुरंदरोजयात यद्यप्यस्य शिल्पमयोवि
स इतिकथ्यंहननंतस्यतथापियपवासरशक्यपदस्यः सर्वोपिमयाख्यः तिश्रवाहरतिस्पनेवतसेदवतिदिति
नदोषः १५ तस्माभवनमित्यन्वयः १५

242 नन्वंवंकिमर्थंरदितिस्मितत्राहममप्रियमस्त्वीति तदेवरावरःपराधृष्यतादिरुतः ॥ एवंस्वहृतांतमस्मात्रूतमदितृतांते
अहिताम्मेरुमार्गेरहंतस्याःस्वयंप्रभा इदंप्रभाइदंदत्ताहेमायावानरोत्तमः ममप्रियसखिहेमार
तगीतविशारदा तयादत्तवराचास्मिरक्षामिभवनंमहत् ॥ किंकार्यंकस्यवाहेतोःकान्तारा
णिप्रपद्यते कथंचेदंवनंदुर्गंयुष्माभिरुपलक्षितं ॥ इमान्यभ्यवहार्याणिमूलानिवफला
निच भुक्त्वापीत्वातपानीयंसर्वंमेवक्तुमर्हथ ॥ इत्यार्षेएकविंशाशः ५१ ग्रथतानब्रवीत्स
र्वान्विस्रब्धान्हरियूथपान् इदंवचनमेकाग्रातापसीधर्मचारिणी ॥ वानरायदिवःखेदः
सवृष्टःफलभक्षणात् यदिचैतन्मयाश्राव्यंश्रोतुमिच्छामिकथ्यतां २ तस्यास्तद्वचनंश्रुत्वाह
नुमान्मारुतात्मजः आर्जवेनयथातत्वमाख्यातुमुपचक्रमे ३ राजासर्वस्यलोकस्यमहेन्द्र
वरुणोपमः रामोदाशरथिःश्रीमान्प्रविष्टोदंडकावने ४ लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्यासह
भार्यया तस्यभार्याजनस्थानाद्रावणेनहृताबलात् वीरस्तस्यसखाराज्ञःसुग्रीवोवानरो
नरः राजावानरमुख्यानांयेनप्रस्थापितावयं ५ अगस्त्यचरितामाशांदक्षिणांयमरक्षितां
अङ्गदप्रमुखैः सह ॥ इदंवचनंवक्तमाणं ॥ मयाश्राव्यंमेयाश्रोतव्यं योगम २२ ४ ५ ९ प्रंगदप्रमुखैः
स्कृतिकमिति ॥ इत्येकपंचाशःसर्गः

[illegible]

[illegible]

243 सर्वे संहिता मिति लिताः संतो रावणेन सीताया सह मार्गध्वमिति व पंचोदिताः स्म ९ पार्श्वं वित्ता हार्णवस्येति शेषः ११ जलक्लिन्नाः
श्री० जलेसार्द्राः निष्क्रांतेति निष्क्रान्ताः १२ अनुमानं जलानुमापको हेतुः उपागतं मनः यासां १३ अस्मान्देशाद्गच्छामः अत्रप्रवि
रा० कि० रावणेन संहृताः सर्वैरात्तसंकाशमनुपिणां सीतयामासवैदेह्या मार्गध्वमितिचोदिता ८ विविशुं
टी० ते वनं सर्वे समग्रं दर्दितारादिशा बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिताः ९ विवर्णवदनाः
१२२ सर्वे सर्वे ध्यानपरायणाः नाधिगच्छामहे पारं प्राप्ताश्चिन्तामहार्णवे १० वाक्यं तत्स्तनस्पश्रूद
हं हृष्ट्वनो महद्विलं लतापादपसंछन्नं तिमिरेण समावृतं अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः निर्याताविह
ताद्विलात् उद्गताः सर्वे माक्षैव निष्क्रान्ते निपतत्रिणः साध्वत्र प्रविशामेति मयात्तक्ताः प्लवङ्गमाः
तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतं १२ गच्छामः प्रविशामेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः ततो गा
ढं निपतिता वयं हस्तौ परस्परं १४ इदं प्रविष्टं सहसा बिलं तिमिरसंवृतं एतन्नः कार्यमेतेन
वयमागताः १५ नावैवापगताः सर्वे परिघूना बुभुक्षिताः आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फला
शामेस्वक्तानि विजं धकारत्वान्न परस्परं हस्तो गाढं गृही नि च १८ यस्मिन्निमहुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः
त्वानि पतिताः गृहामीति शेषः १७ यत्तत्सीलान्वेषणरूपं १५ यतो बुभुक्षिताः अतः परिघूनाः परिक्षीणाः १० १२२

244 किंतेकुर्वंतुप्रियमितिशेषः १८ परित्रस्तास्मिप्रत्युपदिकीर्षावव नेनैवेतिभावः १९ धर्मेणाचरंत्याःधर्मानुष्ठानेनवर्तमाना
याः २१ समयःकालावधिर्मासरूपः विलेद्यविलेपव २२ गताम्रुषोनष्टजीवितान् तत्रहेतुः सुग्रीववचनादतिक्रांतानि

ब्रूहिप्रत्युपकारार्थंकिंतेकुर्वंतुवानराः एवमुक्तातुसर्वैस्ताना वानरैस्तैःस्वयंप्रभा प्रत्युवाच
ततःसर्वानिदंवानरयूथपान् सर्वेषांपरितुष्टास्मिवानराणांतरस्विनां १९ चरंत्याममधर्मे
णानकार्यमिहकेनचित् एवमुक्तःशुभंवाक्यंतापस्याधर्मसंहितं २० उवाचहनुमान्वाक्यं
तामनिंदितचेष्टितां शरणंत्वांप्रपन्नाःस्मःसर्वेवैधर्मचारिणी २१ यःकृतःसमयोस्माकंसुग्री
वेणमहात्मना सतुकालोव्यतिक्रांतोबिलेचपरिवर्ततां २२ सात्वमस्माद्बिलाद्घोरादुत्तार
यितुमर्हसि प्रस्मानत्सुग्रीववचनादतिक्रांतानगतायुषः २३ त्रातुमर्हसिनःसर्वान्सुग्रीवभ
यशंकितान् महच्चकार्यमस्माभिःकर्त्तव्यंधर्मचारिणि २४ तच्चापिनःकार्यमस्माभिरिह
वासिभिः एवमुक्ताहनुमतातापसीवाक्यमब्रवीत् २५ जीविताद्दुष्करंमन्येप्रविष्टेननिव
र्तितुं तपसःसुप्रभावेननियमोपार्जितेनच २६ सर्वानेवबिलादस्मात्तारयिष्यामिवानराः

ति सुग्रीवात्तमकालादतिक्रांतमकालानिमग्धः २३ २५ प्रविष्टेनइदंबिलंप्रविष्टेनप्राणिनाजीवताप्रस्मान्निवर्तितुं

न निमीलयंतचक्षूंषि सर्वे वानरपुंगव

उच्छ्वंरंमस्ये नहिंवयं किंकर्म सज्जाहृ तपसइति

५९

६०

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ १२३

२८ सहसा हृष्टिंपिंदधुः ३० इदंब्रवीतदिज्ञो हृष्टां सर्वमिति भावः ३१ इति पंचाशः सर्गः ५२ गिरिदुर्गे रिक्तविलसमयः का
लावधिः २ तदाशिशिरावारंभसमये ३ पुष्पातिभारयुक्तान्यग्राणि येषां तान् वासंतिकान् वसंतकाले वृत्तः ग्रामादीन्

नहि निष्क्रमितुं शक्यं अनिमीलितलोचनैः ततस्तमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः २८
सहसापिदधुर्दृष्टिं हृष्टागमनकांक्षया वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा नि
मेषांतरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया उवाच सर्वांस्तांस्तत्र तापसी धर्मचारिणी ३० निःसृतान्
विषमात्तस्मात् समाश्वास्येदमब्रवीत् एष विंध्यो गिरिः श्रीमान् नानाद्रुमलतायुतः ३१ एष प्रस्र
वणः शैलः सागरोयं महोदधिः स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः ३२ इत्युक्त्वा त
द्बिलं श्रीमान् प्रविवेश स्वयंप्रभा ३३ इति किष्किंधायां सर्गः ५२ ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं
वरुणालयं अपारमभिगर्जंतं घोरैरूर्मिभिराकुलं १ मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं वि
चिन्वतां तेषां मासो व्यतिक्रांतो यो राज्ञा समयः कृतः २ विंध्यस्य तु गिरेः पादे संप्रपुष्पित
पादपे उपविश्य महाभागाश्चिंतामापेदिरे तदा ३ ततः प्रपुष्पिताग्रान् लताशतसमा
वृतान् द्रुमान्वासंतिकान् दृष्ट्वा बभूवुर्भयशंकिताः ४ ते वसंतमनुप्राप्तं प्रतिपद्य परस्परं

वसंतमनुप्राप्तमप्राकृतशिशिरकालस्योत्तरकालमास मननयाममासमाये नष्टाः सदेशकालेराजसंदिष्टमासरूपका

४
१२३

246 तान्भयेनमत्तलेयाति तानमिष्टानहेतुभ्योःस्मान् अनुमानसंभूज्य ९ प्राज्ञश्चांगदइत्यार्थे ७ मासःपूर्णोविलस्थानामवधित्वेनदत्तः
किंनबुध्यतेकालात्ययमितिशेषः ८ कालात्ययमेवाहवयमिति आश्वयुजेप्रतीतप्रायेइतिशेषः कार्तिकेसमनुप्राप्तेत्व
रावणान्वेष्यतेसुकेः ततःपंचदशरात्रकालसंख्ययाप्रवर्तितंहनैवव्यवस्थिताः मिलिताप्रस्थितास्त्रसोपिचमासोतीतो
उत्तरंकार्यंकिमित्यर्थः एवंवासीतमानेनाम्निनस्मान्तरेदेयोत्स्ववामाघुनपदेसर्वेसेवागनेकिंक्षिद्यायांरामस्यकोप

ततस्तान्कपिवृद्धांश्चशिष्टांश्चैववनौकसः वाचामधुरयाभाष्ययथावदनुमान्यच ९ स
त्वसिंहवृषभस्कंधोपीनायतभुजःकपिः युवराजोमहाप्राज्ञ अंगदोवाक्यमब्रवीत् शास
नात्कपिराजस्यवयंसर्वेविनिर्गताः मासःपूर्णोविलस्थानांहरयःकिंनबुध्यते ८ वयमा
श्वयुजेमासिकालसंख्याव्यवस्थिताः प्रस्थिताःसोपिचातीतः किमतःकार्यमुत्तरे ९ भवंतः
प्रत्ययंप्राप्तानीतिमार्गविशारदाः हितेष्वभिरताभर्तुर्निविष्टाःसर्वकर्मसु १० कर्मस्वप्र
तिमाःसर्वेदिक्षुविश्रुतपौरुषा मांपुरस्कृत्यनिर्याताःपिंगाक्षप्रतिचोदिता ११ इदानीमकृता

स्ततत्रैवपदेकार्तिकसन्निधावपितत्तुद्यमाभावकृतः ततःकार्तिकैःवधिरन्वेषणस्य ततोमार्गेप्रत्येकेरदंववनं तत्रै
वोत्यादाम्नादीनांपुष्पोत्क्रमहृष्टावसतासमानमानेनभयोपपत्तिरितिनिष्कर्षः ९ उक्तमेवविवृणोतिहभव
तरति प्रत्ययंप्रत्येषणाद्यंराजनियोगप्राप्तिमिविष्टास्वेतोमांपुरस्कृत्यनिर्यातार्थमन्वयः १०॥ तस्यकालस्यविलगत

247 प्रायोपवेशनं प्रायायप्रोक्तं नशनाय उपवेशनं प्रायनं प्रोक्तं प्राणत्यागपेति शेषः १३ स्वामिभावे नियच्छानुग्रहश्वाप्नभावे विव
श्री॰ स्थितः १४ प्रग्रहतो प्रहृति प्रतिपादनाभावे पापं वक्षुरूपं १५ प्रत्रादिसुकान्तायोपवेशने कर्तव्यत्वं प्रतिक्रमित्यन्वयः
वा॰ कि॰ तत्रहेतु प्रवर्तीमिति १६ प्रशतिरूपेण प्रपराधमूलत्वेनास्य वधस्य प्रतिरूपत्वं १७ ननु युवराजत्वेनाभिषिक्तः कथम
टी॰ तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण स्वयं धृते कृते प्रायोपवेशने उक्तं सर्वेषां च वनौकसां तीक्ष्णः
१२४ प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थिते न क्षमिष्यति नः सर्वान् अपराधकृतो गतान् अप्रवृत्तौ
च सीतायाः पापमेव करिष्यति तस्मात् क्षममिहाद्यैव हितं प्रायोपवेशनं १५ त्यक्त्वा पुत्रांश्च
दारांश्च धनानि च गृहाणि च ध्रुवं नो हिंसते राजा सर्वान् प्रतिगतानिति च १६ वधेनाप्रतिरू
पेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभिषेचितः नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि
रामेणाक्लिष्टकर्मणा १७ स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमं घातयिष्यति दण्डेन ते
क्ष्णेन कृतनिश्चयः १९ किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे इहैव प्रायमासिष्ये पुण्ये
सागररोधसि २० एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितं सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्य
मेतां हनिष्यतीमत आहतमिति तेति १८ पूर्वं संप्रतिवद्धवैरः सन् राजा सुग्रीवो व्यतिक्रमं ममाज्ञालंघनं दृष्ट्वा नपिष्यत्येव १९ जीवि
तान्तरे तज्जीवितमध्ये यावत्काले मां तेसत्वव्यसनं पश्यद्भिरपि सुहृद्भिः किं साध्यमिति शेषः यदेवमतः इहैवेति २०·२१ १२४

248 तस्मिन्समये अन्वेषणावधिकाले २२ २३ सापराधानां कृतापराधानां स्वामिपार्श्वतः स्वामिपार्श्वे सुग्रीवस्य प्रधानभूताः सेवकाश्चयमि
ह समाहिताः हिताः नियोजिताः २४ उपलभ्य वा गच्छाम नो चेदिहैव सीतायमक्षयं गमिष्यामः २५ २६ कथमेतत्प्राणत्राणमत आह
इदं हीति २७ अंगदस्यापि प्रपितामहस्य प्रसक्तमविलंबं २८ इति त्रिपंचाशः सर्गः ५२ ताराधिपतिवर्चसि तारेण तथा ब्रुवति

तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियासक्तश्च राघवः समीक्ष्याकृतकार्यांस्तु तस्मिंश्च समये गते २२
प्रहृष्टायां च वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान् राघवप्रियकामाय घातयिष्यत्यसंशयः २३ न क्ष
मं सापराधानां गमनं स्वामिपार्श्वतः प्रधानभूतास्तु वयं सुग्रीवस्य समाहिताः २४ इहैव सी
तामन्वीक्ष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयं २५ प्लवंगमानां
तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोच
ते वै २६ इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतपुष्पोदकभोज्यपेयं इहास्ति नो नैव भयं पुरंदरान्
न राघवाद्वानरराजतोपि वा २७ श्रुत्वांगदस्यापि वचोनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः
यथा न हन्येम तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां २८ इति रामायणे सर्गः ५२ तथा ब्रुवति ता
रे तु ताराधिपतिवर्चसि अथ मेने हृतं राज्यं

तथाहंगदे प्रतिषेधाकरणात्तदनुमन्यमाने सति प्रस्थानांतरं ।

249 गंदमनेनदाशंसयंप्रभाविलराजसंहतमिति मेनेतत्प्रहारसामर्थ्यमंगदस्य भजि पादयतिबुद्धेति बुद्ध्यांगयायुक्तं गुणायातेचगुणाः
श्री· शुश्रूषाश्रवणंचैवग्रहणंधारणंतथा ऊहापोहार्थविज्ञानंतत्त्वज्ञानंचधीगुणाः इति चतुर्बलसमन्वितं. सामदानभेददंडोपायबलैर्युक्तं च
राकि· तुर्दशगुणं देशकालज्ञतादार्ढ्यंसर्वक्लेशसहिष्णुता सर्वविज्ञानतादाक्ष्यमूर्जः संवृतमंत्रता। अविसंवादिताशौर्यंशक्तिज्ञ
टी· त्वंकृतज्ञता शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलं इत्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तंवालिनः सुतंमेने २१ तारस्य शुश्रूषमाणं वाक्य
१२५

बुद्ध्या ह्यष्टांगया युक्तं चतुर्बलसमन्वितं चतुर्दशगुणं मेने हनूमान्वालिनः सुतं २ आपूर्यमा
णं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ३ बृहस्पतिसमं बुद्ध्या
विक्रमे सदृशं पितुः शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरंदरः ४ भर्तुरर्थे परिश्रांतं सर्वशास्त्रविशा
रदः अभिसंधातुमारेभे हनूमानंगदं ततः ५ स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् भेदया
मास तान्सर्वान्वानरान्वाक्यसंपदा ६

मितिशेषः शुक्रमेव पुरंदरं विपरीतोपदेशाग्रदेवपक्षेषायद्वाक
स्यापि देवस्यायाहितमुपदिशतः शुक्रस्य वचनं पुरंदरः श्रुतवानित्यतएवावगम्यते ४ भर्तुः सुग्रीवस्यार्थायद्वाकस्या
र्थे सायने परिश्रांतं विमात्रमंगदं सर्वशास्त्रविशारदो हनूमानभिसंधातुं तारादिभ्यो भेदयितुमारेभे उपक्रांतवान् ५ च
तुर्णां सामादीनां मध्ये तृतीयं भेदमनुवर्णयन् हेतोर्णतो तदुपायावलंबनहेतुतातान्सर्वान् अंगदानुवर्तिनः वाक्यसं
पदा हीनाश्रयो न कर्तव्यः कर्तव्यो महदाश्रय इत्यादिवाक्यसमूहेन भेदयामास ६

250 कपोपायापोदं दुस्तन्त्समन्वितैः अभीक्ष्य तस्याप्य दर्शनपूर्वं भयमुत्पादयामास ७ भीषणमेव स्तुतिपूर्वकं रोति तामिति त्वं पिशसहशार
तिशेषः अतएव युद्धे समर्थतरः कपिराज्यं हदं धारयन् शक्तः यदि सर्वे कपयस्त्वामनुवर्त्स्यन्ति तिशेषः ८ नवतदस्ते स्याहनित्यमि
ति स्वभावादितिभावः अस्थैर्यकारणं नरस्याप्याह तेनेति पुत्रदारैर्विना पुत्रदारैर्विरहिताः नयात्ताण्वत्व कर्त्तकमात्तापनेनसहि
षेति ९ पुत्रयारैर्दिरपेतत्वानानेरजेपुत्रपितानुरक्तामवेयुः उक्तमर्थं प्रसत्त्वं प्रदामिव प्रदर्शमामि तदेवदर्शयति अयंजा

तेपुसर्वे पुभिनेपुत्ततो भीष्मपदं गदं भीषणैर्विविधैर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ७ त्वंसम
र्थतरः पिआयुद्धे तारेयवैध्रुवं दृढं दारपितं शक्तः कपिराज्यं यथापिता ८ नित्यमस्थिरचि
त्ताहि कपयो हरिपुंगवः नाज्ञाप्यं विषहिष्यंति पुत्रदारं विनात्वया ९ त्वां नैते ह्यनुरंजेयुः प्रत्य
क्षं प्रवदामिते यथायं जांववान् नीलः सुहोत्रश्च महाबलः १० नह्यहं तेन मे सर्वे सामदानादिभि
र्गुणैः दंडेन नत्वया शक्याः सुग्रीवादयकर्षितुं ११ विग्रह्यासनमप्याहु र्दुर्बलेन बलीयसा
आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विग्रह्णीत दुर्बलः १२

त्वांतिति १० अहमिति स्वनिर्देशः नेडमेसर्वेसामदानादिभिर्गुणैरुपायैस्त्वयासुग्रीवादयकर्षितुं शक्या नहि नापिदंडेन ११ नतु
गच्छतस्त्वमपिपकैनेवमयास्येयमत आह विग्रह्येति दुर्बलेन सहविग्रह्य बलीयसा आसनेस्थितिः शाक्यो माङ्गः नतदुर्बल
स्यबलीयसाविग्रह्यासनंशक्यंतस्मादात्मरक्षाकरः आत्मरक्षाकरणेच्छुपुरुषः दुर्बलः सन्बलीयमानविग्रह्णीतेन १२

251 त्वन्वेषणाद्वानवलवतः साध्येस्माद्द्यामिति याभिमांशुहांधात्रीरक्षितं कामम्मसेनेयं बद्विकेति शेषः ऊतस्तन्वात्तयेदन्तद्विलं स्वदि
श्री॰ निर्भयमिति त्वाराच्छुत्वंपतहिषपविदारणेलक्ष्मणवाणानामीषत्कार्यग्रपत्तस्माप्यमित्यर्थः ११ श्वाविलवासिनेमयकृतवा
रा॰ कि॰ हलत्वमोसेति नोहिधायस्मसविवरणावज्राशनीमादि वज्रमिहं करस्यत्रपानिर्मेयसाः १४ मुहिष्यापानिंक्षिपंतेदेणस्व
टी॰ स्ममेवकृतमयवधमात्रेकृतेनत्रुशरभग्नलक्ष्मणास्त्वनिशितवाणौरस्मरमपियंत्रपुटमिवाभियात् १५ येदेवाश्चविलेलमवस्था
१२९ यां चेमां मन्यसे धात्रीमीत तद्बिलमिति श्रुतं प्लवलक्ष्मणवाणानाभीशस्कार्यविदारणे ११ त्व
त्वं हि कृतमिंदेणाक्षिपतानिशानिश्चरा लक्ष्मणोतिणितेर्वाणैर्भियान्त्रपुटयथा १४ लक्ष्म
णस्य वनागावावहवः संवितद्बियाः वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि धारणाः १५ श्रवस्थाने
पदेवं त्वमासिष्याप रंजप तदैव हरयः सर्वे त्वत्प्रसादेन कृतत्रियाः १६ स्मरंतः प्रचदाणानिसा
विज्ञाव्रुभुदिताः खेदिताः दुःखशप्याभ्यागताः करिष्यंतिष्टतः १७ संवहीनः सुहृद्भिश्चदित
कामश्चबधूभिः रामदपिमर्शोहिग्नःसंप्दमानाश्वविष्यति १८
नमासिष्यसित्रायामासिनदैवसर्वेहरयः कृतनिश्चयास्त्वात्मत्वेति १६ निसोहिग्राः रामलक्ष्मणसुग्रीवेभ्यः त्रुभुदिताःशु
त्वदादादिजस्तणबभोगेख्यवः तयाडःखशप्यादिः डःस्पद्वेतिमादिभिः खेदिताः संतस्ताः दृष्टतः करिष्यंतिसर्वधास्मदंतने
वेत्यर्थः १७ संपदमानात्सण्णहृषेणाहिशेरामायागमनशोकपतिभावः १८ १२९

252 लक्ष्मणसायकाः अपकृतं तं कृतदीनं स्वकार्याकरं तं न हिंस्युरिति न हिंस्युरेवेत्यर्थः १९ एवं वास्तवं भयं प्रदर्श्य सुग्रीवसन्नाश्रयणं विहि
तमित्याद्यस्माभिरिति यानुसर्तान् ज्येष्ठपुत्रतयप्रयुक्तानुक्रमात् २० राज्येवस्थापने हेतुमाह धर्मकाम इति प्रीतिकाम एव त्वयि न
तु तद्वधकामः २१ इत उत्तरं सर्वं यथैवमेवे भेदमाह प्रियकाम इति गम्यतां अस्माभिः सार्धमिति शेषः २८ इति वतापंचाशः सर्गः ५५

न वयं तात न हिंस्युस्त्वां यो रामलक्ष्मणसायकाः अपकृतं जितं वा संतो महावेगा दुरासदाः १९ अस्मा
भिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितं अनुपूर्वात्स सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति २० धर्मकामः
पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च स त्वां जातु न नाशयेत् २१ प्रियकामश्च ते
मातुस्तदर्थं वास्य जीवितं तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत्तस्मादंगद गम्यतां २२ इत्यार्षे रामायणे
वतः पंचाशः सर्गः ५५ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितं स्वामिसत्कारसंयुक्तं मंगदो
वाक्यमब्रवीत् १ स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवं विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते २
भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियां धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ३ कथं स
धर्मं जानीते येन भ्रात्रा दुरात्मना युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखं ४

प्रश्रितं विनीतं १ आत्ममनसोः शौचं कामादिराहित्यम् २ तदननुपपत्तिमेव दर्शयति भ्रातुरिति यः स्वीकरोति कथं स धर्मं जानीते इ
त्यन्वयः ३ येन भ्रात्रा वालिना नियुक्तेन न बिलद्वारि तिष्ठ इदं मतः प्रविश्य यावत्त्वामेति युद्धायाभिनियुक्ते न दुरात्मना सुग्रीवेण बिल

253 सत्यादग्निसाक्षिकं तया पाणिगृहीतः पाणौ गृहीतवान् मित्रः कृतो राघवोपि येन विस्मृतः स कस्य सुकृतमुपकारं स्मरेत् ५
नतु न कार्यं प्रकृतं वा कथं तत्रात्ततेरित्यर्थः आह लक्ष्मणस्येति नाधर्मभयभीरुणा भयशब्दोत्र भयहेतुःपरः अधर्मरूपभयहेतो
भीरुणा न वयमादिष्टाः किं तु लक्ष्मणस्य भयेन धर्ममधर्ममूलं प्रवर्तनमित्यर्थः चलात्मनि चंचलात्मनि करणेन तत्कुलीनतः

सत्यात्पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः विस्मृतो राघवो येन स कस्य सुकृतं स्मरेत् ५
लक्ष्मणस्य भयेनेह नाधर्मभयभीरुणा आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन्कथं भवेत् ६
तस्मिन्पापे कृतघ्ने च स्मृतिहीने चलात्मनि आर्यः को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो विशेषतः ७
राज्ये पुत्रं प्रतिष्ठाप्य सगुणो निर्गुणोपि वा कथं शत्रुकुलीनं मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ८
भिन्नमंत्रोपकृष्टश्च भिन्नशक्तिः कथं ह्यहं किष्किंधां प्राप्य जीवेयं अनाथ इव दुर्बलः ९
उपांशुदंडेन हि मां बंधनेनोपपादयेत् शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात् १०

जातिकोटिप्रविष्टः ७ तदेव विवृणोति राज्य इति सुग्रीवः सगुणो निर्गुणो वा सन्नमेतद्विचारेण किंचित् अपि तु शत्रुकुलीनं
मां पुत्रं राज्ये प्रविष्टाप्य कथं सुग्रीवो जीवयिष्यति कथमीत्यर्थः ८ यतो मां न जीवयिष्यतीत्याह भिन्नेति ९ उपांशुदंडश्चैव
रूपं बंधनेनेति अत्रेति कृत्वा वधाभावः १०

254 तेदेवरूपत्राः स्वंयनादिति क्रमादोवंयनजमेङ्गःत्वे ॥१२ राजासुग्रीवःकुशलमेववाच्योनत्विदानींदुःखवशाङ्गक्रमित्यर्थः राजेवोकुश

वयनाद्धावसादान्मेश्रेयःप्रायोपवेशनं प्रवुज्ञानंतुमांसर्वेगृहंगछंतुवानराः ॥ गुहंवःप्र
तिजानामिन्मामिष्याम्यहंपुरीं इहैवप्रायमासिष्येश्रेयोमरणमेवमे १२ अभिवादनपूर्वंतुरा
जाकुशलमेवच अभिवादनपूर्वंतुराघवौवलशालिनौ १३ वाच्यःपितायवीयान्मेसुग्रीवोवान
रेश्वरः आरोग्यपूर्वंकुशलंवाच्यामातारुमाचमे १४ मातरंचैवमेतारामाश्वासयितुमर्हथ
प्रकृत्याप्रियपुत्रासासानुक्रोशातपस्विनी १५ विनष्टंमामिहश्रुत्वाव्यक्तंहास्यतिजीवितं ए
तावदुक्त्वावचनंवृद्धांस्तानभिवाद्यच १६ विवेशचांगदोभूमौरुदन्दर्भेषुदुर्मनाः तस्यसंविशत
स्तत्ररुदंतोवानरर्षभाः १७ नयनेभ्यःप्रमुमुचुरुष्णंवैवारिदुःखिताः सुग्रीवंचैवनिंदंतःप्रशंसं
तश्चवालिनं १८ परिवार्यांगदंसर्वेव्यवस्यन्प्रायमासितुं मतंतद्वालिपुत्रस्यविज्ञायप्लवगर्ष
भाः १९ उपस्पृश्योदकंसर्वेप्राङ्मुखाःसमुपाविशन् दक्षिणाग्रेषुदर्भेषुउदक्तीरंसमाश्रिताः २०

लंवाच्यो ॥१३ १४ १५ वृद्धानजांववदादीन् १६ १७ सुग्रीवंनिंदंतः अंगदपरित्यागइतिशेषः १८ व्यवस्यतिस्थितुं १९ २०

256 हरिश्रेष्ठाः प्रापितं तत्प्रायोपवेशनमेवास्माकमवश्यं युक्तमिति मन्यते स्मेति शेषः स्वामिनि म्रियमाणे तं परित्यज्यास्माकं गम
श्री॰ नं युक्तमिति तन्मतमवसाय रामस्य वनवासमित्यादिना ग्रिमसर्गार्थसंक्षेपः २१ जनस्थानसंबंध जनस्थानस्थरक्षोवधमित
रा॰कि॰ र्थः २२ भयमागतं संजातं निजवदसमाप्तां भयमित्यर्थः २३ महेशानदद्भिः संदीप्तिजयादिति शेषः २४ इति पंचाशः सर्गः ५५ गिरि
टी॰ संपूर्णं वा हरिश्रेष्ठाः प्राप्तमेतमिति स्मह रामस्य वनसंवासं दशरथस्य च २१ जनस्थानवधं चै
१२८ व वधं चैव जटायुषः हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं तथा २२ रामकोपं च वदतां हरीणां भयमा
मागतं २३ सतां विषाद्भिर्वृक्षैर्भूमिमहीधरो महादिकूटप्रतिमैः प्लवंगमैः बभूव संनादितनिर्दरो
ततो महेशानदद्भिर्जलदैरिवांबरं २४ इत्यार्षे रामायणे पंचाशः सर्गः ५५ उपविष्टास्तते सर्वे यस्मि
न्गिरिस्थले हरयो गृध्रराजस्तं देशमुपचक्रमे १ संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरंजीवी विहंग
मः भ्राता जटायुषः श्रीमान्विख्यातबलपौरुषः २ कंदरादभिनिष्क्रम्य स विंध्यस्य महा
गिरेः उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ३ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते य
थायं विहितो भक्ष्यः चिरान्मह्यमुपागतः ४

प्रस्थे गिरिः प्रदेश उपचक्रमे शनैरुपक्रांतः १२३ विधिः कि
याफलाम हृष्टात्व नरं प्राणिनं विधानेन योग्येन मम संपादनेन अनुवर्तते अनुगृह्णाति यथायं समाकारणात् प्रथमामिषरूपो
मह्यं भक्ष्यः चिरान्मम संस्तनपवोगतः ४

256 यतः परेषां वानराणां पंक्तिन उपविष्टानां वानराणां पश्ये मृतं मृतं तं क्रमाद्भक्षिष्ये तस्मादिति शेषेण संबंधः ५ परमायस्तः परमखिन्नः ६ गृ
ध्रापदेशेन गृध्रव्याजेन ७ अज्ञाता न विपत्तिः अचिंतिता विपत्तिः ८ तिर्यग्योनीनामस्माकमिव तिर्यग्योन्यंतरस्यापि सीतानिमित्ता
विपन्नाते ताद्वैदेह्या इति अस्यदेवस्य माणाया इति शेषः ९ रामस्य प्रियं कुर्वंतीत्यनेन तस्मिन्सर्वप्रेमास्पदत्वे स्वचपतां सर्वात्मतेन

परं पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतं उवाचैतद्वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवंगमान् ५ तस्य तद्वचनं
श्रुत्वा भक्षलुब्धस्य पक्षिणः अंगदः परमायस्तो हनूमंतमथाब्रवीत् ६ पश्य गृध्रापदेशेन सा
क्षाद्वैवस्वतो यमः इमं देशमनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ७ रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञश्च न वचः
कृतं हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ८ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा
गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ९ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि प्रियं कु
र्वंति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान्यथा वयं १० अन्योन्यमुपकुर्वंति स्नेहकारुण्ययंत्रिताः ॥ ततः स्तस्यो
पकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा १२ राघवार्थे परिश्रान्ता वयं
संत्यक्तजीवितं कांताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीं

विते १० तथेति सार्धश्लोकमेवं वाक्यं स्नेहका
रुण्ययंत्रिताः रामस्नेहकारुण्याभ्यां निबद्धा वयं यथा उपकुर्वंति उपकुर्वाणा निमवामस्त यथा तिर्यग्योनिगतान्यपि सर्वाणि भूता
नि अन्योन्यं प्रमेमे कं रामस्य प्रियं कुर्वंति तस्य सर्वात्मकतया निरुपाधिकप्रेमास्पदत्वादिति भावः ॥

257 जटायुषा रामस्य प्रियं कृतमित्युक्तं तेनैव विहृणोततइतिस्नेहादित्यर्थः तस्य रामस्योपकारार्थं आत्मानं त्यजता जटायुषा प्रियं कृतमि
श्री· तिसंबंधः १२ संत्यक्तजीविताशाः १३ सम्पातीति सुचिरमेव परमगतिशाप्याद्दर्शयति रावणेनेत्यादिरुक्तश्चेति येनेन सर्वे तिथि
रा·कि· रोपानि राजनं कंपेद्दस्य विति गतश्च परमागतिं परमान्यगृहादिति शेषः १४ जटायुषो विनाशेन दशरथस्य विनाशेन वैदेह्या
टी· हरणेन च हरयः संशयं प्राणसंशयं गताः इत्यर्थः जटायुषीदं न विनये पन्सी नाना नाना पदिहियेदशरथे यदि जीवेद्रामाद्नो व
१२५

संस्तवीरस्थराजस्त रावणेन हतोरणे मृकस्य सुग्रीवभयाद्गतश्चपरमांगतिं १४ जटायु
षो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य च हरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः १५ रामलक्ष्मणयोर्वा
सम्मरण्ये सह सीतया: राघवस्य च वाणेन वालिनश्च तथा वधं १६ रामकोपादशेषाणां रक्ष
सां च तथा वधः कैकेय्या वरदानेन कृतं हि विकृतं कृतं १७ तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि
पतिताश्च निरीक्ष्य वानरान् भृशं चलितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान्स गृध्रराजः १८

नात्रागमनं संभवेदिति भावः १५ उक्तमेहेतन्नोकारणमाह रामलक्ष्मणयोरित्यादिश्लोकद्वयेन रामादीनां वनवासः राक्षसा
नां वालिनो वधश्च इदं विकृतं कैकेय्या वरदानेन कृतं हीति संबंधः कैकेय्या वरदानेन तु वा रामवनवाससमारम्भशायोपवेशपर्य
न्तं परिक्लेशनं सर्वं मासमितिभावः १७ तदसुखवचः श्रुत्वेति शेषः भृशं चकितमतिः उद्भ्रान्तचित्तः कृपणं दीनं १८ १२५

258 ग्रुस्यैवश्रपंवस्तुविति १९ कोऽत्रोघयतिसमायाहृष्टात्रवड्तिशेषः २० प्रश्रमेवास्कथमिति २१ गिरिदुर्गाज्जवद्भिरवतारयितुमिच्छेयं
ग्रात्मानमितिशेषः अवतारणाफलमाहयवीयसइति कतिष्टस्यपर्यः २२ श्रोतुमिच्छेयंश्रुषस्तमेयमागतेतिशेषः २३ यस्य
रामःप्रियःपुत्रःसदशरथोममभ्रातुः तथैवजटायुषः स्वस्याग्रतस्तन्त्रहात्मयतमानस्यजनस्याननिवासिनस्तस्यश्रसिद्ध

ततश्रुत्वातदावाक्यंमंगदस्यमुखोद्गतं अब्रवीद्वचनंगृध्रस्तीक्ष्णतुंडोमहास्वनः १९ को
यंगिराघोषयतिप्राणैःप्रियतमस्यमे जटायुषोवधंभ्रातुःकंपयन्निवमेमनः २० कथमा
सीज्जनस्थानेयुद्धंराक्षसगृध्रयोः नामधेयमिदंभ्रातुश्चिरस्याद्यमयाश्रुतं २१ इच्छेयंगि
रिदुर्गाच्चभवद्भिरवतारितुं यवीयसोगुणज्ञस्यश्लाघनीयस्यविक्रमैः २२ अतिदीर्घस्यका
लस्यपरितुष्टोस्मिकीर्तनात् २२ तदिच्छेयमिदंश्रोतुंविनाशंवानरर्षभाः भ्रातुर्जटायुषस्त
स्यजनस्थाननिवासिनः २३ तस्यैवचममभ्रातुःसखादशरथःकथं यस्यरामःप्रियः
पुत्रोज्येष्ठोगुरुजनप्रियः २४ सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्नशक्नोमिविसर्पितुं इच्छेयंपर्वतादस्मा
दवतर्तुमरिंदमाः २५ इत्यार्षेरामायणेषट्पंचाशःसर्गः ५६
विक्रमस्यजटायुषोविनाशः कथमभदितितस्यविनाशंश्रोतुमिच्छेयमित्यन्वयः कथंसखेत्यन्वयस्तत तज्जनस्याग्रे
भावात् २५ स्वस्यावतारणसापेक्षत्वहतमाहस्येति अवततुंअवतारयितुं २५ इतिपंचाशःसर्गः ५६

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ १९॰

259 अदृष्टस्वरमपि वक्तारं वचनस्वरापेतया अदृष्टस्वयमर्थमपि त्रयः तेन स्वरेण पर्यपि सति श्चितयोकः परितुष्टोऽस्मीति सन्देहयवनो भवति
तयापि नष्टकृष्ट्यः यतस्तस्य कर्मणा शंकिताः भरतागर्थ्यवचनमेव करोतीति तुहेतिभावः रोदोऽव हि ग्रामसामाग्य वसाय

शोकादनुष्टस्वरमपि श्रुत्वा वानरयूथपाः श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शंकिताः १ ते प्रा
यमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवगमाः चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रः सर्वान्नो भक्षयिष्यति २ सर्वथा प्रा
यमासीनानस्मान्द्विजो भक्षयिष्यति कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ३ एतां बुद्धिं
ततश्चक्रुः सर्वे ते हरियूथपाः अवतार्य गिरेः शृङ्गाद्गृध्रमाहांगदस्तदा ४ बभूवर्क्षरजा नाम
वानरेन्द्रः प्रतापवान् ममार्यः पार्थिवः पक्षिन्धार्मिकौ तस्य चात्मजौ ५ सुग्रीवश्चैव वाली च
पुत्रावोघबलावुभौ लोके विश्रुतकर्माभूद्राजा वाली पिता मम ६ राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वा
कूणां महारथः रामो दाशरथिः श्रीमान्प्रविष्टो दण्डकावनं ७ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि
भार्यया पितुर्निदेशनिरतो धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ८ तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता
बलात् रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् ९ ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहा

रूपे वेनकृतोमतिं २ सिद्धिं मरणरूपां ३ एतां बुद्धिं भक्षणाभीष्टत्वबुद्धिं ४ कोपं वो भयनीतिप्रश्नस्योत्तरमाह बभूवेति आ
र्यपितामहः पार्थिवो नराणामिति शेषः ५ ओघबलौ ओघसंख्याकपुरुषबलौ ६ स्थापयितारम्भमावितिशेषः १० १९॰

261 स्थापितवर्येकारणमाहमेति अभिषेचयतश्चमेवेचयत ॥ १० संस्थांवचस्या १८।१९ इतिपंचाशःसर्गः ५० तत्कजीवितैः
परिश्रांतस्यहृतस्यशरवाणेनहसेरणे एवंरथोहतस्तेनरामवाणेनवलीयसा ॥ संस्कृत
श्चापिरामेनजगामगतिमन्नमां नतोममपित्वाणस्वग्रीवेणमहात्मनः १२ वकारवा
चदःसंतोमेवचीनंममम मपिज्ञाविरुद्धोहिसुग्रीवःसचिवःसह निहत्यवालिनंरामस्त
मभिषेचयत ११ स्वराज्यस्थापितस्तेनसुग्रीवोवानरेश्वरः राजावानरमुख्यानाधेनप्रस्था
पितावयं १४ एवंरामप्रयुक्तास्तुमार्गमाणास्ततस्ततः वैदेहींनाधिगच्छामोभाजोसूर्यप्रभा
मिव १५ तेवयंदंडकारण्यंविचित्यसुसमाहिताः अज्ञानात्तुप्रविष्टाःस्मधरण्याविवरंविले १६
मयस्यमायाविहितंतद्विलंचविचिन्वतां व्यतीतस्तुत्रनोमासोयोराज्ञासमयःकृतः १७ ते
वयंकपिराजस्यसर्वेवचनकारिणः कृतांसंस्थामतिक्रांताःभयात्प्रायमुपाश्रिताः १८ क्रुद्धेत
स्मिंस्तुकाकुत्स्थेसुग्रीवेचसलक्ष्मणे गतानामपिसर्वेषांतत्रतोनास्तिजीवितं १९ इत्यार्षेसर्गः ५१
इत्युक्तःकरुणंवाक्यंवानरैस्त्यक्तजीवितैः सवाष्पोवानरानाहस्यचक्षुर्महाननः १ सर्वायया
त्यक्तजीवनाशाभयैःसवाष्पोःश्रुत्वाहरिर्नयनः १ आख्यातआख्यातवंतःभूतलोहर २ मममभ्रातजटायुर्नामवानरा यथाख्या

261 तदपि भ्रातृत्वं पुमपि ३ अथ शक्तिर्नास्तीत्यनेन पूर्वं महती शक्तिरासीदिति सूचितं तं देवा हृष्टेति पुरा संवृत्रवधे वृत्ते सति स जटा

श्री॰ पुरहेव जयैषिणौ हृतवधेनेन्द्रस्यानिष्टवलं वेनितौ पतञ्जयैषिणौ अभ्रवाप्य समं आकाशमार्गेण स्वर्गं गतौ नेतारागतरुवड्रूपाजवेता

रा॰कि॰ विजितस्थानामप्यत्राहमप्यादित्यं दर्पाद्वपयातौ स्वः अनन्तरमनुपपातयोरावयोर्मध्ये जटायुः सवितुरश्मिभिः शोषितोऽवसीदतीति याज

टी॰ अहं भावाद्दर्पतो वा ज्ञात्वा तदपि मद्बलं नाहं मे शक्तिमास्थाय भ्रातृवैरविमोहितौ ३ पुरा वृत्र

१२ वधे वृत्ते समहेन्द्रोऽहं च जयैषिणौ आदित्यमनुयातौ स्वो ज्वलन्तं रश्मिमालिनं ४ आवृत्याकाश

मार्गं तु जवेन स्वर्गतौ भृशं मध्यं प्राप्ते तु सूर्ये तु जटायुरवसीदति ५ तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यर

श्मिभिरर्दितं पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलं ६ निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वा

नरर्षभाः अहमस्मिन्वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ७ जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा संपातिना

तदा युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचाङ्गदस्तदा ८ जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया आ

ख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ९

तायहा जयैषिणौ परस्परौ येनोन्मन्त्र आदित्यः प्रथमं प्राप्य

तेनम आवयोः प्रवलः इतिप्रतिज्ञा पूर्वमितिशेषः आदित्यमनुपपातौ स्वः आदित्यमंडलगतौ ४ ५ निर्दग्धपक्षः सूर्यकिरणै

रितिशेषः भ्रातुर्जटायुषः प्रवृत्तिं वृत्तान्तं ७ जटायुषो भ्राता इत्यन्वयः ८ यदि जटायुषो रामभक्तस्य भ्राता यदि च मत्कथि

तेरामहनानंतरूपवस्तेन त्वया वचनं यदि तस्य रक्षसो निलयं जानासि तर्ह्याख्याहीति प्रार्थनेस्मोह ९

३१

262 अदीर्घदर्शिनं तं ग्रामगामिनं यानवेत्तकं रावणं अंतिके वाहृत्वा तिष्टंतं पदिजानासि निगदान् शासः १०।११।१२ ब्राह्मणान् लोकानृजुलश्रूया
नातलोकान् त्रैविक्रमान् त्रिविक्रमावतारेणाक्रान्तान् भूरादिलोकान् महासुरविमर्दान् देवासुरसंग्रामान् ११ रामस्येदं कार्यं

अदीर्घदर्शिनं तं वा रावणं राक्षसेश्वरः इति के यदि वा हा हा य दिजानासि शंससनः १० ततो ब्रवीन्म
हातेजा भ्राता ज्येष्ठो जवानुषः आत्मानुरूपं वचनं वानरान् संप्रहर्षयन् ११ निर्दिश्य पद्मोरुद्धो
हगतवीर्यः प्लवंगमाः वाङ्मात्रेणापि रामस्य करिष्ये प्रियमुत्तमं १२ जानामि ब्राह्मणान् लोका
न्विस्मोस्त्रैविक्रमानपि महासुरविमर्दान्वा ज्यमस्त तस्य शिमंभव्यते १३ रामस्य पदिदं कार्यं कर्त
व्यं प्रथमं मया रजयावत्सुते तेजः प्राणाश्च विधिविलाम मम १४ तरुणी रूपसंपन्ना सर्वाभरणभू
षिता ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना १५ क्रोशंती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी
भूषणान्यपविध्यंती गात्राणि च विधुन्वती १६ सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमं असिते रा
क्षसे भाति यथा विद्युदिवांबरे १७ तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् श्रूयतां मे कथयतो
निलयं तस्य रक्षसः १८

प्रथममेव एवं मया कर्तव्यं परंतु जरादिमत्वाद शक्यमिति भावः १४।१५।१६।१७
तानु रावणाद्ध्रियमाणतेन दृष्टां सीतां त्वेन ज्ञानदेतः रामस्य परिकीर्तनं १८

श्री॰
रामकि॰
टी॰
१६२

263 साचलंकाशतःशतयोजनेसमुद्रस्यद्वीपेतिष्टंतीतिशेषः तस्मिन्द्वीपेसालंकाविश्वकर्मणानिर्मिताः २॰ तस्याममेथिलीहृत्वाय २१
२४ विक्रमधंगच्छयेसर्थः २५ त्वानेनदिव्यत्तानेनपतार्हशीदिव्यत्तानभवत्ः कथममदिस्माकादातायास्वदेवयोनित्वप्रदेयादप
पुत्रोविश्रवसःसाक्षाद्भ्राताविश्रवणस्यच आमात्नेनगरीलंकांरावणोनामराक्षसः १९ ३
तोह्रीपेसमुद्रस्यसंपूर्णांशतयोजने तस्मिन्लंकापुरीरम्यानिर्मिताविश्वकर्मणा २॰ जांबूनद
मयेर्द्वारैश्चित्रैःकांचनवेदिकैः प्रासादैर्हेमवर्णैश्चमहद्भिःसुसमाहता २१ प्राकारेणार्कवर्णे
नमहताचसमन्विता तस्यांवसतिवैदेहीदीनाकौशेयवासिनी २२ रावणांतःपुरेरुद्धाराक्ष
सीभिःसुरक्षिता जनकस्यात्मजाराज्ञस्तस्माद्दक्ष्यथमैथिलीम २३ लंकायामथगुप्तायांसा
गरेणसमंततः संप्राप्यसागरस्यांतंसंपूर्णंशतयोजने २४ आसाद्यदक्षिणंकूलंततोद्रक्ष्य
थरावणं तत्रैवत्वरिताःक्षिप्रंविक्रमध्वंप्लवगमाः २५ ज्ञानेनखलुपश्यामिहदृष्टाप्रत्यागमिष्यथ
आद्यःपंथाःकुलिंगानांयेचान्येधान्यजीविनः २६ द्वितीयोबलिभोज्यानांयेचवृक्षफलाशि
नाः भासास्तृतीयंगच्छंतिक्रौंचाश्चकुररैःसह २७ श्येनास्तुचतुर्थंगच्छंतिगृध्रागच्छंतिपंचमं

बालवीर्यायपन्नानारूपयौवनशालि

त्यद्दितमार्गेणनाहृप्रागत्यादिः पंथाश्चाकाशमार्गः येचान्येधान्यजीविनस्त्याभिधानांकुलिंगाभुप्रसन्नगगनचारिणोधोतिजी
विनःपारावतादयः २६ वलिभोज्याःकाकाःवृक्षफलाशनाःशुकादयःभासाःजलवायसे २७ बलवीर्यमादिहंसविशेषणं २८ १६२

वैनतेयात् विनताङ्गजाद्गरुडात् अनेन दिव्यज्ञानेन देवः सोत्कर्षं प्रतिपादितः २९ भवतां त्वं कागमनोद्योगो ममास्तु पकाराय भवि
ष्यतीत्याशयेनाह गर्हितमिति येन त्वयि शिनाशिना रावणेन गर्हितं कर्म सीताहरणरूपं कृतं स्मतस्य भ्रातृकृतं वैरं प्रदिपपयन्तिका
र्यं न त्वमेकृतं भवेत् अपमत्तवनेनेनेति शेषः अष्ठुश्चाह त्रिपुरगणेयोधिनामित्यस्य स्थाने तु तं दृष्टव्यः ३० न केवलं दिव्यं वस्त्ररूपस्त्री
ताहद्वदस्य इति अपि शब्दो भिन्नक्रमः वस्त्रमिमनेन संबध्यते सौवर्णमिति विशेषणमतिहृदर्शीयत्वख्यातनाय ३१

ब्रह्मास्त्रं येनाहं मानो वैनतेयगतिः परा वैनतेयाच्च तोजम्म सर्वेषां वानरर्षभाः २९ गर्हितं तत
कृतं कर्म येन त्वमपि शिनाशिना प्रतिकार्यं त्वमेतस्य वैरं भ्रातृकृतं भवेत् ३० ब्रह्मास्त्राद्रूप
णामि रावणीज्ञानकी तथा अस्माकमपि सौवर्णं दिव्यं च वस्त्रं वलं तथा ३१ तस्मादाहारवी
र्येणानि सर्गेण च वानराः आयोजनशतात्मानाग्राहयेय मणामनि त्रिसत्त्वः ३२ अस्माकं विहिता
वृत्तिर्निसर्गेण वहेरतः विहिता वृक्षमूले च वृत्तिश्चारणयोधिता ३३ उपायो हि प्रपताक
स्थितं च वेवलग्गोमसः अभिगम्य तवैदेही समस्ताग्रामियमिच्छथ ३४ समवेदनेन मिच्छाभव

आहाररूवीर्येण आहाररूबलेन निसर्गेण सौवर्णेन निर्बंधनस्वभावेन च सा योजनशतपर्यन्तं च येष पणामः ३२ वृत्तिर्भक्ष्यग्रहणं चरण
योधिना कुक्कुटानां तत्त्वावासवृक्षमूले पर्वताग्रतरष्वग्रमात्रसंपादिका वृत्तिर्विहिता ३३ अविषय भाविना कार्यसिद्धिरित्याह
उपाय इति गामिच्छथ किंकिंधाप्रतीतिशेषः ३४ नेतुमितिमामितिशेषः भवद्भिरित्यकरणं तृतीया ३५

265

श्री·
रा·कि·
टी·
१६६

ततश्चास्मादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यंवानराः पतन्तोम्बरंपातिंनदनदीपतेस्तीरेदेशंतीरप्रदेशंत्वाउनस्त्वंदेशंप्रावासभूतंप्रदेशंप्रस्थानपित्वा
प्रकृत्यासीताहृतानमुपलभ्यतेवानराःस्पष्टावभूवुरितिसंबंधः २८ इत्यष्टमसर्गः। तेसर्वगर्षभाः ग्रस्तोस्वादंगृध्रराजेनभाषि
तंवचोनिशम्यानतसंहृष्टावभूवुरितिशेषः भूतलादुत्थायप्रायोपवेशासकेसर्थः २ सीताकोहरतितस्मीहृदयमापापवकेन

ततोनीवानतंदेशंतीरेतदनदीपतेः निर्दग्धपक्षंसंपातिंवानराःसुमहौजसः २९ तेपुनः
प्रापयित्वाचतंदेशंपतगेश्वरं बभूवुर्वानराहृष्टाःप्रवृत्तिमुपमहौजसः तेपुनःप्रापयित्वाच
तंदेशंपतगेश्वरे ३० इत्यष्टमसर्गः ५८ ततस्तदमृतास्वादंगृध्रराजेनभाषितं निशम्यतत्र
संहृष्टास्तेवचस्तवमर्षभाः १ जाम्बवान्वानरश्रेष्ठःसहसर्वैःप्लवंगमैः भूतलात्सहसोत्थाय
गृध्रराजमथाब्रवीत् २ क्वसीताकेनवाहृष्टाकोवाहरतिमैथिली तदाख्यातुभवान्सर्वंगति
भववनौकसां ३ कोदाशरथिबाणानांवज्रवेगनिपातिनां स्वयंलक्ष्मणमुक्तानांनचिंत
यतिविक्रमं ४ सहरीन्प्रीतिसंयुक्तान्सीताश्रुतिसमाहितान् पुनराश्वासयन्प्रीतइदंवचनमब्र
वीत् ५ श्रूयतामिहवैदेह्याःयथामेहरणंश्रुतं येनचापिममाख्यातंयत्रवायतलोचना ६
दृष्टारत्नाकवावर्ततेरतिसर्वंभवानाख्यातु १ कोज्ञानकीहर्ता स्वयंरामबाणेनोविक्रमेनचिंतयतीत्यर्थः ४ सीताश्रुतसमाहि
तान्सीताश्रवणैकाग्रचितान् ५ वैदेह्याहरणंयथामेमयाश्रुतंयेनचममाख्यातंयत्रसाप्रापत्स्त्रीवनावतंजशंतिश्रुतंतत

१२१

266 ततेवाहमुपमिति दुर्गोदुर्गेमेत्तीणः प्राणिवलंपराक्रममप्ययस्पस्यः १० यथाकामावाविषयेगंधर्वादेशेस्वभावात्ततएवस्व
भावादेयंपतमास्मीत्वाद्वथाश्त्यर्थः यस्मादेवमतः त्वयातेस्यातएवाहारकांतिणोममाहारार्थंस्वयेहरिःस्वर्योदयकाले
गतेममपुत्रः सोयमनामिषः प्राप्तश्चागतः १०।११ यतएवातः सममप्रीतिकर्हनोमयाहारसंरोधात्पीडितोऽर्थवचनेनस्वदेशा

अहमस्मिन्गिरौदुर्गेवद्धयोजनमायते विधान्निपतितात्वहं हृः क्षीणप्राणपराक्रमः ७ तो
मामेवंगतःपुत्रः सपार्श्वानामनामतः आहारेणयथाकालंविभर्तिपरंतोवरः ८ तीक्ष्णका
मास्तुगंधर्वाःस्तीक्ष्णकोपाभुजंगमाः मृगाणांतुभयंतीव्रंतानतस्तीक्ष्णत्वथावयं ९ सक
दाचित्तथातेस्यममचाहारकांक्षिणः गतःसूर्येहणिश्रामोममपुत्रोह्यतामिषः १० समया
हमभावाहुकोशेचपरिभर्त्सितः त्वत्पिपासापरीतेनकुमारःयततोवरः ११ समयाहारसं
रोधात्पीडितःप्रीतिवर्धनः अनुमान्ययथाततत्वमिदंवचनमब्रवीत् १२ अहंतातयथाका
लमामिषार्थस्वमास्तुतः महेंद्रस्यगिरेर्द्वारमावृत्यससमाश्रितः १३ तत्रसत्वसहस्राणांसाग
रांतरचारिणां पंथानमेकाध्यवसत्संनिरोद्धुमवाङ्मुखः १४ तत्रकश्चिन्मयादृष्टःसूर्योद
पितः मामनुमान्यतमापपित्वा यथानवमिदं वेद्यमाणां यममभुमा स्त्रियमादायगच्छवैभिनाजनवयाय
ववनमब्रवीत् १२ ससमाश्रितःस्थितः १३ पंथानसंनिरोद्धुमवमः संत्वयः १४ सूर्योदयसमयप्रभोऽदयकालेकस्तूर्यसममभा १५

267 कृतञ्चाहं हे राम हे राम त्वयेकृतनिश्चयो ऽहं तेन त्वितेनेनत्वामासामेवं यथोनमभियाचितो ऽस्मि अतएवासौ ऽस्मत्कृत इति भावः १६
तत्रहं तेन दिश्यामेति १७ अथ स सीकस्य तस्य गमनानंतरं खवरैर्भूतैः सिंहवारणादिभिः समाजितो ऽस्मि १८ हे तात नंदिष्यारावणाश्रा
प्यापिनीवसीमब्रुवन यतो ऽसौ सकलचौरद्यवसुसहितोः संश्रियं त्वां संप्राय मशापच्यगतो नत्ले स्वतिन्नातनिमर्थः १९ अथ सह

श्री·
रा·कि·
टी·
१२५

सो ऽहमश्वघ्नारार्थैतौ ऽहं ष्टाकृतेतिघः तेन सा त्वा वितीतेनयंथानमनुयाचितः १६ नवसा
मोपपन्नो नाथहंतो विघ्नेशुविः नीचेष्टोपिजनः कश्चित्किमगावतमहिथः १७ सपानस्तेजसा
व्यामसंतिपत्रिववेशितः अथाहं खवरैर्भूतैरभिगाममसमाजितः १८ दिष्ट्या जीवसिता
तेति अब्रुवन्मामहर्षयः कथंचित्सकलैश्चासौ रात स्वस्ति नपाये १९ एवमुक्त्वा ततो ऽहं तैः
सिंहः परमशोभनैः सवमे रावणभाजारत्न सा प्रतिवादितः २० हा त्वां सारथ्ये भार्यां रामस्य
जनकात्मजा भ्रष्टाभरणकोपभ्याशोकवेगपराजिता २१ रामलक्ष्मणयोनामशोकंती
मत्कमर्दिना एषकालात्ययस्तावदितिकालववखर २२ एतदर्थं समग्रं मे सुपार्श्वयोर्ना
मकोशतेमत्कमर्थं जा एषकालात्ययस्तावदितिकालववखर एतदर्थं समग्रमेसुपार्श्वःश्र
नीरावणः इतिसा रामभार्येतिवाहंश्रतिवेदितः स्तानः २० मवेदयत २२ तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्र
अतो ऽहं भ्रष्टाभरणावादिगुणो रामभार्या पप्पन्नस्थितइति एषनावन्मेकाल्लापरति समग्रमेतदर्थं सुपार्श्वमेभसवेदयत २१ २२ २३ १२५

268 वाग्बुद्धिभ्यांसाध्योयोगुणउपकारस्तन्मात्रवर्तनशीलेन पौरुषाश्रयंपराक्रमप्रतिष्ठाभूतं २४ किंचेहउपकारेणेनेवस्तंभव
त्वयोजनपक्षापितसमयोजननफलोपीत्याह वाग्भूतिभ्यामिति दाशरथेःकार्यंमद्विषयंवःसर्वेषांवाग्भूतिभ्यांयत्प्रियंकरिष्या
मितन्ममैवकार्यमतःसंशयोन! २५ विविताःयात्रेनिपोषः लोकानांत्राणनिग्रहेत्राणेदुष्टनिग्रहेचपर्याप्ताःसमा

यत्तत्कार्यंमयाकर्तव्यंवाग्बुद्धिगुणवर्तिना श्रूयतांतन्नवक्ष्यामिभवतोपौरुषाश्रयं २४ वा
ग्भूतिभ्यांहिसर्वेषांकरिष्यामिप्रियंहिवः यद्दिदाशरथेःकार्यंममतत्रात्रसंशयः २५ न
न्वेतोमतिश्रेष्ठावलवंतोमनस्विनः प्रहिताकपिराजेनदेवैःपितृरासदाः २६ रामलक्ष्म
णवाणश्चविदिताःकंकपत्रिणः त्रयाणामपिलोकानांपर्याप्तास्त्राणनिग्रहे २७ काम
मवल्कदशग्रीवस्तेजोवलसमन्वितः भवतांवसमर्थानांनाकिंचिदपिदुष्करम् २८ नद्दलं
कालसंगेनवक्रियतांबुद्धिनिश्चयः नहिकर्मसुसज्जंतेबुद्धिवंतोभवद्विधाः २९ इत्यार्षेप
कोनषष्टितमःसर्गः ततःकृत्वादर्कस्तांतरद्धंवरूढवयेषपाः उपविष्टागिरौरम्यापरिवी
यंसमंततः १

हाःदक्षः २७ यद्यपिदशग्रीवोलोकदृष्ट्याअवलस्तथापिभवतांवामेलक्ष्मणेनसहायवत्त्वेनवम
मर्थानांनकिंचिदपिदुष्करंभविष्यतीतिसंवंधः २८ कालसंगेनकालविलंवेन मज्जंतेप्रसक्ताभवंति २९ इतिसर्गः कृत्वा
दकंजाताशुनिमित्तकृतयावलौकिकक्रियंग्रामंपरिवार्यउपविष्टाइतिसंवंधः १

269 जनितप्रत्ययं निशाकरमुनिकृतां रामदूतागमनप्रस्तावप्ररोहादिदर्शनात् निशाकरवचसि विश्वस्तो हर्षादात्मानं समुपासीनं मंगदं प्रति पुनरब्रवीत् २ स्वकृतान् कथयन् सीताहर्तारं कथयामीति प्रतिजानीते यथा जानामि मैथिलीमिति वक्तुं वि

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ १२५

नमंगदं समासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतं जनितप्रत्ययो हर्षात्संपातिः पुनरब्रवीत् २ कृत्वा निः

शब्दमेकाग्राः शृण्वंतु हरयो मम तत्त्वं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिली ३ अस्य विंध्य

स्य शिखरे पतितोस्मि पुरा वने सूर्यतापपरीतांगो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ४ लब्धसंज्ञ

स्तु षड्रात्राद्विवशो विव्हलन्निव वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन ५ ततस्तु साग

राञ्छैलान्नदीः सर्वाः सरांसि च वनान्यटविदेशांश्च समीक्ष्य मतिरागता ६ हृष्टपक्षिगणाकी

र्णः कंदरोदरकूटवान् दक्षिणस्योदधेस्तीरे विंध्योयमिति निश्चितः ७ आसीच्चात्राश्रमं

पुण्यं सुरैरपि सुपूजितं ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपा भवत् ८ अष्टौ वर्षसहस्रा

णि तेनास्मिन्नृषिणा गिरौ वसतो मम धर्मज्ञे स्वर्गते तु निशाकरे ९ अवतीर्य च विंध्याग्रात्कृ

च्छ्रेण विषमाच्छनैः तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः १०

कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः नमन् ५८ कंदरा ... दरेयस्य स चासौ कूटवान् शृंगवान् निःसर्थः निश्चितः निश्चितवान् ७८ निशाकरे स्वर्गते सति तेन ऋषिणा विना अस्मिन् गिरौ वसतो मम अष्टौ वर्षसहस्राणि अतीतानीति शेषः ९ ऋषेरवस्थानकाले मम पतनात् ततः ऋषिदर्शनप्रकारमाह अवतीर्येत्यादि

१२५

270 तमृषिं द्रष्टुकामोस्मि द्रष्टुकामोः भूवमित्यर्थः ग्रतपवउः खेनतद्भ्यागामभ्यागतः ननुतद्वासोद्वेति त्वयाकथंज्ञातमतआ
हजटायुषेति ग्रथिगतःसेवितइत्यर्थः ॥१२ उटजद्वारमुपाहृत्तसमदेस्तानोदस्रवतयाभ्यागतो १४ तस्यच्छेवाचोग्यत
तमृषिं द्रष्टुकामोस्मि उः खेनाभ्यागतेभृशं जटायुषामयाचैववद्धशोभितसमेय ॥ तस्याश्र
मपदाभ्याशे वद्धवानाः समाधिनः वृक्षोनापुष्पितः कश्चिदफलोवानदृश्यते १२ उपेत्यवा
श्रमेपुण्यं पहृतमूलमुपोषितः द्रष्टुकामःप्रतीक्षेवमगवन्तान्निशाकर ॥३ मुख्यापपश्यमहं
सुमहाग्निज्वलिततेतजसं कृताभिषेकेउथषमुपाहृत्तमदस्रावे १४ तमहत्त्वाःसवराख्यागाः॥
सिद्धानानामहींस्रपा परिवार्योपगच्छतिहातातवयाणिनोयथा १५ ततःप्राप्तस्त्रोपज्ञानाता
निसम्मानिवेयतुः प्रविष्टराजनिर्यथासर्वसामान्यकेवसे १६ ऋषिस्तुदृष्टामोतस्थः प्रवि
ष्टस्त्राश्रमेयुतः मुहूर्तसाज्ञात्रिगम्यततःकार्यमपृच्छत १७ सोमयैकल्यताहृष्टारोभ्यागते
नावगम्यते पुत्रिदम्याविमोपद्धोप्राणाण्ड्वापिषशरीरके १८ गस्थौहिद्रष्टुछवामेभातरिमृस
मेजवे गस्थांगणांचैवराज्ञानोभ्रातारोकामरूपिणा १९ प्रदर्शनापनयोमहिस्वाजिर्यगपानिसेव्यत्वयामा
हतमस्ताइति १५ मामंत्राश्रमंमागतं १६।० हेसौम्यतेतमेतांवैकल्यंहृद्द्वानावगम्यतेनप्रतिज्ञापत्तेभवान् वैकल्पमेवाहस्र
ग्रिदम्याविवग्रतपवपारीरकेग्रल्पेपशरीरे प्राणाङ्काषिप्राणएवलोविक्रिमाग्रपितेदपिप्रायाइत्यर्थः १८ १९

271 स्वहस्तेनैतां प्रगृहीणीतो ३० किं कीदृशं व्याधीनां समनुस्थानं ग्रयंदंडःके सहतः ३१ इति सर्गः तद्दारुणं वर्म इंदेशाय इहरूपं प्रेसे
श्री· नरुक्त्वं सहसादर्पात्हृतं १ तदेवाह भगवन्निति ब्रह्मणायुक्त त्वात्वरिस्थानतत्तथापद्मनाशफलकानुचिंतकर्मकारणजस्यजया

रा·कि· ऽपेहस्त्वं तमसंपातजदाशरनुजन्मलव मानं षंरूपमास्थायवरहणीतो चरणौ मम ३० किं ते
टी· व्याधिसमस्थानं पद्दयोः पतनं कथं दंडो वायं कृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ३१ इत्याधि
१२९ ष्टितमः सर्गः ततस्तदा हरेण कर्मंडुक्कारं सहसाकृतं श्रावयद्वेसने सर्वस्तथानुगमनं तथा
भगवान्ब्राह्मणयुक्तं वाल्लज्जयाव्याकुलेंद्रियः पौरश्रांतानपाक्रोशमेवं वचनपरिभाषितं २ अ
हं वैवनटाश्वसंवर्षाङ्गगमोहितो श्राकाशंपतितौ वीरौ जिज्ञासितोऽपराकर्म ३ कैलास
गिरवैरवधामेनेनामग्रतः पुण्यं रथिः स्यादनुपतत्व्यापावदस्त महागिरिं ४ अथावायु
गपस्यामोऽप्रपश्याव महीतले रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक्पृथक् ५ क्वचिद्धादित्र
वोषाणां क्वचिन्नूपुरनिःस्वनः गायंतीस्त्रीगणा वह्नीः पश्यावो रक्तवाससः ६

श्राकुलेंद्रियस्याहं प्रतिभाषितुं स्वमग्नं वंदारं वृशक्ये मितयापि कथं विद्धवी मिति शेषः २ संवर्षान्नपतनस्यथी विषयस्त्रर्थी
नाः ३ पाणिवधावृतिस्तां कुर्वा प्रतिज्ञानमेवाहरविरिति ४ युगपन्नावाकाशमिति शेषः अपश्याव दृष्टवंतौ क्वचि १२९
हर्षदिकग्रटमाविशेषे ६

272 आकाशे आकाशाय यथा दर्वाक तं भूवर्तिवनं शाड्वलस्थितं शाड्वलानो वा लतागवदेशानामिव संस्थानं यस्य ततः ७ उपलैः सरस

पाणै ८ नागाः गजाः ९ तदा सवितरि मध्यं प्राप्ते मोहच्छिन्नविभ्रमः मच्छीर्षे दियैः सह मनस उपप्लवः १० मोहमहोर्मिप्लवस्रोताय

तिनदिशि तिकिमिव सर्वं नियतः नियतसंस्थानविशेषा युगान्ते अग्निनादग्धो हतो लोक इव ॥ मनस्त्वमेयश्रेयंप्रवलानाश्रय

तां गमस्तस्य वाकाशमादित्य पमास्थितो आवामालोकयाव स्वच्छं तं शाड्वलसंस्थिते ७ उपले

विवसंच्छन्नाड्वपणे तं भूः शिलोच्चयैः आश्रयणाभिस्त्रमेवीतास्तैरिव वसंदराः ८ हिमवांश्च

वविंध्यश्च मेरुश्च समहाणवैः भूतले संप्रकाशंते नागाइव जलाशये ९ तीवः सेद श्राविद

स्वेदस्त्व मयैवासी तदा वयोः समाविशाति मोहश्च मोहान्मूर्छा च दारुणा १० न दिक

विज्ञायते याम्या न चाग्नेयी न वारुणी युगान्ते नियतो वाले हतो दग्धइवाग्निना ॥ मनस्त्व

मेहतेमस्य यः सन्निवर्तिनु संश्रये यत्नेन मद्यतायस्मिन्मनः संधाय चक्षुषी १२ यत्नेन मह

ताभूयो भास्करः प्रतिलोकितः तल्पदृष्टिप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ १३ जदाश्रमाम

भूतेवदृतीरिंद्रियं प्राप्यतेन सह भूयोः धिकं दृतं सौरतेनस्सा प्रतिहतदर्शनशक्तिकमभूत महतायत्नेन रश्मिंस्सूर्ये च नस्मृत्त्वषीम

नश्चसंधाय महतायत्नेन भूयो रविः समवलोकितः ग्रहस्पीजे हृदीपातच्छिनावाध्य १२ १३ ततः सूर्यदर्शनानंतरं अना

दृश्चा मोहवशादिति पाठः तं दृष्टेति मोहात्मतं जटायुं दृष्टा सूर्यसमेप वसां काषामदेशादात्मानं स्वशरीरं जटायुवग्राणं

273 प्रमादात्पक्षयोर्विहतत्वेसूर्याद्दहिष्यतीतिबुद्ध्यभावात् तत्रतस्मिन्कालेनिर्दग्धपक्षोवायुपथात्पतितंजटायुषंजनस्थानेप
श्री॰ तितमाशंकेउत्प्रेक्षितवान् अहंतुविंध्येपतितः १५ १६ शिखरात्पतिष्येस्माहेतिशेषः १७ इतिषष्टितमः । पक्षौप्रपक्षौस्तनूप

पक्षाभ्यांचमयागुप्तोजटायुर्नप्रदह्यत प्रमादात्तत्रनिर्दग्धःपतन्वायुपथादहं १५ आशंकेतं

रा॰कि॰ निपतितंजनस्थानेजटायुषं अहंतुपतितोविंध्येदग्धपक्षोजडीकृतः १६ राज्याच्चहीनोभ्राताच

टी॰ पक्षाभ्यांविक्रमेणच सर्वथामर्तुमेवेच्छन्पतिष्येशिखराद्गिरेः १७ इत्यार्षेरामायणेसर्गः ६१

१६२ एवमुक्त्वामुनिश्रेष्ठमरुदंदुःखितोभृशं अथध्यात्वामुहूर्तंचभगवानिदमब्रवीत् १ पक्षौच

तेप्रपक्षौचपुनरन्यौभविष्यतः प्राणाश्चक्षुषीचैवविक्रमश्चबलंचते २ पुराणेसुमहत्का

र्यंभविष्यंहिमयाश्रुतं दृष्टंतेनतपसाचैवश्रुत्वाचविदितंमम राजादशरथोनामकश्चिदिक्ष्वा

कुनंदनः तस्यपुत्रोमहातेजारामोनामभविष्यति ४ अरण्यंचसहभ्रात्रालक्ष्मणेनगमिष्य

ति तस्मिन्नर्थेनियुक्तःसन्पित्रासत्यपराक्रमः ५ नैर्ऋतोरावणोनामतस्यभार्यांहरिष्यति रा

क्षसेंद्रोजनस्थानादवध्यःसुरदानवैः ६

तमहापक्षौ प्राणाश्चक्षुराणः चक्षुषीउद्भूतशक्तिके २ पुराणेनारदादिभिरुच्यमानेभविष्यतिरामचरितेमयाश्रुतंविदितंतेन

तपसादृष्टंच ३ किंतत्राराज्येत्यभिः ४ तस्मिन्नर्थेप्ररण्यगमनरूपे ६ ॥ १६०

२७५ प्रलोभयंतीं प्रलोभ्यमाना ७ परमान्नं पायसे ज्ञात्वा निराहारतामिति शेषः वासवो दास्यति स्वगुरुपद्मद्वारेति शेषः ८ विलाय
प्रभूलसर्शितादिपैर्दैवविन्हैर्निश्चित्य निर्वापयिष्यति दास्यति ९ दानमंत्रः यदि जीवति तदा पुनरिष्ट त्वं कांते रे देवत्वं गच्छतोः

सात्विकामैः प्रलोभयंतीमद्यैर्भोज्यैश्च मैथिली ॥ न भोक्ष्यति महाभागा दुःखमग्ना यशस्विनी
परमान्नं च वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः ॥ पदत्तममृतप्राख्यं सुराणामपि दुर्लभं ८ तद्दत्वे
मैथिलीं प्राप्य विज्ञाय शक्रादिदं विति ॥ अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वापयिष्यति ९ यदि जी
वति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः ॥ देवत्वं गच्छतो वापि तयोरन्नमिदं त्विति १० एष्यंति प्रेषितास्तत्र
रामदूताः प्लवंगमाः ॥ आख्याया राममार्यां हि त्वया तेभ्यो विहंगमः ॥ ११ सर्वा यातु नगं तत्र मी
दृशः ज्ञात्वा मिथ्यासि दीर्घकालो भवनीदं स्वपतोन प्रतिपत्स्यसे १२ अतस्त्वयमदेकं तेम
येवत्सां सपदत्तं कं ग्रहस्य त्वं तु लोकानामिदं कार्यं करिष्यसि १३ तथापि त्वल्पकं तं च
तयोश्चरपुत्रयोः बालानां सराणां च वसतीनां वासवस्य च १४ इच्छामि त्वामपि द्रष्टुं भ्रात
रौ रामलक्ष्मणौ नेच्छेवि रथायां पितृभ्रातृस्य देकलेवरं १५ महर्षिस्त्वब्रवीदेव दृष्टत्वाद्यदि

प्राप्नुवतोरपि दर्शयिष्यतीति शेषः १० तत्र लकायां गतं पश्यंति आगम्य पश्यंतीति रहेति शेषः ११ नगं त्वं इमं देशं विहायेति शे
षः १२ यत्त्वं वतो हि यापल्याद्रेन त्वमेव नाम व्रतयेति भावः १३ कर्तव्यं कार्यमित्यादिः १४ हर्षिंसिद्द त्वाद्यदर्शनेनायस्पसः १५

सीताः १५ इत्यादिसर्गाः ५२

रविसर्गः ५२

श्री. 275 मोघशास्यमाविदेवकार्यसाधकत्वेनस्तुत्वा अभ्यनुज्ञाप्यआश्रमंप्र १ पर्वतकंदराद्देहंमानैः शनैर्विसर्पित्वातिःस्वतिविंध्यंवि
ध्यपालयवं भवतः आगमनमितिशेषः २ यतस्यकालस्यमुनेसंवादानंतरकालस्यसाग्रंवर्षशतंगतमहोनेनवाची तेन
वा. कि. किंचिदधिकाष्टवर्षसहस्रमर्थः शाकतस्यैवतेनोक्तेः ३ वितर्कैर्विचारैः संतापः पक्षादिहीनत्वेनवृतः ४ ममप्राणानात

टी. एतैरन्यैश्चबहुभिर्वीर्यैर्वाक्यविशारदः मांप्रशस्याभ्यनुज्ञाप्यप्रविष्टःसस्वमाश्रमः १ कंद
१२८ रात्तुविसर्प्याहंपर्वतस्यशनैःशनैः अहंविंध्यंसमारुह्यभवतःप्रतिपालये २ अद्यत्वेत
स्यकालस्यसाग्रंवर्षशतंगतं देशकालप्रतीक्षोस्मिहृदिकृत्वामुनेर्वचः ३ महाप्रस्थानमा
साद्यस्वर्गतेतुनिशाकरे मांनिर्दहतिसंतापोवितर्कैर्बहुभिर्वृतः ४ उदितांमरणेबुद्धिंमुनि
वाक्यैर्निवर्तये बुद्धिर्यातेनमेदत्ताप्राणानांरक्षणेमम ५ सामेपनयतेदुःखंदीप्तेवाग्निशिखा
तमः बुध्यताचमयावीर्यंरावणस्यदुरात्मनः ६ पुत्रःसंतर्जितोवाग्भिर्नत्राताममैथिलीकथं
तस्याविलपितंश्रुत्वातौचसीताविनाकृतौ ७ नमेदशरथस्नेहात्पुत्रेणोत्पादितंप्रियं त

रक्षणेनयाबुद्धिर्दत्तासामेदुःखमपनयते ५ रावणस्यवीर्यंबुध्य स्यत्वेवंब्रुवाणस्यसंपातेर्वानरैःसह ८
तामस्ववीर्याद्स्मिनिजानन्नामयाकथंमत्रातेतिसंतर्जितः ६ हारामलक्ष्मणयोरेवंतस्यापिविलपनंश्रुत्वातौरामलक्ष्मणौ
सीताविनाकृतौइतिसिद्धान्तावेववचः श्रुत्वादशरथस्नेहादवश्यकर्तव्यप्रियंमेपुत्रेणनोत्पादितं ७ ८ १२८

276 ग्रहणाछेदैः ग्रहणावलीषु छेदैः ९१. सिद्धिश्रमयः कार्यसिद्धिविश्वासः ६ राजिंतित्वासः उत्पितपदैः श्राग्वत्स्वगतिं विज्ञातुमि
च्छुः ७ विक्रमसाध्यैः स्फुदयैसीतायिगमरूषेउन्मूत्वाः १५ श्रभिजिदभिमुखाः श्रभिजिन्नक्षत्रंप्रतिद्वकाः दिशोद्दितणाम्

इमेततवस्त्वदापतोसमुद्रंवनचारिणां सहृष्टास्वततंपतेरुक्तेतेरणाछेदैः ९ प्रहर्षमुत्तले
लेभेवानरांश्चेदमब्रवीत विशाकरस्यराजर्षेः प्रसादादमितौजसः १० आदिष्टरश्मिनिर्दिग्धो
पदौपुनरुपस्थितौ यौवनेवर्तमानस्यममासीद्यःपराक्रमः ११ तमेवाद्यावगच्छामिवलंपौरु
षमेवच सर्वथाक्रियतांयत्नःसीतामधिगमिष्यथ १२ फलत्वाभोममायंववःसिद्धिप्रतियका
रकः इत्युक्त्वावानरेभ्यस्तत्वोन्नयातिपतगोत्तमः १३ उपपातगिरेःश्रृंगाज्जिज्ञासुःखगमोगतिं
तस्यतद्ववनंश्रुत्वाप्रीतास्तेहृष्टमानसाः १४ वभूवुर्हरिशार्दूलाविक्रमाभ्युदयोन्मुखाः १
श्रथपवनसमानविक्रमाःप्लवगवराःप्रतिलब्धपौरुषाः श्रभिजिदभिमुखादिशंययुर्जन
कसुतापरिमार्गणोन्मुखाः १६ इत्यार्षेसर्गः ६१ श्राख्यातागृध्रराजेनसमुत्प्लुत्यप्लवंगमाः
संगताःप्रीतिसंयुक्ताविनेदुःसिंहविक्रमाः १ संपातेर्वचनंश्रुत्वाहरयोरावणाद्वधं हृष्टासागर

निरोधः १९ इतिविश्रुतिनमःसश्राख्याताः श्राख्यातसीतावृत्तांताः संगतामिलिताः १ हरयःसंपातेर्वचनंश्रुत्वासीतादर्श
नकांक्षिणः सतःरावणत्वयेरावणानिलयभूतलंकाद्वीपमुद्दिश्यसागरतत्मार्गभूतसमुद्रिमाजग्मुरितिसंबंधः २

रामाय॰ सीता॰ टीका॰ ९१

277 तं देशं सागरतीररूपं देशमभिगम्य अयं महतो लोकस्य सचराचरस्य कृत्स्नस्य प्रतिबिंबमवस्थितं तं समुद्रं ददृशुः न समवदत्तिणस
श्री· मुद्रस्योत्तरां दिशमाश्रित्य सन्निवेशं अवस्थितिस्थले चक्रुः २ ऊर्मिभिश्च समाकुले सागरमितस्तु कर्षः ३ प्रसुप्तमिव चान्यत्र
रा·कि· अभिगम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिबिंबमवस्थितम् १
टी· दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशं सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः २ सत्त्वैर्मह
१२५ द्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले व्यात्तास्यैः सुमहाकायैरूर्मिभिश्च समाकुलम् ३ प्रसुप्त
मिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः क्वचित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिराहृतम् ४ संकुलं दानवेन्द्रै
श्च पातालतलवासिभिः रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः ५ आकाशमिव दुष्पारं सा
गरं प्रेक्ष्य वानराः विषेदुः सहिताः सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन् ६ विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सा
गरस्य निरीक्षणात् आश्वासयामास हरीन्भयार्तान्हरिसत्तमः ७ तान्विषादेन महता
विषण्णान्वानरर्षभान् उवाच मतिमान्काले वालिसूनुर्महाबलः ८ न विषादे मनः का
र्यं विषादो दोषवत्तरः विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥
निरालंबदेशे अन्यतः अन्यत्र पर्वतमात्रैः तत्सदृशैर्जलराशिभिरूर्मिभिः ४ ब्रुवन् अब्रुवन् ६ हरिसत्तमः अंगदः ७
विषादेन विषादकारणेन ८ विषादो दोषवत्तरः अस्य विवरणं विषादो हन्तीत्यादि ॥ १२५

278 यंविषादोनसहतेयमभिभवतितस्यतेजसाहीनस्यविषादवशादितिभावः १२ अनुमामत्रतत्पुरुष १९ सत्समर्थस्तस्यासंथासे
यंविषादोनसहतेविक्रमेसमुपस्थिते तेजसातस्यहीनस्यपुरुषार्थोनसिध्यति १२ तस्यांरा
त्र्यांव्यतीतायामंगदोवानरैःसह हरिवृद्धैःसमागम्यपुनर्मंत्रममंत्रयत् १३ सावानराणांध्व
जिनीपरिवार्यांगदंबभौ वासवंपरिवार्येवमरुतांवाहिनीस्थिता १४ कोन्यस्तांवानरींसेनांश
क्तःस्तंभयितुंभवेत् अन्यत्रवालितनयादन्यत्रचहनूमतः १५ ततस्तान्हरिवृद्धांश्चतच्चसैन्य
मरिंदमः अनुमान्यांगदःश्रीमान्वाक्यमर्थवदब्रवीत् १६ कइदानींमहातेजालंघयि
ष्यतिसागरम् कःकरिष्यतिसुग्रीवंसत्यसंधमरिंदमं १७ कोवीरोयोजनशतंलंघयेत्
प्लवंगमः इमांश्चयूथपान्सर्वान्कोमोचयतिमहाभयात् १८ कस्यप्रसादाद्दारांश्चपुत्रांश्चै
वगृहाणिच इतोनिवृत्ताःपश्येमसिद्धार्थाःसुखिनोवयं १९ कस्यप्रसादाद्रामंचल
क्ष्मणंचमहाबलं अभिगच्छेमसंहृष्टाःसुग्रीवंचवनौकसं २० यदिकश्चित्समर्थोवः
सागरप्लवनेहरिः सददात्विहनःशीघ्रंपुण्यामभयदक्षिणां २१ अंगदस्यवचःश्रुत्वान
तामसर्वाणमतिसायसतोहर्षः १-२२ कश्चित्किंचिदब्रवीत् स्तिमितेवाभवत्सर्वातत्रसाहरिवाहिनी २२

श्री॰ रा॰ कि॰ टी॰ १५०

279 विपदेशपकुलेविगतः अपदेशाः कलंकोयस्मात्तादृशेकुले पूजिताः राज्ञामहाबलत्वेनसत्कृतः २४ संगोऽप्रतिहतिः

सर्वेबलवतांश्रेष्ठाभवंतोदृष्टविक्रमाः आर्यदेशपकुलेजाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः २४
नहिवोगमनेसंगः कदाचित्कस्यचिद्भवेत् ब्रुवध्वंयस्ययाशक्तिः प्लवनेप्लवगर्षभाः २५
इत्यार्षेसर्गः ६४ ततोंगदवचः श्रुत्वातेसर्वेवानरर्षभाः स्वंस्वंगतौसमुत्साहमूचुस्तत्रयथा
क्रमम् १ गजोगवाक्षोगवयः शरभोगंधमादनः मैंदश्चद्विविदश्चैवसुषेणोजांबवांस्तथा २
आबभाषेगजस्तत्रप्लवेयंदशयोजनं गवाक्षोयोजनान्याहगमिष्यामीतिविंशतिं ३ गवयो
वानरस्तत्रवानरांस्तानुवाचह त्रिंशतंतुगमिष्यामियोजनानांप्लवंगमाः ४ शरभस्तानु
वाचाथवानरान्वानरर्षभः चत्वारिंशद्गमिष्यामियोजनानांनसंशयः ५ वानरस्तुमहाते
जाअब्रवीद्गंधमादनः योजनानांगमिष्यामिपंचाशत्तुनसंशयः ६ मैंदस्तुवानरस्तत्रवानरां
स्तानुवाचह योजनानांपरंषष्टिमहंप्लवितुमुत्सहे ७ ततस्तत्रमहातेजाद्विविदःप्रत्यभा
षत गमिष्यामिनसंदेहः सप्ततिंयोजनान्यहं ८

ब्रुवध्वंब्रूत २५ इत्यार्षेचतुःषष्टितमःसर्गः ६४ गतौगमनविषयेस्वंस्वंस्वकीयमुत्साहमूचुरितिसंबंधः १ २ ० ८ १५०

280 तेषां कथयतां तेषु कथयत्सु वृद्धतरस्तेषामिति निर्धारणे षष्ठी ।१० स्मरत्सूर्यः प्लवंगमेन कृच्छ्रप्राप्तैः सांप्रतं काले
संप्रतिकाले ।१२।१४ मयेति त्रिविक्रमं त्रयाणां विक्रमाणां पादविन्यासानां समाहारस्त्रिविक्रमं क्रममाणः सनातनो विष्णुः पूर्वम

सुषेणस्तु महातेजाः प्रोक्तवान्कपिसत्तमः अशीतिं योजनानां तु प्लवेयं वानरर्षभाः तेषां कथ
यतां तत्र सर्वांस्ताननुमान्य च ततो वृद्धतरस्तेषां जाम्बवान्प्रत्यभाषत ।१० पूर्वमस्माकमप्या
सीत्कश्चिद्गतिपराक्रमः ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म सांप्रतं ।। किं तु नैवं गते शक्यमिदं का
र्यमुपेक्षितुं यदर्थं कपिराजश्च सांप्रतं कृतनिश्चयः ।१२ सांप्रतं कालभेदेन या गतिस्तां निबो
धत नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः ।१३ तांश्च सर्वान्हरिश्रेष्ठान् जाम्बवानिदमब्रवीत्
न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः ।१४ मया महाबलश्चैव यज्ञे विष्णुः सनातनः प्रदक्षि
णीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमः ।१५ स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मन्दविक्रमः यौवने च तदा
सीन्मे बलमप्रतिमं परैः ।१६ संप्रत्येतावतीं शक्तिं गमने तर्कयाम्यहं नैतावता च संसिद्धिः का
र्यस्यास्य भविष्यति ।१७ अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा अनुमान्य तदा प्राज्ञो जाम्बवन्तं म
हाकपि ।१८

यज्ञे प्रदक्षिणीकृतः संबंधः अनेन ब्रह्मांडप्रदक्षिणामुक्तं भवति ।१५।१६ एतावता गमनेन ।१७।१८

श्री० रा० कि० टी० २८१ १९ २० भवान्योजनानां शतं सहस्रं वा गत्वा प्रतिनिवर्तितं कामं शक्तः तथाप्येष विधिः स्मृतः स्वामिप्रस्थापनं नोत्तरेण न विधीयते हि २१
तदेव विवृणोति नहीति हे प्लवगसत्तम प्रेषयिता स्वामी कथंचन केनापि प्रकारेण प्रेष्यान हि प्रेषयतीति शेषः २२ कालत्रं रक्षणीयत्व
ग्रहमेतन्न सिध्यामि योजनानां शतं महत् विवर्तितेन मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चिता १९ त्वमुत्ता
वहरि श्रेष्ठ ज्ञातवान्वा को विदः जायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तमः २० कामं शतसहस्रं वा
न ह्येष विधिरुच्यते योजनानां भवान्शक्तो गंतुं प्रतिनिवर्तितुं २१ नहि प्रेषयिता तात स्वामी प्रे
ष्यः कथंचन भवतायं जनः सर्वः सर्वं प्लवगसत्तमः २२ भगवान्कलमस्माकं स्वामिभावे व्यव
स्थितः स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परंतप २३ अपि वैतस्य कार्यस्य भवान्मूलमरिंदम तस्मात्क २
त्रवां तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् २४ मूलमर्थस्य संरक्ष्यं सैष कार्यविदां नयः मूले हि सति सि
ध्यंति गुणाः सर्वे फलोदयाः २५ तद्भवानस्य कार्यस्य साधनं सत्यविक्रमः बुद्धिविक्रमसंप
न्नो हेतुरत्र परंतपः २६ गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तमः भवंतमाश्रित्य वयं समर्था ह्य
स्य स्वामिभावे स्वामित्वे एषा गतिर्लोकस्येति शेषः २३ तदेव स्पष्टमाह तस्मादिति २४ नयो निश्चयः गुणाः प्रधानभूतास्ता
श्चाः फलोदयाः फलोन्मतयाः सिध्यंतीति २५ साधनपदस्यैव व्याख्यानं हेतुरिति २६ गुरुर्युवराजत्वात् २७ १५१

२८४ २८ १९१- गमने किष्किंधागमने ११ ततस्मादस्य कार्यस्य तत्र दलघुनस्य गतिः शक्तिस्यधानभवद्भिर्तिदिताश्रयेन तथा
भवानेव तत्र इदिशप संचिंतयितुमर्हति यत्तो भवानहृष्टार्थः बुद्धिमत्वाद्दृष्ट्वादतपरादीकृतसमस्तकृत्याकृत्यस्तवनार्थेः

उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं तं तवंतं महाकपिं प्रतिवोवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथांगदः १८ यदिना
हं गमिष्यामि नात्मोवा रघुंगव पुनःखल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनं १९ नह्यकृत्वा
हरिपतेः संदेशं तस्य धीमतः तत्रापि गत्वा प्राणानां न पश्यामि परीक्षणं २० सहिप्रसादेचा
प्यर्थे कोपे चापि हरीश्वरः अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् २१ तत्तदास्य स्य कार्यस्य
न भवत्यन्यथा गतिः तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिंतयितुमर्हति २२ सोंगदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः
प्लवगर्षभाः जांबवानुत्तमं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोंगदं २३ तस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित्परि
हास्यते एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति २४ ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकांतमा
श्रित्य सुखोपविष्टं संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमंतमेव २५ इत्यार्षे किष्किंधाकां
डे सर्गः ६५ अनेकशततसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीं जांबवान्समुदीक्ष्यैवं हनूमंतमथा

त्यर्थः २२ कार्यस्य न परिहास्यते अननुष्ठानमिति शेषः यदोषंतमित्यर्थः २४ प्रतीतं प्रख्याते २५ इति पंचषष्टितमः सर्गः ६५ ।

श्री
रा कि
टी
१५२

283 हेवीरवानरलोकस्यहतस्यद्विष्यःकिंनजल्पसीत्यन्वयः २ बलेतवसमसुग्रीवस्त्वनुकर्षः ३ अरिष्टनेमिनः अरिष्टनेमेःकाश्यपस्यसर्वपक्षिणा
मुत्तमोगरुत्मानिवभवान् सर्वोत्तमोविख्यातइत्यर्थः ४५ नापहीयतेनन्यूनंभवति ६ बलबुद्ध्यादिभिः सर्वभूतेषुविशिष्टमात्मा
नंकिमस्मान्नसमीकरोषीत्यर्थः ७ तदेवाविष्करोति अप्सरसामिति अप्सराइत्येकवचनान्तोपिसंधिरार्षः पुंजि

वीरवानरलोकस्यसर्वशास्त्रविशारद तूष्णीमेकांतमाश्रित्यहनुमन्किंनजल्पसि २ हनुमन्ह
रिराजस्यसुग्रीवस्यसमोह्यसि रामलक्ष्मणयोश्चापितेजसाचबलेनच ३ अरिष्टनेमिनःपु
त्रोवैनतेयोमहायशामहाबलाः गरुत्मानितिविख्यातउत्तमःसर्वपक्षिणां ४ बहुशोहिमयादृ
ष्टः सागरेहिमहाबलः भुजगानुद्धरन्पक्षीमहाबाहुर्महाबलः ५ पक्षयोर्यद्बलंतस्यतावद्भु
जबलंतव विक्रमश्चापितेजश्चतेननतेनापहीयते ६ बलंबुद्धिश्चतेजश्चसत्त्वंचहरिपुंगवः
विशिष्टंसर्वभूतेषुकिमात्मानंनसन्नह्यसे ७ अप्सराप्सरसांश्रेष्ठाविख्यातापुंजिकस्थली अंजने
तिपरिख्यातापत्नीकेसरिणोहरेः ८ विख्यातात्रिषुलोकेषुरूपेणाप्रतिमाभुवि अभिशा
पादभूत्तातवानरीकामरूपिणी ९ दुहितावानरेंद्रस्यकुंजरस्यमहात्मनः कपित्वेचारु

कस्यचेत्संमितानाम्नायाख्यातासैवकेसरिणःपत्नीअंजनेतिनाम्नाख्याता ८ तस्यावानरपत्नीत्वेहेतुः अभिशापादितिकामरू १५२
पिणीदेवतास्वभावानहमेरिनिभावः ९ कुबतजन्मेत्याहदुहितेति १०

284 अबुधस्त्रिभेश्लिपर्वतानामविशेषणं ॥ रक्तादशाः प्रांतं तेन वोपस्थनत् ॥ सुसंहतौ सुसंश्लिष्टौ परस्परं समतौ पीनौ वर्तुलौ नोदद
यौ ॥ पवनः काममोहितः अस्मादिति शेषः ॥ मारुतः तां पर्यष्वजत मन्मथाविष्टसर्वाङ्गः कामाक्रान्तहृत्त्वज्ञानमेदिय:
श्रानुषविग्रहेहकृत्वा रूपयौवनशालिनी विचित्रमाल्याभरणा कदाचित्क्षौमधारिणी अचरत्प
र्वतस्याग्रे प्रावृडंबुदसंनिभे ॥ तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीतं रक्तदशं शुभं स्थितायाः पर्वत
स्याग्रे मारुतोपाहरच्छनैः ॥१२ स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरू सुसंहितौ स्तनौ च पीनौ सहितौ सु
जातौ चारु चाननं ॥१३ तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां मनस्विनीं दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः का
ममोहितः ॥१४ तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यामनं मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिंदितां ॥१५
स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः सा तत्रैव संभ्रांता सुव्रता वाक्यमब्रवीत् एक
पत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति ॥१६ अंजनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत न त्वां हिं
सामि सुश्रोणि मा भूत्ते मनसो भयं ॥१७ मनसास्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनि वीर्यवान्बुद्धि
अतएव तांगः तान्मातस्यमंगविष्टात्मतेजाः बभूव ॥१५ पुत्रस्तव भविष्यति ॥१८
एकः पत्निर्यस्याः तद्व्रतं तद्धर्मं ॥१६ तां न हिंसामि यातिशयात्त्वया मिथुनस्ते मनसो भयं माभूत् ॥१७ न केवलं यातिव्रतभं
गाभावः श्रेयोपि भविष्यतीत्याह वीर्यवानिति ॥१८

२९५ १९ गुहायामंदरगुहायां २ फलमितिजिघृक्षुरुत्पपात सन्त्पविवदम्बुसतः २१ तस्य वज्रेणसात्तिर्यक्तद्विशेषोपि ततोनविषादंगतः २२
श्री· तूर्णंशीघ्रंमंदिरंदिवमुपगतंप्राप्तंत्वांदृष्ट्वारुद्रेणतेनमघवारौवज्रंक्षिप्तं २३ तदानीस्मिन्काले २४ त्रैलोक्यनवेवानगच्छतिस्म २५ २६
रा·कि· महासत्वोमहातेजामहाबलपराक्रमः। लंघनेप्लवनेचैवभविष्यतिसमोमम १९ एवमुक्तात
टी· तस्तुष्टाजननीतेमहाकपे गुहायांत्वांमहाबाहोप्रजज्ञेप्लवगर्षभे २० अभ्युत्थितंततःसूर्यं
१५१ बालोदृष्ट्वामहावने फलंचेतिजिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्युत्पतोदिवं २१ शतानित्रीणिगत्वाथयोजनानां
नांमहाकपे तेजसातस्यनिर्धूतोनविषादंततोगतः २२ तत्राप्युपगतस्तूर्णमंतरिक्षंमहाक
पे क्षिप्तमिंद्रेणतेवज्रंकोपाविष्टेनधीमता २३ तदाशैलाग्रशिखरेवामोहनुरभज्यत त
तोहिनामधेयंतेहनुमानितिकीर्तितं २४ ततस्त्वांनिहतंदृष्ट्वावायुर्गंधवहःस्वयं त्रैलो
क्यंभृशसंक्रुद्धोनवौवैप्रभंजनः २५ संभ्रान्ताश्चसुरासर्वेलोकेत्रैकोप्यभितेसति प्रसा
दयंतिसंक्रुद्धंमारुतंभुवनेश्वराः २६ प्रसादितेपवनेब्रह्मातुभ्यंवरंवदौ अशस्त्रवध्यतांतात
समरेसत्यविक्रमः २७ वज्रस्यचनिपातेनविरुजंत्वांसमीक्ष्यच सहस्रनेत्रःप्रीतात्माददौ
तेवरमुत्तमं २८ स्वच्छंदतश्चमरणंतवस्यादितिवैप्रभो सत्वंकेसरिणःपुत्रःक्षेत्रजोभीमविक्रमः २९ १५१
वज्रस्यनिपातेनवांगिरागिनिपातेः नचविरुजंनष्टानितपीडाभाववंतंत्वांसमीक्ष्य २८ २९

286 १० पतितानस्तुपर्णाः ः १२ त्रिविक्रमावतारसमये १४ देवशासनात्संवित्ताः याभिः सागरेषु नितामिरस्तंतनिष्पन्नं १४ सांप्रतंकाले
अस्मिन्कालेऽस्माकं मध्येभवानेवसर्वगुणाधिकश्च त्यर्थः १६ विज्रंभस्वनिःसीमत्राजलवद्विज्रंभणेऽरु १७ अतिष्ठलंघयस्व
सामन्तमेतस्सः पुत्रतेजसाचापितत्समः ईदृशास्पहितेनानवर्णयामः कथंबले १० कार्यंवलोक
साममेकतैशाकस्त्वमेवाहि भगवानेवतमोऽस्माकमज्ञनाग्राभंसमभव ११ त्वंहिवायुसुतोवत्स
लवनेचापितत्समः १२ वयमयगतप्राणाभवानस्मासुसांप्रतंदृष्टोविक्रमसंपन्नःपक्षिराजइवा
परः १३ त्रिविक्रमेमयातातसशैलवनकानना त्रिसप्तकृत्वः पृथिवीपरिक्रान्ताप्रदक्षिणं १४
तदाचौषधयोऽस्माभिःसंचितादेवशासनात् निष्पन्नममृतंयाभिस्तदासीनोमहद्बलं १५
सइदानींमहंवृद्धःपरिहीनपराक्रमः सांप्रतंकालमस्माकंभवान्सर्वगुणान्वितः १६ तद्विज्रं
भस्वविक्रान्तःप्लवतामुत्तमोह्यसि त्वद्वीर्यंद्रष्टुकामाहिसर्वावानरवाहिनी १७ उत्तिष्ठहरिशार्दूल
लंघयस्वमहार्णवं परा हि सर्वभूतानां हनूमन्यागतिस्तव १८ विषण्णाहरयःसर्वेहनूम
न्किमुपेक्षसे विक्रमस्वमहावेगोविष्णुस्त्रीन्विक्रमे १९ ततस्तुवैजाम्बवताप्रचोदितः
प्रतीतवेगःपवनात्मजःकपिः प्रहर्षयंस्तांहरिवीरवा
तिलेंकाहीयमतनमामध्ये सर्वभूतानामुपकारायनचैकेवलमस्माकमेवेतिभावः १८।१९ कपीनामृषभोऽणेसजकपिशार्दूलत्रि

हिनीचकारहृपंपवनात्मजस्तदा ५ - इत्यार्षेसर्गः ६६

न्यायेनश्रुत्वाशाखारणाकपिवरःजांबवतेतिमाद्यासुगमः रूपंप्रसुदनर
रोचितमहाविग्रहं ५ - इतिषट्षष्टितमः ६६

287 अथप्रगृहीतमहाविग्रहस्यहनुमतोवानरवृन्दास्वास्यतेनिजवलप्रख्यापनपूर्वंसमुद्रलंघनायमहेन्द्रपर्वतारोहणमाहतमितिजृंभ·
श्री· माणंवर्धमानंतेवानराः १२ कृतोत्साहंत्रिलोकेविक्रमणेइतिशेषः ३ समाविध्यास्फाल्य ५ ५ ६ अंवरीषंभ्राष्ट्रं प्रदीप्तंसंव
रा·कि· तंदृष्ट्वाजृंभमाणंतेक्रमितुंशतयोजनं वेगेनापूर्यमाणंचसहसावानरोत्तमं १ सहसाशोक
टी· मुत्सृज्यप्रहर्षेणसमन्विताः विनेदुस्तुष्टुवुश्चापिहनूमंतंमहाबलं प्रहृष्टाविस्मिताश्चापि
१५४ तेवीक्षंतेसमंततः त्रिविक्रमंकृतोत्साहंनारायणमिवप्रजाः ३ संस्तूयमानोहनुमान्व्यवर्ध
तमहाबलः समाविध्यचलांगूलंहर्षाच्चबलमुपेयिवान् ४ तस्यसंस्तूयमानस्यवृद्धैर्वानरपुंग
वैः तेजसापूर्यमाणस्यरूपमासीदनुत्तमं ५ यथाविजृंभतेसिंहोविवृतेगिरिगह्वरे मारुतस्यौ
रसःपुत्रस्तथासंप्रतिजृंभते ६ अशोभतमुखंतस्यजृंभमाणस्यधीमतः अंबरीषमिवादीप्तं
विधूमइवपावकः ७ हरीणामुत्थितोमध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः अभिवाद्यहरीन्वृद्धान्हनुमानि
दमब्रवीत् ८ अरुजन्पर्वताग्राणिहुताशनसखोनिलः बलवानप्रमेयश्चवायुराकाशगोच
रः ९ तस्याहंशीघ्रवेगस्यशीघ्रगस्यमहात्मनः मारुतस्यौरसःपुत्रःप्लवनेनास्मितत्समः १०
रीषमिवास्थितेजृंभमाणस्यतस्यमुखंविधूमःपावकइवाशोभतइतिसंबंधः ७८ अरुजनत्रुटंतंभिंदमानः हुताश
नस्यसखावाज्वलमानश्रेणीयोवायुर्गमनशीलोस्ति ९ तस्यमारुतस्याह पौरसःपुत्रःप्लवनेनतत्समोस्मि १० १५५

हेरुं गिरिमसंगेनाविलंबेनैव सहस्रशः परिगंतुमुत्सहे पंकेनेव वेगेन समुद्रस्य वारं शब्दितीर्णं कर्तुं शक्नोमीति भावः ॥ ११
समुत्थितः प्रतिक्रांतवेलः १३ पक्षिसेविते आकाशे पतंतं वैनतेयं सहस्रशः परिगंतुं समर्थः पक्षः तस्यैकपातं यावद्दं सह-
स्रवारं पतितुं शक्तः इति यावत् १४ उदयात्प्रस्थितं उदयगिरेर्निर्गच्छंतमादित्यमस्तं अनास्तमितं प्राप्तमेव उत्सहे गंतुं प्राप्तुं ततः पु-

उत्सहेयं तु विस्तीर्णमालिखंतमिवांबरं मेरुं गिरिमसंगेन परिगंतुं सहस्रशः ॥ बाहुवेगप्र-
णुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदीह्रदं ॥ ममोरुजंघवेगेन भविष्य-
ति समुत्थितः समुच्छ्रितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १३ पन्नगाशनमाकाशे पतंतं पक्षिसेविते
वैनतेयमहं शक्तः परिगंतुं सहस्रशः १४ उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलंतं रश्मिमालिनं अनस्तमि-
तमादित्यमहं गंतुं समुत्सहे १५ ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागंतुमुत्सहे प्रवेगेनैव महता भी-
मेन प्लवगर्षभाः १६ उत्सहेयमतिक्रांतुं सर्वानाकाशगोचरान् सागरान् शोषयिष्यामि दा-
रयिष्यामि मेदिनीं १७ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवंगमाः हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमा-

वं मेवास्तगिरिमासाद्य पुनरस्तमितं ज्वलंतं रश्मिमालिनमार्गे गंतुमुत्सहे इत्यर्थः ज्वलंतमिति विशेषणेनादित्यस्यास्तगि-
रेहलवर्तित्वं द्योत्यते. १५ ततः सूर्यप्रस्थानानंतरं पुनः प्रत्याभूमिमसंस्पृश्य भीमेन महता वेगेनैव पुनस्तदाधिकृत्य
मागंतुमुत्सहे इति संबंधः पूर्ववः पन्नयोजनमानेवितलं कां गंतुं किमुतेति भावः १६ आकाशगोचरान् ग्रहनक्षत्रादीन् १८

289 लतानां पादपानां च विविधं पुष्पमत्युद्वेगेनाहरिष्यामीत्यन्वयः न तु पुष्पं वायुवेगेन स्ववेगेनाप्लुतं मामनुयास्यंति १९
श्री० स्वातेः पंथा इति स्वातिपथः छायापथ इत्युच्यते स तु प्रकीर्णबहुनक्षत्रः स मम पंथा अपि प्रकीर्णबहुपुष्पकः चरंत
रा० कि० मार्गमध्ये इति आकाशमुत्पतिष्यंतमेव २० निपतंतं परपारे इति शेषः द्रक्ष्यंति अत्र नेनोत्पतननिपतनयोरेककालत्वो
टी० लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः अनुयास्यंति मामद्य प्लवमानं महापथे १९ भवि
१४५ ष्यति हि मे पंथाः स्वातेः पंथा इवांबरे चरंतं घोरमाकाशमुत्पतिष्यंतमेव च २० द्रक्ष्यंति निप
ततं च सर्वभूतानि वानराः महामेरुप्रतीकाशं मां द्रक्ष्यध्वं प्लवंगमाः २१ दिवमावृत्य गच्छंतं ग्र
समानमिवांबरं विधमिष्यामि जीमूतान्कंपयिष्यामि पर्वतान् २२ सागरं शोषयिष्यामि
प्लवमानः समाहितः वैनतेयस्य वा शक्तिर्मम वा मारुतस्य वा २३ ऋते सुपर्णराजानं मारुतं
वा महाबलं न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्रजेत् २४ निमिषांतरमात्रेण निरालं
बनमंबरं सहसातिपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोदिता २५ भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य
क्ताः अतिवेगः सूचितः अंबरं ग्रसमानमिव मां द्रक्ष्य सागरं विष्णोः प्रक्रममाणस्य तथा त्रीन्विक्रमानिव २६
ध्वमित्यन्वयः २१.२२ वैनतेयस्येपचेति त्रयाणामेवैषां सर्वभूतानि शाययितानीशक्तिर्नान्यस्येति भावः २३ प्लवमानं मां नौऋते पदं नु
व्रजेत् अहं तेन पश्यामि २४ विद्युद्यथा मेघात्संश्लेषणवज्रदेशाद्व्यासिर्ध्यमते २५ तदा त्रिविक्रमावतारकाले २६ १४५

291 सतो हि से देहपदेषु श्रमीणामंतः करणस्य हनयश्रुतिन्यायेनाहृत्वुपेति निश्चियानन्तपरिच्छेदः श्रुंतः करणेनेत्यर्थः तथा
मेमनश्चेष्टाम्यहमनोव्यापारः नुमानरूपः किं पश्यसि किं विषयावेनमनश्चेष्टेत्याद्वक्ष्यामीति २० वेगजवौ पर्यायौ श्रुयुत
मित्यतेनाश्रमेयं च लक्षप्रकाश्यतेन्म कोनज्ञशरमयेयत्वात्वासवदस्येस्वर्गभोग्यमभूतं तत्वलणे हस्ते वयोगिभोग्यमस्र

कुष्माबहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टाव तमेतथा श्रहंद्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं सवंगमाः २७ मारु
तस्यसमोवेगो गरुडस्य समोजवे श्रयुतं योजनानां तु गमिष्यामिति मे मतिः २८ वासवस्य
सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये २९ लंकां वापि स
मुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः ३० तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जंतममितौजसं प्रहृष्टा हरयस्तत्र सम्
दैक्षंत विस्मिता ३१ तच्चास्य वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनं उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान्
प्लवगेश्वरः ३२ वीर केसरिणः पुत्र वेगवन्मारुतात्मजः ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात
प्रणाशितः ३३ तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः मंगलं कार्यसिद्ध्यर्थं करिष्य
ततदानयनं च नमसत्कालंकारपरं २९ समुत्क्षिप्यस्वस्थानाउत्पाटनपूर्वकं गृहे त्वा आगच्छेयं यद्वा ततः परतोपि गच्छेय
मित्यर्थः ३० प्रसितवलपराक्रमशालीहनूमान्वस्तृतः स्वोक्तविशेषणविशिष्टोपि ३३ः एवमागरस्थवानरवाहिनीसंतोषा
र्थमेतादृतान्याद्ग मवचनान्प्ररुषवानतस्राहप्रहृष्टा इत्यादि ३१।३२ वेगवद्भिर्निसंवीप्यन ३३ तवकल्याणरुचि रोमि

२९

291 बृहमनमारीवीदः ३५ त्वयाप्रियंश्रोतमेकपादेनस्यास्यामरत्यादरोरोतिः ।३९ ३० शिलासंकटंशिलासमूहः श्रुतपवातिस्थिराणि
श्री· शिवराणीत्विन्वयः ३८ धातनिष्यंदःधातसमूहः ३९ ४· मारुतप्रभवस्तत्सदृशः ४१ मगैः सेवितेशाडूलेत्याव देशोयस ४२
रा·कि· अक्षीणांवप्रसादेनकपिहूहमेतेनव गुरूणांचप्रसादेनस्वस्वतेमहार्णवे ३५ स्यास्याम
टी· स्त्रैकपादेनयावदागगनेनतव नद्भतानिचसर्वेषांजीवनानिवनौकसः ३६ नेयंममहीवे
१४८ गस्त्रवनेधारयिष्यति ३७ एतानीदृशनस्यास्याशीलासंकटशालिनः शिवरोणिमहेंद्रस्य
स्थिराणिचबहूनितिवं ३८ येषुवेगांगमिष्यामिमहेंद्रशिखरेषदृ नानाद्रुमविकीर्णेषुधात
निष्यंदशोभिषु ३९ एतानिममवेगांदिशिखराणिमहान्तिच स्रवतोधारयिष्यंतियोजनाना
मितःशतं ४· ततस्तुमारुतप्रख्यःसहरिर्मारुतात्मजः आरुरोहनगश्रेष्ठंमहेंद्रमरिमर्दनः ४१
वृतंनानाविधैःपुष्पैर्मृगसेवितशाद्वले लताकुसुमसंबाधंनित्यपुष्पफलद्रुमे ४२ सिंह
शार्दूलसहितेमत्तमातंगसेविते मत्तद्विजगणोद्घुष्टेसलिलोत्पीडसंकुले ४३ महद्भिरु
च्छ्रितंशृंगैर्महेंद्रसमहाबलः विचचारहरिश्रेष्ठोमहेंद्रसमविक्रमः ४४ बाहुभ्यांपीडित
तत्रतत्रनिस्तेनसलिलोत्पीडेननिर्झरेणसंकु लेनमहाशैलोमहात्मना रराससिंहाभिहतोमहामतः
लेव्यामे ४१ महाबलानहनुमानमहेंद्रसमहद्भिरुच्चैः मृगैर्विवचार मृगच्छंगोतरंजगा ४४ रराससर्वतिप्राणिपाडे १४९

श्री०
रा०कि०
टी०
१५७

292 सलिलोत्पीडान्सलिलसमूहान् ४८ पानेनसंसर्गेणचकर्कशैरुक्षैः ४८।४९ सार्थहीनः सहायहीनोऽध्वगइवाभूदितिशे॰
षः ५० वेगेवेगसमाधानेसमाहितः अर्पितः आत्माबुद्धिर्येनसः मनः समाधायमनः समाधानंकृत्वामनसालंकांजगामसस्मा

समेरोवसलिलोत्पीडःसलिलप्रकीर्णशिलोच्चयः वित्रस्तमृगमातंगः प्रकंपितमहाद्रुमः ४८
नानागंधर्वमिथुनैःपानसंसर्गकर्कशैः वित्रस्तमृगमातंगः प्रकंपितमहाद्रुमः ४८ त्यज्य
मानमहासानुःसंनिलीनमहोरगः चलशृंगशिलोद्भूतस्तदाभूत्समहागिरिः ४८ निश्वस
द्भिस्तदातैस्तुभुजंगैरर्धनिसृतैः सपताकइवाभातिसतदाधरणीधरः ४९ ऋषिभिस्त्राससं
भ्रांतैस्त्यज्यमानःशिलोच्चयः सीदन्महतिकांतारेसार्थहीनइवाध्वगः ५० सवेगवान्वेगस
माहितात्मामहाप्रभावः हरिवीरहंता मनःसमाधायमहानुभावोजगामलंकांमनसाह
नूमान् ५१ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेचतुर्विंशत्सहस्रिकायांकिष्किंधाकांडेसप्तष
ष्टितमःसर्गः ६७

देत्यर्थः ५१ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयेचतुर्विंशत्सहस्रिकायांकिष्किंधाकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ६७

किष्किंधाकांड ४
पत्रे १४७